

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ

**Εμφυλ(ι)ο: όψεις της ιστορίας των γυναικών την δεκαετία του 1940
με επίκεντρο τον Εμφύλιο πόλεμο.**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Χαρά Καραγιαννάκη-Μιχάλογλου

Αθήνα, 2019

Τριμελής Επιτροπή:

Προκόπης Παπαστράτης, Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Ειρήνη Λαγάνη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Δέσποινα Παπαδημητρίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου.

Copyright © Χαρά Καραγιαννάκη-Μιχάλογλου, 2019

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στην μαχήτρια του Δημοκρατικού Στρατού που έδωσε ψυχή στο ιστορικό κείμενο,
Αλεξάνδρα Οικονομάκου.

Στον αγωνιστή δάσκαλο Σταύρο Καλλώνη.

***“Αυτό που λέει το παραμύθι, θα γίνει αλήθεια μια φορά,
πως απ’ τα σίδερα και τον πόνο θα ‘ρθει μια μέρα η λευτεριά.”***

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
1. Η ΤΟΜΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ, ΣΤΑΘΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ....	10
1.1 Η συλλογικοποίηση ως πορεία στην ιστορία.....	10
1.2 “Να λυτρωθούμε από την τριπλή σκλαβιά”.....	15
1.3 “Πολεμάνε και τραγουδάνε”.....	20
1.4 Ψηφίζουν και ασκούν εξουσία.....	30
1.5 Η Αντάρτισσα.....	31
2. Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟ.....	36
2.1 Γενικό κλίμα.....	36
2.2 Η Λευκή Τρομοκρατία μέσα από μαρτυρίες γυναικών και αρχειακό υλικό.....	42
2.3 Η αποτύπωση της έμφυλης βίας στα έντυπα της Αριστεράς.....	45
2.4. Το Υπόμνημα προς τον ΟΗΕ.....	47
2.5. Ο “άλλος” Τύπος.....	54
2.6. Λευκή ή Κόκκινη βία με έμφυλο πρόσημο;.....	57
3. Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ. “μια ανταρτοπούλα όμορφη απάνω στα βουνά”.....	63
3.1“Οι πρώτες που πήραμε όπλο”. Γυναίκες στο ξέσπασμα του Εμφυλίου.....	65
3.2.Οι επιστρατευμένες.	72
3.3“Η ζωή στους βράχους”.....	79
3.4 Η πολιτικοποίηση.....	85
3.5“...τραβάμε για μια καινούργια κατάκτηση του αγώνα μας”. Οι γυναίκες και η ΠΔΕΓ.....	96
3.6 Γυναίκες που γίνονται παλικάρια. Οι μαχήτριες στο πολεμικό πεδίο και όχι μόνο..	105
3.7 Η εμπειρία της μάχης μέσα από τη μαρτυρία της Αλεξάνδρας.....	112
3.8 Αγωνίστρια δεν σημαίνει μόνο μαχήτρια.....	117
3.9. Οι “αξιωματικές”.....	119
3.9 “Άντρας με κοτσίδες”.....	121

3.10 Πολιτισμικά στοιχεία.....	126
3.11 “Υπήρχανε αισθήματα;”. Γυναίκες και σεξουαλικότητα στον ΔΣΕ.....	130
3.12 жени од демократска армија, ženi od demokratska armija.....	137
3.13 Το τέλος.....	143
3.14 Η σύλληψη και οι φυλακίσεις.....	148
 4. “Φανατισμένες ύαινες”. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΕΠΙΚΙΝΔΥΝΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ.....	151
4.1 Οι “άλλες” γυναίκες.....	161
Αντί Επilogου.....	170
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	171
ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	177
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	185

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*“η αφάνεια των γυναικών στην ιστορία,
αντανακλά τις σχέσεις στην παραγωγή της”*

Μισέλ Φουκώ

Η απόδοση της ιστορίας του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου, όπως και συνολικά της ιστορικής πορείας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από την αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας που ενέχει η ιστορική γνώση. Με την παραγνώριση αυτών των σχέσεων - που καθορίζουν βαθιά τα συμπεράσματα που εξάγουμε σε ακαδημαϊκό μα και δημόσιο επίπεδο – η ιστορία αναπαράγεται ως πεδίο όχι μόνο των νικητών, όπως ανέφερε κάποτε ο Walter Benjamin, αλλά και ως βιωμένη εμπειρία συγκεκριμένων ηγεμονικών κοινωνικών ομάδων. Από τον θετικισμό μέχρι και την πλειονότητα του έργου που έχει παραχθεί στα πλαίσια της κοινωνικής ιστορίας, θεμέλιο και κέντρο της ιστορικής εξέλιξης είναι ο άνδρας, ως το κοινωνικό φύλο εκείνο που είναι ιστορικά υπεραξιωμένο. Μέχρι πρόσφατα ήταν σπάνιες οι έμφυλες αναφορές και η ιστορική ανάλυση με μεθοδολογικές προσεγγίσεις που δίνουν ορατότητα στον γυναικείο παράγοντα, με εξαιρέσεις τις περιπτώσεις γυναικών φεμινιστριών ιστορικών.

Στο παρόν η πραγματικότητα αυτή αλλάζει. Το ενδιαφέρον για την ιστορία των γυναικών και του φύλου αυξάνεται, ακόμη όμως έχουν να γίνουν πολλά βήματα προς την μαζική αποδοχή των σύγχρονων προσεγγίσεων που θα καταπιάνονται με το αντικείμενο και θα επιδιώκουν να θέσουν στον τομέα της Ιστορίας τον παράγοντα του φύλου ως προαπαιτούμενο για την κατανόηση του κόσμου. Κι αυτό γιατί στην διαδρομή για την παραγωγή κοινωνικής ιστορίας, ορθώς μεν λαμβάνονται υπόψιν παράμετροι όπως αυτοί της πολιτικής, της πάλης των τάξεων, των αντιθέσεων που αναπαράγει το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής, υποτιμάται ωστόσο η επίδραση άλλων όπως του φύλου και των έμφυλων σχέσεων εξουσίας. Εξετάζονται κατ' επέκταση, με αφηρημένο τρόπο τα υποκείμενα, όπως και η συμβολή τους. Ωστόσο, η άρση αυτής της θολής προσέγγισης είναι κομβική για την κατανόηση της κοινωνίας, των ιστορικών μεταβολών εντός της, των συνεχειών και των τομών που διέπουν τις διαδρομές της ανθρωπότητας, όταν ο ρους της ιστορίας προχωρά, για παράδειγμα, όχι μόνο μέσα από την κίνηση του “εργάτη”, αλλά και της “γυναίκας” που αναπαράγει την εργασιακή δύναμη και το εργατικό δυναμικό.

Σε μια τέτοια, “περίπλοκη” ιστορία γίνεται αντιληπτό πως οι νοηματοδοτήσεις και οι επιδράσεις των φύλων μετασχηματίζονται με βάση το συγκείμενο της περιόδου αλλά και το μετασχηματίζουν, καθιστώντας την ιστορία του φύλου και των γυναικών αντίστοιχα μεταβαλλόμενη και δυναμική. Στόχος λοιπόν, δεν μπορεί παρά να είναι η ανάδειξη αυτών των ψηγμάτων έμφυλης κίνησης. Η επίτευξη αυτού του στόχου φαίνεται ακόμη πιο επιτακτική υπό το πρίσμα της “συσχετικής προσέγγισης” και της “διπλής οπτικής” που εισάγει και στην ιστορία των γυναικών η Joan Kelly¹ Συγκεκριμένα, η ιστορική πορεία οφείλει να ιδωθεί εκ νέου μέσα από μια καταγραφή των επιπτώσεων που έχουν οι ιστορικές αλλαγές και τομές στα φύλα, να δοθεί βάρος στο πως διαχρονικά συγκροτούνται οι έμφυλες σχέσεις εξουσίας και να αναγνωριστεί στις ταξικές και έμφυλες σχέσεις μια άρρηκτα συνδεδεμένη πορεία, ως απότοκο της ιστορικά συνυφασμένης διαδρομής του καπιταλισμού και της πατριαρχίας.

Μέσα σε αυτό το συγκείμενο θα επιχειρηθεί να δοθεί μια διαφορετική προσέγγιση της ιστορίας εκείνων των χρόνων. Η επιλογή να εξεταστεί η περίοδος του εμφυλίου έγκειται και στην άρνηση γύρω από την επάρκεια των μέχρι τώρα προσεγγίσεων, ακόμη περισσότερο στην αναθεωρητική αφήγηση που μεταξύ άλλων στοχεύει στην αδρανοποίηση του γυναικείου παράγοντα, αλλά κυρίως στο γεγονός ότι οι ιστορικές στιγμές όπου η ταξική σύγκρουση κορυφώνεται, αποτελούν την πιο ουσιαστική πηγή για να αντιληφθεί κανείς την ενεργή συμβολή του γυναικείου παράγοντα.

Το γενικό ιστορικό πλαίσιο δεν θα εκλείψει, αλλά θα επιχειρηθεί να συνδεθεί με τις γυναίκες που ζουν και ενεργούν στην ιστορία. Σε αυτή την κατεύθυνση θα παρουσιαστούν προφορικές μαρτυρίες και θα εξεταστούν αρχεία, όπως και τα γυναικεία έντυπα της εποχής, για μια όσο το δυνατόν πληρέστερη έρευνα. Στην περίπτωση των προφορικών μαρτυριών θα ληφθούν υπόψη δημοσιευμένες μαρτυρίες γυναικών-μελών της εαμικής αντίστασης και του Δημοκρατικού Στρατού, όπως και η μαρτυρία που συλλέχθηκε στα πλαίσια της συγκεκριμένης εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, η μαρτυρία της Αλεξάνδρας θα εμφανίζεται και θα συνομιλεί ενεργά με κάθε ενότητα, επιβεβαιώνοντας ή παρουσιάζοντας μια άλλη οπτική για την κεντρική αφήγηση και προσθέτοντας το ανθρώπινο στοιχείο, αφού η ίδια είναι αποτελεί άνθρωπο της βάσης του ΚΚΕ και του ΔΣΕ, προσωποποιώντας πολλά από τα χαρακτηριστικά των αγωνιστριών εκείνης της περιόδου. Όσον αφορά το αρχειακό υλικό, πέραν του αρχείου τύπου, του εκδοτικού μηχανισμού και των εκθέσεων/δελτίων του ΕΑΜ και του ΔΣΕ, θα χρησιμοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό και το υλικό που βρέθηκε στο

1 Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά, *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 36-37.

αρχείο της Μαρίας Μπέικου, το οποίο ανήκει στην συλλογή των ΑΣΚΙ. Το αρχείο της περιέχει εκθέσεις και επίσημες αναφορές που συνέταξε προς τα διοικητικά όργανα του ΔΣΕ. Επίσης περιλαμβάνει τα ημερολόγια της, που θα χρησιμοποιηθούν για να δώσουν μια μη διαμεσολαβημένη αφήγηση, καθώς και για να επιχειρηθεί μια ενδεδειγμένη παρουσίαση των απόψεων ενός επιφανούς στελέχους του γυναικείου ζητήματος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, που συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάδειξη της δράσης των νεαρών μαχητριών και εστίασε α) στο ρόλο της Υπεύθυνης και β) στην πολιτικοποίηση των γυναικών του ΔΣΕ μέσα από την δημιουργία της Πανελλήνιας Δημοκρατικής Ένωσης Γυναικών. Παράλληλα, η παρουσίαση της Αλεξάνδρας και της Μαρίας Μπέικου, θα προσπαθήσει να φωτίσει και τις διαφορετικές αποχρώσεις της γυναικείας δραστηριότητας.

Στην πρώτη ενότητα θα παρουσιαστεί η συλλογικοποίηση των γυναικών όπως αυτή αναπτύχθηκε μέχρι την Απελευθέρωση. Λαμβάνοντας υπόψη την ιστορική εκείνη στιγμή ως τομή θα αναζητήσουμε τις συνθήκες μέσα από τις οποίες το γυναικείο υποκείμενο αναδείχθηκε σε ισότιμο πρωταγωνιστή της ιστορίας. Με δεδομένες τις αντιφάσεις μα και τα προχωρήματα αυτής της διεργασίας, θα διαμορφώσουμε μια πρώτη εικόνα για τις αιτίες που οδήγησαν τον γυναικείο παράγοντα να δράσει την περίοδο του Εμφυλίου.

Στην δεύτερη ενότητα θα καταπιαστούμε με την περίοδο της Λευκής Τρομοκρατίας. Μέσα από την παράθεση κυρίαρχα αρχειακού υλικού: α) Αριστερού Τύπου β) Τύπου της Εθνικοφροσύνης γ) Δελτίων του ΕΑΜ και του ΚΚΕ δ) του Υπομνήματος του ΔΣΕ στον ΟΗΕ και ε) αποφάσεων της ελληνικής δικαιοσύνης, όπως και μέσα από μαρτυρίες γυναικών, θα προσεγγίσουμε το ζήτημα της έμφυλης βίας πριν το ξέσπασμα του εμφυλίου. Η συστηματικοποιημένη και εκτεταμένη άσκηση έμφυλης βίας σε πολιτικοποιημένες γυναίκες αλλά και σε κάθε μια που είχε συγγενικές ή οποιεσδήποτε σχέσεις με αντιστασιακούς δίνει άλλη σημασία στην χρήση της. Την καθιστά από εξαίρεση, όπως παρουσιάζεται, πάγια πρακτική προς την καταστολή ενός κοινωνικού υποκειμένου που έχει ξεκινήσει να διεκδικεί τη χειραφέτησή του με αντιπαραθετικό προς την εθνικοφροσύνη πλαίσιο. Παράλληλα αποτελεί μέσα στο ιστορικό και πολιτικό συγκείμενο της περιόδου έναν από τους λόγους που δραστηριοποιεί περαιτέρω τις γυναίκες και τις ωθεί στην ένοπλη πάλη.

Τούτων δοθέντων, θα οδηγηθούμε στο ξεκίνημα του Εμφυλίου και την πρωτόγνωρα μαζική εμπλοκή των γυναικών στον Δημοκρατικό Στρατό. Θα εξεταστούν τα ποιοτικά και ποσοτικά

χαρακτηριστικά αυτής της ένταξης, θα εκτιμηθεί η συμβολή τους και η αλληλεπίδρασή τους με το μόρφωμα του Δημοκρατικού Στρατού σε δύο επίπεδα, αφενός σε σχέση με τις όποιες αλλαγές επιφέρει στο ίδιο το μόρφωμα η παρουσία τους και αφετέρου στο πως η δράση τους εντός του επιδρά στην διαμόρφωση της συλλογικής συνείδησης και ιστορίας του γυναικείου συλλογικού υποκειμένου. Ως σημαντικά δεδομένα αυτής της προσέγγισης θα λάβουμε τους παράγοντες που εισάγουν διαφοροποιήσεις και διαβαθμίσεις σε σχέση με τον τόπο (βορράς – νότος), με την ιδιότητα (στέλεχος – βάση), με την ταξική προέλευση και χαρακτηριστικά που αυτή προσδίδει, όπως εγγράμματη – αγράμματη, με πιθανές ατομικές διεξόδους ή όχι.

Για να μπορέσουν να αναδειχθούν οι σχέσεις εξουσίας όπως περιγράφηκαν παραπάνω, η θέση και η στάση των γυναικών θα εξετάζεται σε όλη την πορεία της εργασίας και σε σχέση με το κράτος, τους μηχανισμούς του και τους άνδρες εκφραστές και υλοποιητές των πολιτικών του, όπως και σε σχέση με το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, τον Δημοκρατικό Στρατό και τους άνδρες *συναγωνιστές* – όπως επίσημα τους αποκαλούσαν. Παράλληλα, θα εξετασθούν οι σχέσεις μεταξύ γυναικών, καθώς η κοινωνική κατηγορία γυναίκες δεν θεωρείται αδιαφοροποίητη, πολλώ δε μάλλον εν καιρώ εμφυλίου πολέμου, όπου η μια πλευρά υιοθετεί χαρακτηριστικά επαναστατικής κίνησης.

Στην τέταρτη ενότητα της εργασίας θα γίνει προσπάθεια να αναλυθεί η σχέση των μαχητριών με το πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον τους την τριετία του Εμφυλίου. Συγκεκριμένα θα παρουσιαστεί ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται από το ελληνικό κράτος και τι ρόλο έχει στην άσκηση πολιτικής η αποδοχή των διάφορων μορφών έμφυλης βίας. Παράλληλα, θα εξεταστεί το πως σκιαγραφούνται οι γυναίκες του ΔΣΕ από τις εφημερίδες και τα έντυπα της εθνικοφροσύνης, καθώς και πως αναπτύσσεται το παράλληλο αφήγημα και η εικόνα των “εθνικώς δρώσων” γυναικών. Η κοινωνική κατηγορία της γυναίκας δεν είναι ενιαία, αλλά αντίθετα διαφοροποιείται με όρους τάξης, φυλής, στράτευσης, γεγονός που αναπαράγει την πόλωση σε κοινωνικό επίπεδο. Σε αυτή τη βάση, από κοινού με την εκστρατεία ηθικής και φυσικής εξόντωσης των μαχητριών του Δημοκρατικού Στρατού, θα υπάρξει από το ελληνικό κράτος η μεθοδευμένη παρουσίαση των “άλλων γυναικών”, εκείνων που μένουν πιστές στον ρόλο τους και που επιτελώντας τον, πολώνονται ενεργά προς την πλευρά της εθνικοφροσύνης.

1. Η ΤΟΜΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ, ΣΤΑΘΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Η μαζική έξοδος των γυναικών στην δημόσια σφαίρα τη δεκαετία του 1940, δεν αποτελεί παρθενογένεση, ούτε βέβαια θα μπορούσε να έχει πραγματοποιηθεί χωρίς μια σειρά τομών και αλλαγών στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα, που διαφοροποίησαν όψεις της γυναικείας καθημερινότητας. Στην παρούσα ενότητα θα αναζητηθεί η πορεία των γυναικών που θα πάρουν μέρος στην Αντίσταση, με πολλές από αυτές αργότερα να διώκονται, να φυλακίζονται ή να γίνονται μαχήτριες του ΔΣΕ. Μέσα από αυτή την ενότητα δεν επιδιώκεται να παρουσιαστεί μια συνέχεια στην ριζοσπαστικοποίηση του υποκειμένου από τον Μεσοπόλεμο έως το ξέσπασμα του πολέμου, καθώς είναι ξεκάθαρο πως το “θαύμα” της Αντίστασης ήταν περισσότερο προϊόν των ειδικών συνθηκών της περιόδου. Σε αντίθεση όμως με ότι συνέβαινε μέχρι το 1940, η δυναμική εμπλοκή των γυναικών στον ΔΣΕ, ή η αντοχή τους ενώ βρίσκονται στη φυλακή ή την εξορία, αποτελεί σε μεγάλο βαθμό απότοκο αυτού του θαύματος. Μια ιστορία που αναγνώσκει την γυναικεία συμμετοχή στην αντίσταση ως επιφανειακό παρελκόμενο, είναι σαφές πως θα αντιμετωπίσει την εμπλοκή στον Δημοκρατικό Στρατό είτε ως εξαναγκασμό, είτε ως αποτέλεσμα της βίας που ασκήθηκε την περίοδο 1945-46. Αντίστοιχα θα αντιμετωπίσει και την γενικότερη εμπλοκή των γυναικών στην σφαίρα της πολιτικής διεκδίκησης, ως μια πόλωση “αριθμών” με μία από τις αντιμαχόμενες πλευρές. Αποτελεί όμως μια πολύ βαθύτερη διαδικασία, που εμπλέκει ένα πλήθος γυναικών, νέων και μεγαλύτερων, ελληνίδων, μικρασιατισσών και σλαβομακεδονισσών, αγροτισσών και εργατριών, σε μια σειρά ριζοσπαστικών ιδεών και πρακτικών. Μέσα από τις τάξεις της Λεύτερης Νέας, του ΕΑΜ, της ΕΠΟΝ και του ΕΛΑΣ, οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες σύντροφοι τους, θα κάνουν σχέδια εντός πολέμου για μια ζωή σε καιρό ειρήνης. Οι επιδιώξεις τους θα διαψευστούν, την ειρήνη θα αντικαταστήσει η Λευκή Τρομοκρατία και η τομή που έχει συντελεστεί την περίοδο 1940-1944 είναι εκείνη που θα δώσει την λύση του όπλου.

Η συλλογικοποίηση ως πορεία στην ιστορία

Η ανάγκη για επανεκκίνηση των τομέων της παραγωγής και για φτηνό εργατικό δυναμικό – ελλείπει ανδρών - μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, είναι ο πρώτος, αντικειμενικός παράγοντας που

θα βγάλει τις γυναίκες από τα τετραγωνικά των σπιτιών τους². Παράλληλα, η έλευση των προσφύγων που κορυφώνεται από τον Σεπτέμβριο του 1922 φέρνει ένα νέο κοινωνικό δυναμικό, ως επί το πλείστο αποτελούμενο από γυναίκες και παιδιά, το οποίο πολύ σύντομα καλείται να βρει τακτικές διαβίωσης και επιβίωσης στην Ελλάδα.

Οι γυναίκες πρόσφυγες είναι εκείνες που σε επόμενο στάδιο θα στελεχώσουν μαζικά τα εργοστάσια και τις βιοτεχνίες της αναπτυσσόμενης “ελαφριάς” βιομηχανίας, με αποτέλεσμα το 1928 οι γυναίκες να αποτελούν το 1/3 του εργατικού δυναμικού, με το 34% αυτού του αριθμού να είναι πρόσφυγες και τα ποσοστά αυτά να εκτινάσσονται στο 70-80% σε τομείς όπως η κλωστοϋφαντουργεία και η ταπητουργεία³. Αντίστοιχα αυξημένη είναι η παρουσία τους σε κλάδους που παίζουν κομβικό ρόλο στην ελληνική οικονομία (30% στην καπνοβιομηχανία και τη χημική βιομηχανία). Είτε εργάζονται σε αυτούς τους κλάδους είτε δεν εργάζονται σταθερά, συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα με την εργασία τους σε «γυναικείες» δουλειές, ως πλύστρες ή νοσοκόμες, είτε «εργάζονται» ως νοικοκυρές, αναλαμβάνοντας, ωστόσο, περαιτέρω ευθύνες μέσα από τον έλεγχο των οικονομικών του σπιτιού. Έτσι αναβαθμίζεται ο ρόλος τους. Θα βάλουν τα “θεμέλια” για την συγκρότηση των συννοικισμών και μέσα από αυτή τη διεργασία θα δώσουν τις πρώτες μάχες για το δικαίωμα στην στέγαση και την ιδιοκατοίκηση, φτάνοντας στο σημείο να συγκρουστούν με τις αστυνομικές δυνάμεις, όπως και την αύξηση των γυναικείων ημερομισθίων.

Στην ύπαιθρο, με παρόμοιες συνθήκες, καθώς η πτώση των τιμών των προϊόντων και η καταστροφή της παραγωγής λόγω της κρίσης έχουν συμπίεσει τις οικονομικές δυνατότητες των αγροτικών οικογενειών, η φροντίδα των καλλιεργειών έχει περάσει σε μεγάλο βαθμό στα χέρια των γυναικών. Με βάση στοιχεία του 1939, αποτυπώνεται μια γυναικεία συμμετοχή στη γεωργία της τάξης των 75.700.000 ημερομισθίων – σε σύγκριση με τα 93.600.000 των ανδρών⁴. Έχουν θέση σε κάθε εργασία της υπαίθρου και παράλληλα επιμερίζονται την ευθύνη του χωραφιού και του σπιτιού παράγοντας εργασία και σε αυτόν τον τομέα. Μέσα σε μια σαφώς πατριαρχική δομή, η θέση τους δεν αναγνωρίζεται ως ανεξάρτητη, όπως και η εργασία που προσφέρουν, οι ίδιες όμως μέσα από την εμπλοκή τους, στο χωράφι ή το εργοστάσιο, αποκτούν συνείδηση του έργου τους, ως κοινωνική συμμετοχή. Ακόμη κι εκείνες που δεν εργάζονται, αναπτύσσουν τους δικούς τους “γυναικείους πολιτισμούς”, όπως θα έλεγαν και οι αμερικανίδες ιστορικοί και φεμινίστριες. Μέσα

2 Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές, και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 17-19.

3 Λήδα Παπαστεφανάκη, «Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία», *Η Καθημερινή*, *Επτά Ημέρες*, (2/5/1999), σ. 7-8.

4 Τασούλα Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα της Αντίστασης*, Εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2013, σ. 24.

σε αυτούς συνειδητοποιούν τον ρόλο τους, θέτουν οριοθετήσεις ως προς τις ευθύνες και τα δικαιώματα τους και παράλληλα καλλιεργούν δεσμούς εμπιστοσύνης, μια κοινή γυναικεία αντίληψη και πρακτική.⁵

Η εμπλοκή τους στις οργανώσεις εξηγείται μέσα από τις διάφορες όψεις αυτής της διεργασίας, καθώς και μέσα από την επαφή τους με τις δασκάλες της υπαίθρου, οι οποίες τις διδάσκουν – μειώνοντας τα δραματικά ποσοστά του αναλφαριθμητισμού των γυναικών έως τα τέλη της δεκαετίας του 1930⁶ – και παράλληλα, όντας φορείς προοδευτικών και ριζοσπαστικών, ενίοτε, ιδεών, να συνεισφέρουν στην περαιτέρω συνειδητοποίηση και πολιτικοποίησή τους⁷. Αυτούς τους δεσμούς μεταξύ των γυναικών (γυναικών της κοινότητας, του οικισμού, των νέων και της δασκάλας) θα επιχειρήσει στα χρόνια του εμφυλίου να αναθερμάνει η ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος, επιστρατεύοντας τις Υπεύθυνες γυναικών.

Όσον αφορά το ζήτημα των γυναικείων δικαιωμάτων και της πολιτικής δουλειάς γύρω από αυτά, το 1930 δίνεται δικαίωμα ψήφου σε ένα μικρό αριθμό γυναικών, αστικής καταγωγής⁸. Με τους περιορισμούς που θέτει το νομοθετικό πλαίσιο για την ανώτατη μόρφωση – καθαρά «ανδρικό» προσόν – και την ηλικία, οι γυναίκες που αποκτούν το δικαίωμα του «εκλέγειν» δεν είναι πάνω από το 10% του ενήλικου γυναικείου πληθυσμού⁹. Αυτή η απόφαση δεν θα μπορούσε να γίνει θελκτική για τις γυναίκες εργαζόμενες των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, οι οποίες βιωματικά στρέφονται σε πιο ταξικές τοποθετήσεις, με άξονα την ισότιμη εργασία και μισθό, την προστασία της εργαζόμενης, την ισότιμη κοινωνική αναγνώριση, την εκπαίδευση, την επιβίωση της οικογένειας. Παράλληλα, οι γυναίκες πρόσφυγες απομακρύνονται εξίσου από το άρμα του βενιζελισμού – όπως κάνει μαζικά το προοδευτικό κομμάτι των προσφυγικών κοινοτήτων – καθώς η τετραετία 1928 – 1932 έχει σημάνει την συντηρητική στροφή του κόμματος Φιλελευθέρων που αναιρεί εμπράκτως τις όποιες υποσχέσεις προς τους πρόσφυγες.

5 Αναφέρουμε την προσέγγιση των “γυναικείων κόσμων” θέτοντας όρια όσον αφορά την πλήρη αποδοχή της. Συγκεκριμένα, ο “πολιτισμός των γυναικών” ενώ έχει πραγματικές βάσεις σχετικά με την συλλογικοποίηση του υποκειμένου, προκρίνει – λαθεμένα – πως οι γυναίκες κατ’ αυτό τον τρόπο κερδίζουν ισχύ και αυτονομία. Ο πολιτισμός των γυναικών μπορεί να μας βοηθήσει να αντιληφθούμε πως οι γυναίκες “κοινωνούσαν” πρακτικές και επιθυμίες, πως επίσης, αναπαρήγαγαν τις επιτελέσεις του φύλου τους. Ωστόσο η απόσταση μεταξύ επιθυμίας και πραγματικής χειραφέτησης, όπως και η απουσία ιστορικών παραδειγμάτων όπου αυτή εγκαθιδρύθηκε μέσα από τον “πολιτισμό των γυναικών” δείχνει τις προβληματικές τροπές που μπορεί αυτή η ανάλυση να έχει. Έ.Αβδελά – Α. Ψαρρά, *Σιωπηρές Ιστορίες*, ό.π., σ. 30 -35.

6 Ε. Αβδελά, «Γυναίκες, Κοινωνικό Ζήτημα», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 343.

7 Τ. Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα*, ό.π., σ. 40-41.

8 Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 55-73.

9 Ε. Αβδελά, «Οι Γυναίκες...», ό.π., σ.352.

Η φύση της γυναικείας εργασίας τις έχει φέρει σε επαφή με τις ριζοσπαστικές ιδέες και το Κομμουνιστικό Κόμμα, το οποίο παρά τις διαφορετικές θέσεις του από τις γυναικείες οργανώσεις¹⁰, αποτελεί τον μόνο πολιτικό χώρο που αναγνωρίζει τα πλήρη δικαιώματα των γυναικών. Τότε είναι, που το αντιπαράδειγμα της Οκτωβριανής Επανάστασης, του Σοσιαλισμού και της θέσης των γυναικών εκεί, διαμορφώνει ένα νέο μέτωπο σκέψης των νέων γυναικών.

Η άνοδος του φασισμού σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, η πολιτική-οικονομική κρίση σε επίπεδο ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και λίγο αργότερα η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου 1936, λειτουργούν ως αιτία για το ξεπέρασμα των αντιθέσεων, μιας και οι γυναικείες οργανώσεις διαλύονται και η δυνατότητα συλλογικής δράσης δίνεται μέσα μέσα από την Πανελλήνια Γυναικεία Επιτροπή κατά του Πολέμου και του Φασισμού (1934) και την Γυναικεία Επιτροπή Συνεργαζόμενων Οργανώσεων (1935), μέσα από συλλόγους εργαζομένων γυναικών ή μέσα από το Αντιφασιστικό Μέτωπο (1935)¹¹. Η αναγκαιότητα για την οργανωμένη δράση των γυναικών και την θωράκιση τους στα χρόνια της δικτατορίας, προκύπτει και για έναν ακόμη λόγο. Η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας, η οργάνωση του καθεστώτος στην οποία ήταν απαραίτητη η συμμετοχή όλων των νέων και είχε αξιώσεις να συγκροτήσει το «μέλλον του Νέου Κράτους», αναπαρήγαγε την βαθιά πατριαρχική και εμπλουτισμένη με φασιστικά στοιχεία αντίληψη για την γυναικεία κατωτερότητα.

Η δράση των γυναικών αναπτύσσεται είτε μέσα από τους εργατικούς αγώνες- ενδεικτική η συμμετοχή των καπνεργατριών στις απεργίες του 1932 και του 1936, είτε σε μικρότερο βαθμό, λόγω των συνθηκών, μέσα από την πολιτική δουλειά του κομμουνιστικού κινήματος κατά την μεταξική δικτατορία, αντιμετωπίζοντας φυλακίσεις και εξορίες - οι γυναίκες πολιτικά στελέχη, όπως η Ηλέκτρα Αποστόλου και η Μαρία Καραγιώργη, περνούν μήνες της ζωής τους στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ είτε ως εξόριστες, με την Ηλέκτρα Αποστόλου να γεννάει την κόρη της ενώ βρίσκεται στην Ανάφη.¹² Τα στοιχεία που έχουμε για την περίοδο του Μεσοπολέμου είναι λιγοστά και λόγω των διώξεων και της παρανομίας είναι ακόμη πιο δύσκολο να αναδείξουμε

10 Το ΚΚΕ θεωρούσε πως το γυναικείο κίνημα δεν μπορεί να συγκροτηθεί αυτόνομα και εναπόθετε την απελευθέρωση των γυναικών στην κοινωνική απελευθέρωση. Ενδεικτικό το δημοσίευμα στον Ριζοσπάστη, όπου γράφει η «Ράικα», υπεύθυνη του γυναικείου ζητήματος, στο: *Ριζοσπάστης*, 12 Μαρτίου 1925, σ.1.

11 Τ. Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα*, ό.π., σ. 55-56.

12 Αύρα Παρτσαλίδου, «Ηλέκτρα Αποστόλου. Μάρτυρας της Ελληνικής Λευτεριάς», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ.30, Σεπτέμβρης 1944, σ.688.

αντίστοιχες ιστορίες που να μην αφορούν πολιτικά στελέχη, ακόμη και έτσι όμως συγκροτούμε μια σχετική εικόνα για την γυναικεία πολιτική εμπλοκή. Η είσοδός τους στη δημόσια σφαίρα και δη στην πολιτική, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, θα αποτελέσει μια μακρά διαδικασία, αντιφατική και συνήθως μειοψηφική. Ωστόσο, οι πρακτικές αυτές διαμορφώνουν τη συλλογική γυναικεία συνείδηση και ο καταλύτης της Κατοχής και της Αντίστασης, καθιστά τη συνείδηση του ρόλου και της πράξης ένα ευρύτερο κεκτημένο. Οι γυναίκες κομμουνιστικών καταβολών είναι λιγότερες, οι αποφασισμένες να στελεχώσουν με κάθε μέσο το ΕΑΜ και μετέπειτα τον ΕΛΑΣ είναι περισσότερες κι όλες μαζί αφήνουν την παρακαταθήκη τους στην ιστορία των γυναικών αλλά και της Αντίστασης.

Με βάση αυτά τα δεδομένα θα μουν οι πρώτες βάσεις της σχέσης μεταξύ του συλλογικού υποκειμένου των γυναικών και του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος¹³. Αυτή η σχέση ενώ εξ αρχής θα έχει σημαντικές δυνατότητες, θα χαρακτηριστεί από αντιφάσεις και καθυστερήσεις. Το ΚΚΕ ήδη από τις πρώτες θεωρητικές του επεξεργασίες θα αναγνωρίζει τις γυναίκες ως “δυνάμει επαναστατικό υποκείμενο”, ωστόσο δεν θα επιδιώξει να τις κινητοποιήσει, αλλά περισσότερο να τις καθοδηγήσει όταν και εφόσον έμπαιναν σε μια διαδικασία κινητοποιήσεων, όπως οι απεργίες στην κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά το 1928. Ένας ακόμη λόγος για αυτή την μερική υποστήριξη και ενθάρρυνση της συμμετοχής, είναι η αντιμετώπιση των ανδρών συναδέλφων τους. Η ένταξη των γυναικών στην παραγωγή δεν θα αντιμετωπιστεί θετικά από τους εργαζόμενους, καθώς για τους ίδιους σημαίνει μείωση των ημερομισθίων και αύξηση του ανταγωνισμού. Έτσι, ελάχιστες θα γραφτούν σε σωματεία με εξαίρεση τις καπνεργάτριες στην Καβάλα. Η σχέση μεταξύ γυναικών και Κομμουνιστικού Κόμματος θα αρχίσει να αναπτύσσεται και να ωριμάζει από την δεκαετία του 1930 και έπειτα, όταν οι επιπτώσεις της μεγάλης οικονομικής κρίσης έγιναν αισθητές στην Ελλάδα και στην γυναικεία περίπτωση εξειδικεύτηκαν στα διαρκώς μειούμενα ημερομίσθια, στην περαιτέρω συμπίεση δικαιωμάτων, ακόμη και στην προσπάθεια να εφαρμοστεί από την κυβέρνηση Μεταξά μια πολιτική ελέγχου, κατά τα πρότυπα της φασιστικής Ιταλίας και της ναζιστικής Γερμανίας, που θα προωθούσε την “εθνικοποίηση” του γυναικείου σώματος, σε μια κατεύθυνση αύξησης των γεννήσεων και θωράκισης του έθνους.

Παρά τις προβληματικές της πολιτικής σχέσης Κομμουνιστικού Κόμματος και γυναικείου παράγοντα, η “συμμαχία” αυτή θα ευοδωθεί σε εντονότερο βαθμό, από ότι η σύνδεση με το ρεύμα

13 Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1989, σ. 185-201.

του αστικού φεμινισμού. Ο τελευταίος θα συνδεθεί μόνο με τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, χάνοντας κάθε ευκαιρία για μαζική πολιτική απεύθυνση όχι μόνο επειδή είχε ολιγορήσει για τα εκλογικά και εργατικά δικαιώματα της πλειοψηφίας, είτε υποστηρίζοντας την ψήφο για τις μορφωμένες γυναίκες των υψηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, είτε προκρίνοντας την παραμονή των γυναικών στο σπίτι και την φροντίδα της οικογένειας, αλλά κυρίως γιατί – κατά την Αντίσταση - η πολιτική ηγεμονία του ΚΚΕ, του ΕΑΜ και των οργανώσεων που συνδέονται με αυτό θα είναι πρωτόγνωρα ισχυρή. Αυτή η διαφοροποίηση θα φανεί σε όλη της την έκταση μετά τα Δεκεμβριανά και καθώς η ελληνική κοινωνία θα πολώνεται, πριν και κατά τον εμφύλιο.

Μέσα από αυτή τη διαδικασία θα αναδειχθούν σε επίπεδο στελεχών εκείνες που θα αναλάβουν να συγκροτήσουν τις γυναίκες ως συλλογικό δρών υποκείμενο τα χρόνια της αντίστασης. Θα βρεθούν σε θέσης ευθύνης σε γυναικείες οργανώσεις (Λεύτερη Νέα), θα αναλάβουν την καθοδήγηση των γυναικών εντός ΕΑΜ και ΕΠΟΝ και μερικές από αυτές θα αποτελέσουν τις πρώτες αντάρτισσες, που αργότερα θα γίνουν υπεύθυνες διμοιριών ή θα προετοιμάζουν τις νεαρές συντρόφισσες τους. Παράλληλα όμως, μέσα από αυτή τη διεργασία δημιουργείται και εκείνη η μαγιά γυναικών, πολύ μαζικότερη, η οποία αποκτά συνείδηση της θέσης της και σε συμπυκνωμένο ιστορικά και πολιτικά χρόνο θα ενταχθεί ποικιλοτρόπως στην αντίσταση (στην Εθνική Αλληλεγγύη, στην ΕΠΟΝ κ.ά.) και θα κάνει την απελευθέρωση υπόθεση όχι των στελεχών, αλλά μιας γυναικείας πλειοψηφίας.

“Να λωτρωθούμε από την τριπλή σκλαβιά”

Όπως είδαμε, από τα πρώτα κάλεσμα για Αντίσταση, οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τον αγώνα και ως δική τους υπόθεση. Είναι οι γυναίκες της παραγωγής, σε εργοστάσια και χωράφια, είναι οι δασκάλες και οι νέες σπουδάστριες. Το παρόν και το μέλλον του τόπου που θα ζήσουν και θα πεθάνουν τις αφορά άμεσα και τα προηγούμενα χρόνια τους έχουν δώσει τα απαραίτητα εφόδια για να αντιλαμβάνονται πως η δική τους μοίρα περνά μέσα από την συνολικότερη διεκδίκηση. Το κεντρικό κίνητρο για την δραστηριοποίηση τους είναι αδιαμφισβήτητη η συμβολή με κάθε μέσο στην υπόθεση της Αντίστασης και –ελπιδοφόρα- της Απελευθέρωσης. Βέβαια, οι συλλογικές παρακαταθήκες του πολύμορφου γυναικείου κινήματος, μέσα στα πλαίσια ενός συμπυκνωμένου πολιτικά και ποιοτικά χρόνου, από κοινού με τις νέες ιδέες και πρακτικές, χαράσσουν τομές προς μια πολυεπίπεδη απελευθέρωση, της οποίας η δυνατότητα φαίνεται για πρώτη φορά μέσα στην

Κατοχή.

Με το ξέσπασμα του Πολέμου, η πρώτη γυναικεία συμμετοχή συναντάται στο μέτωπο της Αλβανίας (1940-1941), που αφορούσε κυρίως στη μεταφορά φορτίων, εφόσον δεν υπήρχε άλλος τρόπος. Οι «ηρωίδες του 1940» πήραν μέρος και σε μάχες σε βοηθητικά πόστα, η δράση τους όμως παρέμεινε υποτιμημένη από τον Ελληνικό Στρατό, το ελληνικό κράτος, όπως και από το ενδιαφέρον των μελετητών¹⁴. Κατά την Κατοχή αυτή η εικόνα σταδιακά αλλάζει. Το πρώτο διάστημα, η δράση τους ανταποκρινόταν στην εικόνα του «γυναικείου» ρόλου, ιδεολογικά διαμορφωμένου για χρόνια. Η πρώτη τους εμπλοκή ξεκίνησε με την αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος. Δρούσαν με γνώμονα την «φροντίδα» των αντιστασιακών, ακόμη όμως και αυτή η πρακτική, σε καιρούς ανελευθερίας έδινε μια νέα ερμηνεία στον αντιστασιακό αγώνα. Παράλληλα, η παρέμβαση του ΚΚΕ και των μελών του και κυρίως του ΕΑΜ, είχε ξεκινήσει να δίνει βάρος στην κινητοποίηση των γυναικών και της νεολαίας¹⁵, αναγνωρίζοντάς τις δυνατότητες των δύο κοινωνικών ομάδων, μένοντας όμως πίσω από τις ραγδαίες αλλαγές που επέφερε η ριζοσπαστικοποίηση της εποχής. Εκείνο το πρώτο διάστημα βέβαια, το κάλεσμα του ΕΑΜ προς τις γυναίκες μέσα από τα έντυπα του, όπως η *Γυναικεία Δράση*, αναπαρήγαγε απόλυτα τους όρους εμπλοκής που μόλις αναφέραμε. Τον Απρίλιο του 1942 η ΓΔ καλεί την “Ελληνίδα [...] να γίνει πάλι νοσοκόμα και να τρέξει να περιθάλψει.[...] να φροντίσει τους πεινασμένους και τους αρρώστους” και ως Μάνα να “απαιτήσει να περιμαζευτεί το ελληνόπουλο που η φτώχεια και η πείνα πέταξε στους δρόμους”¹⁶.

Σε αυτή την κατεύθυνση, πολλές γυναίκες θα δουν εαυτόν μέσα σε οργανώσεις όπως η Εθνική Αλληλεγγύη, βραχίονα του ΕΑΜ ήδη από την ίδρυση του. Η συμμετοχή στην ΕΑ θα χαρακτηρίζεται από ευρύτερη γυναικεία παρουσία. Μεγαλύτερες και νέες, εργάτριες, υπάλληλοι και γυναίκες των υψηλότερων κοινωνικών στρωμάτων θα αποτελέσουν τη μαγιά που θα αναλάβει το έργο καλυτέρευσης της ζωής του λαού, όπως αυτό πραγματώνεται μέσα από τη δράση τους. Στην πρακτική τους προστίθεται και η συμμετοχή σε κινητοποιήσεις και επιτροπές. Διαδηλώνουν

14 Τ. Βερβενιώτη, «Αντάρτισσες του ΕΛΑΣ και μαχήτριες του ΔΣΕ», *Κλειώ*: Περιοδική Έκδοση για τη Νεότερη Ιστορία, Αφιέρωμα: Στρατός και αντάρτες στη δεκαετία του 1940, τχ. 3, καλοκαίρι 2006, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Επίκεντρο, σ. 1.

15 Η πρώτη επίσημη αναφορά εν καιρώ πολέμου στην ανάγκη παρέμβασης στις γυναίκες και τη νεολαία (και σε άλλες ομάδες, όπως οι “εθνικές μειονότητες”) γίνεται τον Ιανουάριο του 1942, στην Απόφαση της 8ης Ολομέλειας του ΚΚΕ, στο: *Επίσημα Κείμενα*, τ. 5, 1940-1945, σ. 67.

16 *Γυναικεία Δράση*, 15 Απριλίου 1942, έτος Α', τχ.3, ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, διαθέσιμο στο: <http://62.103.28.111/askiweb/rec.aspx?id=92965>

ενάντια στην πείνα, αλλά και επιτελώντας “τον ρόλο τους, πλάι στον αγωνιζόμενο άνδρα” κατεβαίνοντας σε απεργίες¹⁷.

Η ΓΔ ως βασικό όργανο του ΕΑΜ, αντιλαμβάνεται τις ανάγκες στοχευμένης απεύθυνσης στις νεαρές γυναίκες. Στις 10 Ιουνίου 1942, κυκλοφορεί το 6ο φύλλο της και απευθύνει ευρύ κάλεσμα δραστηριοποίησης με στόχο την “αναγέννηση της μέλλουσας ζωής του κόσμου”.¹⁸ Τέτοια καλέσματα είναι μερικά από εκείνα που απηχούν στη γυναικεία συλλογική συνείδηση, που επιζητά την ενεργό δράση και συνδυάζονται με την ουσιαστική κινητοποίηση σε επίπεδο οργάνωσης και πρακτικής. Αυτό επιτυγχάνεται αρχικά μέσα από τη Λεύτερη Νέα, την αμιγώς γυναικεία εαμική αντιστασιακή οργάνωση που έχει ιδρυθεί λίγες ημέρες πριν, τον Μάη του 1942 και οργάνωσε κυρίως νέες των πόλεων¹⁹. Η γενιά της Κατοχής και της Αντίστασης πολιτικοποιείται με νέους όρους, όπου το γυναικείο φύλο συνυπάρχει ως τέτοιο με την διεκδίκηση της απελευθέρωσης και μιας καλύτερης συνθήκης ζωής. Αυτό μαρτυρούν οι στίχοι του ύμνου της οργάνωσης “θέλουμε να λευτερωθούμε από την τριπλή σκλαβιά, κατακτητή, αφεντικού και άνδρα”. Αυτή είναι και η μετέπειτα ερμηνεία της συμμετοχής από μέλη όπως η Φώφη Λαζάρου, που κάνει λόγο για την «αυτοπεποίθηση που έδωσε η Λεύτερη Νέα στα μέλη της»²⁰ καθώς γίνεται αντιληπτή και μέσα από τις ίδιες τις θέσεις της οργάνωσης, όπως αποτυπώνονται στην εφημερίδα Φωνή της Νέας:

«Η Λεύτερη Νέα, σα σκοπό της έχει να ελευθερώσει τα κορίτσια απ’ το ζυγό κι απ’ την πείνα, να τα ελευθερώσει από την αμορφωσιά, να τα κάνει ανεξάρτητους και ζωντανούς ανθρώπους, ικανούς να σταθούν στη ζωή...»²¹.

Η δυνατότητα για οργανωμένη δράση, που προσέφερε πρώτη η Λεύτερη Νέα, προέκυψε – όπως αναφέρουν και τα ηγετικά στελέχη της (Μαρία Καραγιώργη και Καίτη Ζεύγου) – από πρωτοβουλία και ανάγκη των ίδιων των κοριτσιών. Ήθελαν να δράσουν, να αποκτήσουν μερίδιο στην απελευθερωτική δράση, υπήρχε όμως ο σκόπελος της πατριαρχικής ηθικής. Πολλές οικογένειες, μα και κύκλοι εντός του ΚΚΕ και του ΕΑΜ δεν επιθυμούσαν μικτές οργανώσεις, ούτε κοινή παρουσία κοριτσιών – αγοριών και είχαν ζήτημα με τις πολύωρες εξορμήσεις και δραστηριότητες των

17 *Γυναικεία Δράση*, 5 Μαΐου 1942, έτος Α΄, τχ. 4, ΑΣΚΙ.

18 *Γυναικεία Δράση*, 10 Ιουνίου 1942, έτος Α΄, τχ. 6, Αρχείο ΑΣΚΙ.

19 Οντέτ Βαρών- Βασάρ, «ΕΑΜ Νέων, Λεύτερη Νέα, ΕΠΟΝ: Τρεις σταθμοί μιας Διαδρομής», επιμ. Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίτου, Ι. Παπαθανασίου, *Η Ελληνική Νεολαία στον 20ο Αιώνα*, Θεμέλιο, 2010, σ. 53.

20 Μαρτυρία Φ. Λαζάρου. «Η χειραφέτηση των γυναικών στην Αντίσταση», Στ. Κούλογλου (επιμ.), *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την Ελληνική Αριστερά*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2006, σ. 85-88.

21 Πέτρος Ανταίος, *Συμβολή στην Ιστορία της ΕΠΟΝ: βιώματα, ντοκουμέντα, μαρτυρίες*, τ. ΑΠ, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1977-1979, σ. 341.

πρώτων.²² Αυτή τη δυσκολία επιδίωξαν να παρακάμψουν οι γυναίκες της ΟΚΝΕ και του ΚΚΕ και συγκρότησαν την οργάνωση, δίνοντας την ουσία της ήδη από το όνομά της:

«[...]γιατί να μην την πούμε Λεύτερη Νέα. [...] θα εκφράσει την κυριολεξία της εποχής, που θέλει να είναι ελεύθερη η κοπέλα. Δεν θέλει να έχει τον κατακτητή. Ύστερα δεν θέλει να έχει αυτά τα δεσμά που της επιβάλλει η οικογένεια. Δεν θέλει να έχει και τα δεσμά που της επιβάλλουν οι οργανώσεις που ανδροκρατούνται...»²³

Από αυτή την μαρτυρία της Μ. Καραγιώργη, είναι εύκολο να αντιληφθούμε τις αλλαγές της εποχής. Η ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος και της εαμικής αντίστασης στοχεύει σε παλλαϊκό ξεσηκωμό, δεν δίνει όμως την ίδια φροντίδα στην κινητοποίηση των υποκειμένων. Σε αυτό το ιστορικό σημείο επιδρά η κοινωνική κατηγορία των γυναικών. Σε επίπεδο βάσης των οργανώσεων ζητούν την περαιτέρω συλλογικοποίηση. Σε επίπεδο στελεχών, αναλαμβάνουν την πολιτική δουλειά εντός του ΚΚΕ που θα επιφέρει την υλοποίηση. Οι γυναίκες που βρίσκονται εκτός κομματικού μηχανισμού, μα θέλουν να αγωνιστούν, εντάσσονται με τη σειρά τους στις τάξεις της οργάνωσης. Η δράση τους αυτή καθαυτή δεν ξεφεύγει από τη δράση της ΟΚΝΕ παλαιότερα και της ΕΠΟΝ μετέπειτα, για τις ίδιες όμως αποτελεί πρωτόγνωρο περιστατικό. Γράφουν συνθήματα σε τοίχους, πετούν φυλλάδια, συγκροτούνται σε αχτίδες και συνεδριάζουν, διαβάζουν και διανέμουν την *Φωνή της Νέας*, ο οποία όντας όργανο της ΛΝ, φιλοξενεί κείμενα της Ηλέκτρας Αποστόλου και της Κικής Βουδούρη που πραγματεύονται την θέση των γυναικών στην αντίσταση αναπαράγοντας ένα κράμα μητροκεντρικής αλλά και χειραφετητικής αφήγησης.²⁴ Τα βήματα γίνονται σιγά σιγά, ακόμη και στις ασυνέχειες και χώρος για την μαζικότερη εμπλοκή των νέων (φοιτητριών, εγγράμματων, μικρών ή μεγαλύτερων σε στελεχιακή κλίμακα) στην αρθρογραφία, θα γίνει αργότερα μέσα από την ΕΠΟΝ.

Ακόμη όμως και μέσα από αυτή την μερικότητα, η ΛΝ συγκροτεί για πρώτη φορά την εικόνα της νέας που δρα με όρους αντίστοιχους με εκείνους των ανδρών, με δηλωμένο στόχο τη δική της χειραφέτηση μέσα από τη συλλογική υπόθεση. Σε αυτό συνηγορεί και το τεύχος της Γυναικείας Δράσης, που κυκλοφορεί τον Ιανουάριο του 1943 και συγκεντρώνει την αποτίμηση του ενός

22 Στο ίδιο, ό.π.

23 Συνέντευξη της Μαρίας Καραγιώργη στην Τ. Βερβενιώτη, στο: *Οι Συναγωνίστριες: Τα αίτια συμμετοχής και η δράση των γυναικών στις εαμικές οργανώσεις 1941-1944*, Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1991, Παράρτημα.

24 Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1941-1945)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 74, 99 αρ. 23, 33.

χρόνου γυναικείας αντίστασης μέσα από τις διάφορες οργανώσεις.²⁵ Γίνεται το όχημα για τις πρώτες μαζικές γυναικείες παρεμβάσεις αλλά και για τις πρώτες μικτές. Όπως μαρτυρεί η Φώφη Λαζάρου, τότε βγαίνουν τα πρώτα κοινά συνεργεία (ομάδες παρέμβασης), στα οποία βέβαια δεν έχουν πρωτεύοντα ρόλο γυναίκες. Οι καθιερωμένες κοινωνικές δομές και οι ευκαιρίες που παρουσιάζονται εντός τους στα υποκείμενα, συνηγορούν στο να αναδειχθούν μαζικότερα – ειδικά στην αρχή – οι άνδρες συναγωνιστές τους. Εκείνοι μιλούν στις συγκεντρώσεις και κατά την παραδοχή της Λαζάρου ακόμα κι όταν εκείνη μίλησε, “δεν έλαμψε”. Η ΑΝ δίνει τη δυνατότητα εισβολής των νέων γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο και ως προς το ζήτημα των οριοθετήσεων, ο αμιγώς γυναικείος χαρακτήρας της, τους δίνει τον χώρο να αναπτύξουν με τις δικές τους δυνατότητες την αυτοπεποίθησή τους και επί της ουσίας, το πραγματικό βεληνεκές της εικόνας που αναφέραμε παραπάνω. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει και η Λαζάρου:

*«Εγώ όταν βρέθηκα με κοπέλες μπορούσα πολύ πιο εύκολα να μιλήσω από ό,τι όταν ήμουν με αγόρια, με τις κοπέλες απελευθερώθηκα και απόκτησα μίαν εμπιστοσύνη στον εαυτό μου. [Συμβάδιζαν λοιπόν η] απελευθέρωση από τους Γερμανούς και η δική μας χειραφέτηση. [...] Για μένα το βασικότερο ήταν ότι [η ΑΝ] έδωσε μια δυνατότητα στις κοπέλες να ασκηθούν – και σε μένα την ίδια, να ασκηθώ στο να μιλάω- που αυτό το πράγμα με τα αγόρια δεν μπορούσε να γίνει. Διότι αυτοί ήταν πολύ πιο δυνατοί, ήταν πολύ πιο ασκημένοι, μιλάγανε, διαβάζανε εφημερίδες, κάναν όλα αυτά, κι εμείς αισθανόμασταν κατωτερότητα μαζί τους. [...] Θυμάμαι ότι όταν ήμασταν στο αχτιφ με την Ηλέκτρα – χωρίς τα αγόρια- μιλάγαμε ροδάνι. [...] Το πιο πολύ για μένα είναι ότι η [η ΑΝ] έδωσε δυνατότητα στις κοπέλες να αισθανθούν σιγουριά στον εαυτό τους. Αυτό ήταν το πιο σημαντικό».*²⁶

Η ΑΝ αποτέλεσε το αναγκαίο πεδίο προετοιμασίας των γυναικών, το πρώτο αποφασιστικό βήμα πριν την ίδρυση της ΕΠΟΝ, που έδωσε στις γυναίκες του κομμουνιστικού κινήματος και της ευρύτερης αριστερής λογικής, τη δυνατότητα να απευθυνθούν στις υπόλοιπες και εν τέλει σε 7.000 περίπου νέες την ισχύ να κάνουν τα πρώτα βήματα για μια γυναικεία αντιστασιακή συλλογικοποίηση. Για αυτό τον λόγο, όταν προέκυψε η συζήτηση για την απορρόφηση της από την

25 *Γυναικεία Δράση*, 9 Ιανουαρίου 1943, έτος Α΄, τχ. 12, ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο.

26 Μαρτυρία Φώφης Λαζάρου. “Η χειραφέτηση των γυναικών στην Αντίσταση”, στο Στ. Κούλογλου (επιμ.), *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την Ελληνική Αριστερά*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2006, σ. 83-100.

ΕΠΟΝ, τα μέλη της αρχικά δεν ήθελαν να την αφήσουν.²⁷ Η Λεύτερη Νέα, στον συμπυκνωμένο ιστορικά χρόνο φαίνεται να έπαιξε τον ρόλο της και να έκλεισε τον κύκλο της την κατάλληλη στιγμή. Δεκάδες μέλη της γίνονται γραμματείς στην ΕΠΟΝ, υπεύθυνες αγοριών και κοριτσιών από τα πανεπιστήμια μέχρι περιοχές όπως ο Πειραιάς και σε επίπεδο βάσης οι εντάξεις είναι πρωτόγνωρες. Όψεις όμως της σημασίας της γυναικείας οργανωτικής συγκρότησης θα προκύπτουν και στα πλαίσια της ΕΠΟΝ και αργότερα την περίοδο του Εμφυλίου. Οι γυναίκες θα πρέπει να πολιτικοποιηθούν περαιτέρω και να ριζοσπαστικοποιηθεί και η πρακτική τους και αυτό, άλλοτε πιο επιτυχημένα και άλλοτε λιγότερο, θα επιχειρηθεί μέσα από οργανωτικά μέτρα που θα λάβουν οι εκάστοτε ηγεσίες ΕΑΜ και ΚΚΕ, που όπως θα δούμε στη συνέχεια θα κάνουν βήματα μα και θα αναπαράξουν μερικότητες και προβληματικές.

“Πολεμάνε και τραγουδάνε”

Η γυναικεία πρακτική όσο θα προχωρά η αντίσταση θα πληθαίνει και θα μετασχηματίζεται. Αυτό βέβαια δεν θα προκύψει λόγω κάποιας ξεκάθαρης πολιτικής επιλογής που θα προκρίνει την δράση τους, αλλά μέσα από την σύνθεση των αντικειμενικών συνθηκών, την πρόθεση του υποκειμένου να αναλάβει καθήκοντα και τον ρόλο που σταδιακά κερδίζει μέσα στη δημόσια σφαίρα. Οι δυσκολίες της επιβίωσης και του αγώνα, το ασφυκτικό πλαίσιο των διώξεων και των φυλακίσεων, οριοθέτησαν σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό τους άντρες, δίνοντας στις γυναίκες το περιθώριο να αναλάβουν ολόένα και περισσότερο τις ευθύνες που μέχρι πρότινος αντιμετωπίζονταν ως «ανδρικές», από το να μεταφέρουν παράνομο υλικό ή να οργανώνουν τις συγκεντρώσεις μελών. Την διαδικασία αυτή, που ξεκίνησε η ΑΝ στις πόλεις, το ΕΑΜ Νέων, η Εθνική Αλληλεγγύη και οι λοιπές αντιστασιακές οργανώσεις επιτάχυνε και διεύρυνε σε πανελλαδικό επίπεδο η μεικτή φύση της ΕΠΟΝ που θα προκύψει μετά τη διάλυση και ενοποίηση των επιμέρους νεολαιίστικων οργανώσεων τον Φεβρουάριο του 1943.

Έτσι θα συγκροτηθεί η μαζικότερη νεολαιίστικη οργάνωση των 600.000 νέων, με περίπου τις μισές να είναι γυναίκες. Η Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων θα αποτελέσει ακόμη περισσότερο τον πολιτικό χώρο που θα ριζοσπαστικοποιήσει και θα αλλάξει συθέμελα την εικόνα των νέων κοριτσιών και γυναικών για τον ρόλο τους, την πολιτική και την ζωή. Είναι η πρώτη φορά που τόσο μαζικά και οργανωμένα το γυναικείο υποκείμενο έχει αντίληψη του εαυτού του ως ενεργού

27 Αρχείο Αντίστασης ΕΡΤ1, συνέντευξη Κικής Βουδούρη, αρ. 24.

παράγοντα με αξία. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως αυτή η συμμετοχή και η δράση εντός της οργάνωσης είναι συχνά ένα από τα πιο δυνατά σημεία στις αφηγήσεις των γυναικών.

Η ΕΠΟΝ επιδιώκει να θέσει την γυναικεία συμμετοχή στην δημόσια σφαίρα από την πρώτη στιγμή. Αυτό αποδεικνύει η ξεχωριστή αναφορά-κάλεσμα στις νέες στην Ιδρυτική Διακήρυξη²⁸ της οργάνωσης, να αγωνιστούν “ακόμα πιο μαχητικά στο πλευρό των νέων για τη ζωή, την τιμή και τη λευτεριά” τους, και “με τον αγώνα να απαντήσουν στους καταχτητές που προσπαθούν να τις ρίξουν στο βούρκο της διαφθοράς”. Καλούνται να φανούν “αντάξιες στις ηρωίδες του 1821”. Μέσα από αυτό το απόσπασμα βλέπουμε επίσης την προσπάθεια εγχάραξης ιδεολογίας και λαϊκότητας στην απεύθυνση, που θα προσφέρει την απαιτούμενη γείωση των θέσεων ΚΚΕ, ΕΑΜ και ΕΠΟΝ σε μαζική κλίμακα. Κεντρικό ρόλο σε αυτή τη διεργασία έχει η επανοικειοποίηση της Επανάστασης του 1821 ώστε να γίνει αντιληπτή η “συνέχεια” των πρακτικών και των αξιών.²⁹ Ο Ανταίος αναλύει στην Συμβολή του αυτή την στάση, η οποία βέβαια δεν ήταν αρκετή για να συγκροτήσει το υπόδειγμα του νέου ανθρώπου και της απελευθερωμένης συνοδοιπόρου του.³⁰ Το ΕΑΜ και κατ’ επέκταση το ΚΚΕ στόχευαν σε μια κοινωνική αλλαγή, η οποία για να πραγματοποιηθεί θα απαιτούσε πλατιές λαϊκές συμμαχίες, αλλά και νέες συλλογικές επεξεργασίες. Για να επιτευχθεί η γείωση και αλληλοτροφοδότηση αυτής της ιδεολογίας, η γυναίκα έπρεπε συνολικά να ανυψωθεί, να αποκτήσει πολιτικό ρόλο αλλά και ρόλο στην απελευθέρωση. Γι’ αυτό το λόγο πέρα από την επίκληση στη «Σουλιώτισσα», στον αντιστασιακό τύπο συναντάμε το παράδειγμα/ υπόδειγμα των Γιουγκοσλάβων ανταρτισσών. Δεν είναι λίγα τα έντυπα υλικά του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ, που συμβάλλουν στην παρέμβαση στις αντάρτισσες, είτε αναδεικνύοντας τη σημασία του ρόλου τους³¹, είτε μέσα από τη Γυναικεία Δράση και τη Νέα Γενιά. Στην ΓΔ συναντάμε το άρθρο “Ελληνίδες μην ξεχνάτε τις παραδόσεις σας”.³² Αποτελεί κομβικό δείγμα της όσμωσης αυτών των στοιχείων παρέμβασης. Οι ελληνίδες - στων οποίων την ταξικότητα γίνεται σαφής αναφορά “εργάτριες, αγρότισσες” - , παλεύουν με κάθε μέσο “αντάρτισσες, νοσοκόμες, οδηγοί [...] επιστημότισσες” για να νικήσουν τον φασισμό όπως “οι γυναίκες της Γιουγκοσλαβίας που πολεμούν με το όπλο στο χέρι”. Πράττουν έτσι όχι μόνο για να οικοδομήσουν το μέλλον, μα και για να “ξαναζωντανέψουν τις Σπαρτιάτισσες και τις ηρωίδες του 1821”.

28 Π. Ανταίος, *Συμβολή*, τ. ΑΙ, ό.π., σ. 210-212.

29 *Γυναικεία Δράση*, 25 Μαρτίου 1943, έτος Α΄, τχ. 16, ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο.

30 Ανταίος, *Συμβολή στην Ιστορία της ΕΠΟΝ: βιώματα, ντοκουμέντα, μαρτυρίες*, τ. Β΄, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1977-1979, σ. 61.

31 *Πως πρέπει να δουλεύει η γυναίκα στο ΕΑΜ*, Φλεβάρης 1943, χ.ε.

32 *Γυναικεία Δράση*, 9 Φεβρουαρίου 1943, έτος Α΄, τχ 14.

Στο μοτίβο ξεκάθαρης συμπερίληψης των γυναικών κινείται και το 8^ο άρθρο από τον Δωδεκάλογο της ΕΠΟΝ, όπου αναφέρεται:

*«Θέλουμε εμείς οι νέες, λυτρωμένες από τον απατηλό και παραστρατημένο φεμινισμό, να σπάσουμε τις αλυσίδες της πολύμορφης σκλαβιάς μας, και να αγωνιστούμε ολόψυχα πλάι και μαζί με τους νέους, για να κατακτήσουμε την οικονομική την κοινωνική και πολιτική μας ισότητα. Μόνον έτσι θα λάμψει ο αληθινός εαυτός μας και θα ανυψωθούμε στον γνήσιο γυναικείο ανθρωπισμό».*³³

Σε αυτό το σημείο έχει ενδιαφέρον να δούμε και το πως σφυρηλατείται η πολιτικοποίηση των νεαρών γυναικών. Ο αστικός “παραστρατημένος” φεμινισμός απορρίπτεται, η πολυεπίπεδη χειραφέτηση ταυτίζεται με το σοσιαλιστικό μοντέλο, ενώ παράλληλα γίνεται αναφορά στον “γυναικείο ανθρωπισμό”. Η ηγεσία της ΕΠΟΝ, όπως και του ΚΚΕ, εξακολούθησε σε μικρό ή μεγαλύτερο βαθμό ανά συγκυρία, να αναπαράγει πατριαρχικά αφηγήματα που ήθελαν τις γυναίκες να είναι υπό άλλο πρίσμα (απελευθερωτικό) αλλά επί της ουσίας το ίδιο πιστές στη γυναικεία “φύση” τους, που συχνά παρουσιαζόταν από τον έντονο συναισθηματισμό, την παρόρμηση, την ηγεμονία του θυμικού. Αυτή η αφήγηση θα υπάρξει ακόμη πιο έντονα στα χρόνια του εμφυλίου, όταν μέσα από τα έντυπα και τα πολιτικά κείμενα του κόμματος και του ΔΣΕ, θα επιδιώκεται να διαμορφωθούν τα χαρακτηριστικά του “νέου ανθρώπου”. Η πίστη στην “γυναικεία φύση” είναι που θα κρατάει τις γυναίκες της αντίστασης κατά βάση στις βοηθητικές δουλειές, στο πλύσιμο, το μαγείρεμα κ.ο.κ. Και οι ίδιες αναγνωρίζουν τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας, όχι όμως ως έμφυλο, αλλά ως “φυσικό”³⁴ - και εκεί έγκειται η θεωρητική αδυναμία ξεπεράσματος αυτών των αφηγημάτων. Οι άνδρες που δεν έχουν καταταγεί στον ΕΛΑΣ κουβαλούν ξύλα, επισκευάζουν σπίτια, ενώ οι γυναίκες μένουν στα του οίκου και στον ρόλο της νοσοκόμας, ή της τροφού. Τα καλέσματα που γίνονται προς αυτές, όπως και η έμπρακτη εμπλοκή τους χαρακτηρίζονται ουσιαστικά από διγλωσσία. Υπάρχει πολιτική βούληση για την εμπλοκή τους, σχεδόν πάντα όμως αναπαράγονται οι έμφυλες διαφοροποιήσεις. Ενδεικτικά, παρατίθεται το κλείσιμο του ίδιου καλέσματος της ΓΔ που αναφέραμε παραπάνω:

“Ελληνίδα δώσε στο γυιο σου, στον αδελφό σου, στον πατέρα σου, στον αρραβωνιαστικό σου, την ευχή και την συμβουλή: “Πολέμα μέρα – νύχτα, ξεκαθάρισε

33 Νέα Γενιά, Όργανο του Κ.Σ. της ΕΠΟΝ, 28 Σεπτεμβρίου 1943, φύλλο 11

34 Κ.. Τέντα – Λατίφη, “Πως μας έσπρωξαν”, στο Στ. Κούλογλου (επιμ.), ό.π., σ. 157.

τον τόπο από την χιτλερο-φασιστική βρωμιά και κάνε να λάμψει η ειρήνη, η λευτεριά, η δικαιοσύνη”³⁵

Πέρα από αυτές τις έμφυλες οριοθετήσεις, η ίδια η πραγματικότητα είναι εκείνη που πολλές φορές θα προσδώσει μια πολυμορφία στην δράση τους.

Όπως αναφέραμε και στην μετάβαση από την Λεύτερη Νέα στην ΕΠΟΝ, υπήρξαν πολλές στιγμές που οι γυναίκες δεν έχαιραν πολιτικής εμπιστοσύνης και οριοθετήθηκαν. Οι ίδιες δίσταζαν³⁶ και οι άνδρες συναγωνιστές – ακόμη και οι επονίτες – αναπαρήγαγαν τον γνώριμο σε αυτούς καταμερισμό εργασίας. Εδώ φαίνεται στην δεδομένη ιστορική συγκυρία η σημασία της μεικτής οργάνωσης, καθώς μέσα από την κοινή πρακτική και μέσα από την αντικειμενική αναγκαιότητα της κάλυψης ενός κενού, κατακτήθηκε η αναγνώριση της γυναικείας δράσης. Με αυτό τον τρόπο γρήγορα σμιλεύεται η κοινή εικόνα του επονίτη και της επονίτισσας που θα κοσμήι τα υλικά, τις αφίσες αλλά και θα διακρίνει την έμπρακτη φυσική παρουσία της ΕΠΟΝ. Παράλληλα όμως, εξομαλύνεται αυτό που σε πρώτη φάση είχε αναδείξει η Λεύτερη Νέα, η τριπλή καταπίεση, αυτό που με όρους σύγχρονης πολιτικής θεωρίας θα αναφέραμε ως “πολλαπλότητα των καταπίεσεων”.

Αυτή η συνθήκη πιθανώς να αποτελεί εν μέρει πισωγύρισμα, ωστόσο, τοποθετώντας τα γεγονότα στο σύγχρονο τους ιστορικό πλαίσιο και όχι σε κατοπινές λογικές, αντιλαμβανόμαστε πως η ΕΠΟΝ προσέφερε πολύ περισσότερα απ’ όσα ενδεχομένως στέρησε από τις γυναίκες μέλη της, κι αυτό γιατί τις εισάγει επί της ουσίας στην καρδιά των πραγμάτων, μεταστρέφοντας τον πολιτικό λόγο της Αριστεράς, αλλάζοντας τους όρους άσκησης πολιτικής, ανοίγοντας περισσότερο το πεδίο των ευκαιριών που εκείνες είχαν. Το μοντέλο πάνω στο οποίο είχε δομηθεί η εκπαιδευτική και κοινωνική ζωή από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, με τον θεσμό της ξεχωριστής εκπαίδευσης, με την αποτροπή ή και απαγόρευση της γυναικείας εμπλοκής στα κοινά, πολλώ δε μάλλον υπό το πρίσμα της ψήφου, με την αναπαραγωγή εθίμων, κοινωνικών συμβάσεων και νοοτροπιών (γάμος, προίκα, ηθικός πανικός) που ήθελε μια προδιαγεγραμμένη διαδρομή για τις γυναίκες κάθε τάξης και έθετε πιο ασφυκτικά τα όρια όσον αφορά τις οικονομικά ασθενέστερες, έδειχνε να ανατρέπεται και όντως έτσι συνέβαινε.

35 *Γυναικεία Δράση*, 9 Φεβρουαρίου 1943, έτος Α΄, τχ 14, ό.π.,

36 Το μοτίβο των γυναικών που διστάζουν, αποτελεί κάτι που αντικειμενικά θα συνεχίσει να υπάρχει και στον Δημοκρατικό Στρατό. Τότε η Μαρία Μπέικου-Φέρλα θα είναι εκείνη που θα το παρατηρήσει σε ενεργό χρόνο, τόσο για την ίδια όσο και για τις συναγωνίστριες της και θα επιμείνει στη θέση της για περαιτέρω πολιτικοποίηση και θωράκιση.

Η συνειδητοποίηση των ιδίων για την πολιτικοποίησή τους – παρά την προσπάθεια απο-πολιτικοποίησης της συμμετοχής τους και απόδοσής της μονομερώς σε πατριωτικούς στόχους που συνδέονται με την γυναικεία φύση – τις κάνει να παίρνουν πρωτοβουλίες. Το 1943 θα είναι η χρονιά της ραγδαίας μαζικοποίησης των οργανώσεων από γυναίκες. Η δράση του πρώτου διαστήματος της αντίστασης, με την ίδρυση της οργάνωσης, την πανελλαδική της εξάπλωση και την δυναμική συσπείρωση, δίνει τα εχέγγυα στην ηγεσία να κάνει συντονισμένο κάλεσμα για οργάνωση περισσότερων γυναικών, καθώς παραμένουν λίγες στο κόμμα “τη στιγμή που οι γυναίκες παίζουν σοβαρό ρόλο και δείχνουν πρωτοφανέρωτη μαχητικότητα”.³⁷ Εντυπωσιασμένοι δείχνουν οι ηγέτες της αντίστασης από την γυναικεία πρακτική, αναπαράγοντας υπόρρητα την παγιωμένη αντίληψη για την γυναικεία παθητικότητα. Διαφωτιστικό αυτό το απόσπασμα από το άρθρο του Β. Μπαρτζιώτα, δείχνει πως η γυναικεία συμμετοχή δεν ήταν απότοκο συντονισμένου σχεδίου του ΚΚΕ, αλλά περισσότερο μια συνάντηση του γυναικείου αυθόρμητου με τις θέσεις του ΚΚΕ και του εαμικού κινήματος, που στη δεδομένη ιστορική στιγμή ξεκλείδωσε δυνατότητες και πρακτικές και μετέπειτα κατέστη πέρα από πολιτική διακήρυξη, ουσιαστική πολιτική προς εφαρμογή. Κάπως έτσι ξεκινάει και το συστηματικό κάλεσμα των γυναικείων οργάνων, όπως η Γυναικεία Δράση, προς τις συναγωνίστριες τους για στράτευση των γειτονισσών τους και κάθε γυναίκας που γνωρίζουν πως βιώνει την φτωχοποίηση και την καταπίεση και αναβαθμίζει την πρακτική τους εισάγοντας έννοιες όπως αυτή της άμιλλας στην γυναικεία πολιτική ύπαρξη.³⁸

Έντονες διεργασίες ως προς την γυναικεία ένταξη επιτελούνται σε όλη τη χώρα με διαβαθμίσεις, σε πολλές περιπτώσεις βέβαια ξεχωρίζει η δουλειά που γίνεται στην Θεσσαλία. Σε αναλογία με την ισχυρή παρουσία του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ – και άρα την διεύρυνση των δυνατοτήτων – αλλά και με την γυναικεία δράση που έχει έντονα δείγματα πρακτικής (υψηλά ποσοστά συμμετοχής στο ΕΑΜ, την ΕΠΟΝ και την ΕΑ, μεγάλη ή και αποκλειστική συμμετοχή σε πορείες στις πόλεις για επισιτιστικά ζητήματα και για την απελευθέρωση κρατουμένων πχ Τρίκαλα, Ελασσόνα) δίνεται ο πολιτικός χώρος ώστε στην Θεσσαλία – μέσα από τις Συνδιασκέψεις της ΕΠΟΝ – να παρθούν οι πρώτες επίσημες Αποφάσεις για το Γυναικείο Κίνημα. Εκεί θα λάβουν χώρα και τα εαμικά συνέδρια όπου θα σημειωθεί σημαντική γυναικεία συμμετοχή το ίδιο έτος. Για παράδειγμα στο Α΄ Πανθεσσαλικό Συνέδριο του ΕΑΜ, σε σύνολο 4000 συμμετεχόντων εκείνες είναι περίπου 600,

37 Ενδεικτικά: Βασίλης Μπαρτζιώτας, Κομμουνιστική Επιθεώρηση, τ.χ. 16, Αύγουστος 1943, σ. 345-346.

38 Η πρώτη αναφορά σε κάλεσμα συναντάται ήδη από τις 15 Απριλίου του 1942. Σχεδόν συνεχής σε κάθε τεύχος, με αντίστοιχα αναβαθμισμένη αναφορά στο τεύχος 17 (1 Μαΐου 1943). *Γυναικεία Δράση*, ΑΣΚΙ.

αποτελούν το 15% περίπου και είναι μια από τις λίγες φορές που φαίνεται να αμφισβητείται η καθολική και μονοδιάστατη συμμετοχή των ανδρών. Βέβαια, οι δεν εκλείπει ο περιορισμός τους σε αμιγώς προκαθορισμένους από το Κόμμα ρόλους, ενώ παράλληλα αναπαράγεται η πρακτική που τις θέλει να μην ανταγωνίζονται τους άνδρες συντρόφους, να παραμένουν στο παρασκήνιο μιλώντας σπάνια – με εξαίρεση συγκεκριμένα υψηλόβαθμα στελέχη – και περιμένοντας να πιεστούν για να αναλάβουν επιφανέστερες θέσεις και ρόλους.³⁹

Αντίστοιχη τάση θα υπάρξει και στις υπόλοιπες περιοχές, με διαφορετική διαβάθμιση, ωστόσο, ως προς τις διαδικασίες και το πολιτικό πρόσημο της απεύθυνσης. Κοινός τόπος στην στροφή που περιγράφεται θα είναι η διαμόρφωση τμημάτων κοριτσιών εντός της ΕΠΟΝ, ώστε να πραγματοποιηθεί το βάθεμα της πολιτικοποίησής τους και να προχωρήσει η μεικτή οργάνωση προς την αναίρεση των έμφυλων διακρίσεων. Η προσπάθεια θα γίνει, η πραγματικότητα ωστόσο επιδρά πολύ ισχυρότερα και καθοριστικά. Σε σχέση με το πρόσημο που αναφέρθηκε, είναι ενδεικτικό το παράδειγμα της Μακεδονίας, όπου σε Πανεπαρχιακό Συνέδριο του ΕΑΜ Βοΐου (19-20/03/1943) η μέριμνα για την γυναικεία πολιτικοποίηση και εμπλοκή θα κρίνεται απαραίτητη – όχι για την ίδια την ανάπτυξη του γυναικείου πολιτικού υποκειμένου – αλλά γιατί οι γυναίκες αυτές θα αποτελέσουν τις “αυριανές μητέρες που θα γαλουχήσουν τα παιδιά μας με ανώτερα ιδανικά”.⁴⁰ Στην Πελοπόννησο, σε αντιστοιχία με όσα θα δούμε στην επόμενη υπο-ενότητα των προφορικών μαρτυριών, οι διεργασίες αυτές δεν θα αντιμετωπιστούν με ανάλογη ζέση, χωρίς αυτό να συνδέεται με πιθανή μικρότερη συμμετοχή των γυναικών. Τα ποσοστά συμμετοχής – στο ΕΑΜ, την ΕΠΟΝ και την ΕΑ – σε όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα κυμαίνονται περίπου στο 40%. Στον ΕΛΑΣ θα αναφερθούμε σε επόμενη υποενότητα. Στην περίπτωση της Πελοποννήσου θα παίζει καταλυτικό ρόλο η γεωγραφική ιδιαιτερότητα, καθώς και το γεγονός πως οι εκεί οργανώσεις υπάγονται όχι στην εξουσία του Γενικού Στρατηγείου, άρα του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ, αλλά στο ΚΚΕ. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, το ΚΚΕ – περισσότερο από το ΕΑΜ – ως ηγεσία που παράγει γραμμή, αλλά και ως σύνολο ανδρών στελεχών και μελών που δηλώνουν πως είναι περιττή η εμπλοκή του γυναικείου παράγοντα, έμεινε πιο πίσω ως προς τις θέσεις για την γυναικεία συμμετοχή και κυρίαρχα ως προς την λήψη πρωτοβουλιών σε αυτή την κατεύθυνση. Αυτό μαρτυρούν και τα συγκριτικά πολύ χαμηλότερα ποσοστά οργάνωσης που κινούνται συνήθως στο 10-15%, με εξαίρεση περιοχές της Θεσσαλίας (Λάρισα) όπου φτάνει το 25%. Ακόμη και στην εσωτερική πολιτική διαπάλη θα αναδειχθεί αυτή η κατάσταση μέσα από τα κείμενα στελεχών και των δύο φύλων. Σημαντική είναι η αποτίμηση και η κριτική της Χρύσας Χατζηβασιλείου μέσω των κειμένων-παρεμβάσεων της

39 Π. Ανταίος, *Συμβολή*, τ. Β., ό.π. 399.

40 Τ. Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα*, ό.π., σ. 173-174

στην Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜΕΠ). Δεν ευθύνονται οι “αιώνιες αντικειμενικές συνθήκες” λέει δηκτικά, αλλά η απροθυμία των ανδρών του Κόμματος, καθώς “οι κομμουνιστές, ακόμα και παλιά στελέχη και μέλη του Κόμματος είναι αιχμάλωτοι της μεσαιωνικής αντίληψης για τη γυναίκα, που σκόπιμα καλλιεργεί η αντιδραστική ολιγαρχία”.⁴¹

Όσο προχωράμε προς την Απελευθέρωση, φαίνεται πως το πηγαίο ενδιαφέρον για την αύξηση της γυναικείας συμμετοχής, όπως και γενικότερα της συμμετοχής όσων δεν πληρούν τα αυστηρά ιδεολογικά κριτήρια του ΚΚΕ, φθίνει. Οι συμμετοχές στα Συνέδρια διαρκώς μειώνονται, όπως και οι αναφορές στην πολιτικοποίηση των γυναικών μελών. Η ευθύνη αυτής της δουλειάς μετακυλίνεται ξανά (όπως δηλαδή ίσχυε από τον Μεσοπόλεμο) στις γυναίκες στελέχη των οργανώσεων. Τα τμήματα γυναικών που υφίστανται λόγω της αντικειμενικά συντριπτικής γυναικείας παρουσίας σε συγκεκριμένους χώρους δουλειάς κλπ (πχ γυναίκες εργάτριες σε κλωστοϋφαντουργία) λειτουργούν σε μεγαλύτερο βαθμό διεκπεραιωτικά για να τροφοδοτείται όσο χρειάζεται η βάση. Πολιτικό βάρος δίνεται κυρίαρχα στην συγκρότηση και ανάδειξη των στελεχών, μέσα από τις Συσκέψεις Γυναικών- Στελεχών και τα Συνέδρια γυναικών. Αυτές οι γυναίκες στελέχη, από προσωπικό ενδιαφέρον και μέριμνα θα αναλάβουν να αναδείξουν το γυναικείο ζήτημα και να αναπτύξουν πολιτικά τις συντροφισσες τους που ανήκουν στην βάση. Οι δεσμοί μεταξύ τους θα είναι και στην Κατοχή αλλά και μετά ισχυροί, ωθώντας σε καταλυτικό βαθμό την εμπλοκή και την πολιτικοποίηση των τελευταίων. Οι γυναίκες στελέχη θα είναι εκείνες που θα ζητούν έντονα και την αναβάθμιση της γυναικείας εμπλοκής στο αντάρτικο και θα γειώνουν την υιοθέτηση αυτής της πρακτικής στη βάση. Πολλές θα είναι εκείνες που θα ζητήσουν να πολεμήσουν “με το όπλο στο χέρι” και θα στείλουν αντίστοιχα αιτήματα στον ΕΛΑΣ και την ΠΕΕΑ⁴².

Η αντιμετώπιση των γυναικών μελών της ΕΠΟΝ και του ΕΑΜ δεν ήταν ενιαία. Είναι εμφανής η διάκριση στελεχών – βάσης, καθώς για τα πρώτα υπάρχει η μέριμνα της συνεχούς πολιτικοποίησης και εξέλιξης. Η βάση περιορίζεται πολιτικά, η παρουσία σε αναβαθμισμένες πολιτικές διαδικασίες είναι χαμηλή, ενώ συνήθως τα συνεργεία της ΕΠΟΝ χωρίζονται ώστε η δουλειά να απευθύνεται σε όσα το κάθε φύλο “ξέρει να κάνει”. Βέβαια, αυτή η συνθήκη δεν αναιρεί το “άνοιγμα” των γυναικών αυτών σε μια νέα σειρά από πρακτικές και θεωρίες, στις οποίες γαλουχούνται μέσα από τις διαδικασίες (πυρήνες, γραφεία ομάδων, τμηματικά Συμβούλια συνελεύσεις και μεικτές συγκεντρώσεις). Παράλληλα γίνεται προσπάθεια να ενημερωθούν και να πάνουν να λειτουργούν

41 “Η Πανελλαδική Κομματική Σύσκεψη Γυναικών”, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ. 3, Μάρτιος 1946, σ. 117-118.

42 Ενδεικτικά: Χαιρετιστήριο στην ΠΕΕΑ της σύσκεψης κοριτσίστικων στελεχών ΕΠΟΝ Στερεάς Ελλάδας, ΑΣΚΙ, Πολιτικές Νεολαίες, ΕΠΟΝ, Διαθέσιμο στο <http://62.103.28.111/askijpg/58/004.01.012.00442.jpg>

αντιπαραθετικά προς τη στράτευσή τους οι οικογένειες τους (κοινές συνελεύσεις με γονείς, απεύθυνση προς αδελφούς για κοινή εμπλοκή με τις αδελφές τους)⁴³. Περιορισμοί υπάρχουν, υπάρχει όμως και πολυμορφία και πολιτικοποίηση και σε μεγάλο βαθμό πολιτική βούληση για το ξεπέρασμα των αγκυλώσεων.

Αυτή η πολυμορφία είναι που αποτελεί και για τις ίδιες ειδοποιό διαφορά για την δράση τους. Σε σειρά μαρτυριών θυμούνται να αναλαμβάνουν καθήκοντα που αρχικά είχαν μόνο τα αγόρια. Η Κατίνα Λατίφη, που ήταν 13 ετών εκείνη την περίοδο, θυμάται να έρχεται “ο αριστερός” στο χωριό τους και να τους προτείνει να οργανωθούν από τα Αετόπουλα, μέχρι το Κομμουνιστικό Κόμμα. Αυτό που σε πρώτη φάση τις τρόμαζε – όπως και η ίδια παραδέχεται – ο Κομμουνισμός, καταλήγει να μην τις απωθεί, αντίθετα εμπλέκονται σε αρκετές ή και σε όλες τις οργανώσεις (αετόπουλα κι έπειτα ΕΠΟΝ, ΚΚΕ και αργότερα πολύ λιγότερες στον εφεδρικό ΕΛΑΣ και τις Υποδειγματικές Διμοιρίες).⁴⁴ Από τότε αναφέρει πως “χάθηκαν από τα σπίτια τους”. Ξεκίνησαν το πολιτικό και πολιτιστικό έργο της ΕΠΟΝ, έκαναν παρεμβάσεις, οργάνωναν θέατρα, τμήματα ποίησης και χορού, όπως και μαθήματα για να καταπολεμηθεί ο αναλφαβητισμός. Παράλληλα, φυλούσαν το χωριό. Η δράση τους εκτινόταν σε κάθε έκφανση της καθημερινότητας των ανθρώπων. Προετοιμάζονταν για πιθανές επεμβάσεις των Γερμανών και συμμετείχαν σε πολιτικές διαδικασίες, όπως οι συνδιασκέψεις της ΕΠΟΝ και οι συνελεύσεις γυναικών. Η Θεσσαλία είναι μια από τις πιο “πλούσιες” περιοχές σε πολιτικό έργο παράλληλο με τον απελευθερωτικό αγώνα, σε αντίθεση με περιοχές όπως η Πελοπόννησος, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Αυτή η ποικιλία είναι που συγκροτεί μαζί το γυναικείο υποκείμενο, του δίνει την εικόνα μιας διαφορετικής ζωής και ρόλου εντός της και εν τέλει, ωθεί πολλές να την υπερασπιστούν έπειτα.

Σε άλλες μαρτυρίες, όπως αυτή της Αλεξάνδρας, τα χαρακτηριστικά της εμπλοκής διαφοροποιούνται αν και ο πυρήνας της πολιτικοποίησης μένει ίδιος. Στα χωριά της Λακωνίας, όπου η παρουσία των Ταγμάτων Ασφαλείας είναι καταλυτική και σε στιγμές καθηλωτική για την δράση στο *πρώτο Αντάρτικο* – όπως το αναφέρει και ουσιαστικά όπως έλεγαν τότε την αντίσταση- η πολιτική ένταξη όσων δεν μπορούν να βγουν στο βουνό υπάρχει περισσότερο ως δείγμα τοποθέτησης και στήριξης των ανταρτών και δεν έχει την ίδια πολυμορφία ως προς την πρακτική. Οι κοπέλες του χωριού εντάσσονται στην ΕΠΟΝ και το Κόμμα, δραστηριοποιούνται στην μεταφορά του παράνομου υλικού (συνήθως μηνύματα) και σε μοιράσματα- παρεμβάσεις σε

43 Π. Ανταίος, *Συμβολή*, τ. Β, ό.π., σ. 395.

44 Κ. Τέντα – Λατίφη, “Πως μας έσπρωξαν”, στο Στ. Κούλογλου (επιμ.), σ. 154-156.

σχολεία⁴⁵. Η εμπειρία συγκρότησης που αποκτούν οι νέες έχει άλλο πυρήνα σε περιοχές όπως η Μάνη, όπου υπάρχει ισχυρή αντίδραση και μεγάλη απόσταση από τις ελεύθερες περιοχές. Στο ξέσπασμα του “διμέτρου αγώνα”⁴⁶ και παράλληλα όσο βαίνουμε προς την απελευθέρωση, η επιθετικότητα των γερμανικών κατοχικών δυνάμεων και των συνεργατών τους εντείνεται. Τα χωριά παραλύουν, με τους κατοίκους τους να εξοντώνονται ή να διώκονται (οπότε είτε συλλαμβάνονται είτε κρύβονται) και για όσους και όσες μένουν, η πραγματικότητα διαμορφώνεται μέσα από την αποστέρηση στοιχειωδών πραγμάτων, όπως της στέγης (εκατοντάδες σπίτια καίγονται) ή της δυνατότητας της οικογένειας στην αυτάρκεια (καταστρέφονται σοδιές και σφάζονται, αρπάζονται ζώα). Αυτή είναι η συνθήκη και για την Αλεξάνδρα, η οποία ήδη από το 1943 βλέπει όλη την περιουσία της οικογένειας της να χάνεται, πολλώ δε μάλλον να χάνεται η δυνατότητα τους να βιοποριστούν. Αφού καίγεται το σπίτι τους, στρώνουν κουβέρτες στον χώρο όπου μέχρι πρότινος φυλούσαν τα ζώα και αναζητούν τρόπους επιβίωσης. Η λύση θα έρθει στα τέλη του 1944 όταν και ήδη θα έχουν φύγει από την Μίνα Λακωνίας, προς την Κοκάλα και το Γύθειο.⁴⁷ Για νέες όπως εκείνη, αυτουργοί δεν είναι μόνο οι Γερμανοί μα εξίσου οι Έλληνες συνεργάτες τους-και ενίοτε με περισσότερες ευθύνες όπως προκύπτει από τον τόνο πολλών μαρτυριών, οι οποίες θέτουν με διαφορετικές αποχρώσεις τον παράγοντα της προδοσίας της κοινότητας⁴⁸. Αποστερούνται πολλά από αυτό το κοινωνικό δυναμικό που κατά την Κατοχή πράττει ενεργά και αργότερα θα συγκροτήσει την εθνοφροσύνη και πολώνονται εναντίον του. Υπό αυτό το πρίσμα, το όραμα που τους προσφέρει η ένταξη τους στις αντιστασιακές οργανώσεις και το ΚΚΕ, δίνει μια ακόμη όψη πολιτικής αντιπαράθεσης σε αυτή τη συνθήκη.

Η ένταξη στις οργανώσεις, αν και προσωπική χειραφετητική υπόθεση, διαπερνά – κυρίως στην περίπτωση των γυναικών – όλη την οικογένεια. Όπως διασταυρώνεται από όλες τις μαρτυρίες (Μ. Μπέικου, Κ. Λατίφη, Αλ. Οικονομάκου) αλλά και από αρχειακό υλικό της ΕΠΟΝ (βλ. Π. Ανταίος) η οικογένεια ήταν εκείνη που μπορούσε να επιτρέψει ή και να απαγορεύσει τη γυναικεία συμμετοχή. Υπήρξαν οικογένειες που έκαναν συλλογική υπόθεση την αντιστασιακή οργανωμένη πάλη, γεγονός που διευκόλυνε την γυναικεία δραστηριοποίηση. Για παράδειγμα στην περίπτωση

45 Μαρτυρία Αλεξάνδρας, 3-11-2017.

46 Ο διμέτρου αγώνας ξεκινά από το Φθινόπωρο του 1943 και αποτελεί την κλιμάκωση της αντιπαράθεσης του ΕΛΑΣ – εκτός από τις κατοχικές δυνάμεις – με τους εγχώριους συνεργάτες τους καθώς και τις δυνάμεις του ΕΔΕΣ.

47 Μαρτυρία της Αλεξάνδρας, στις 26-10-2017.

48 Για όλες τις μαρτυρίες, η μεγαλύτερη πικρία που εκφράζεται, συγκεντρώνεται γύρω από την έννοια του “συχωριανού”, του “συντοπίτη”. Δεν υπάρχει τόσο η δέσμευση συνολικά ως προς το “έθνος”, γιατί αυτό από τότε δεν γινόταν αποδεκτό ως ενιαίο και αδιαίρετο, αλλά αναδεικνύεται η έντονη πρόσδεση στην εντοπιότητα, την κοινότητα που συγκροτείται μέσα από την καθημερινή ζωή.

της Αλεξάνδρας, ακόμη και στον αρνητικό συσχετισμό που περιγράψαμε παραπάνω, το καμάρι του πατέρα της για την συμμετοχή της στο ΚΚΕ, ήταν ένας παράγοντας που την κινητοποιούσε περαιτέρω. Όπως η ίδια ανακαλεί, όταν στο χωριό ρωτούσαν τον πατέρα της αν έχει παιδιά στο αντάρτικο, εκείνος πάντα ανέφερε τους πέντε γιους που έχει στον ΕΛΑΣ και την μικρή του κόρη, την Αλεξάνδρα, που ήταν μέλος του Κόμματος⁴⁹. Ακόμη και μέσα στην μικρή πατριαρχική κοινωνία του χωριού, υπήρχαν ασυνέχειες και ψήγματα αναταραχής, ως “παιδί” αναγνωριζόταν και το κορίτσι και ως σημαντική αντιστασιακή συμβολή λογιζόταν αντίστοιχα η συμμετοχή της μικρής κόρης.

Φυσικά η εμπλοκή των γυναικών δεν υπήρξε στην πλειονότητά της χωρίς αντιδράσεις. Οι γονείς πολλών κοριτσιών, όπως και οι μεγαλύτεροι σε ηλικία άνδρες δυσανασχετούσαν που οι νέες αναλάμβαναν τέτοιες δουλειές. Δεν είναι λίγες οι αναφορές σε μαρτυρίες όπου ζητείται να υπάρχουν ξεχωριστές οργανώσεις για να μην τίθενται θέματα ηθικής, όπως και άλλες όπου άνδρες ή συγγενείς αμφισβητούν ανοιχτά ή ειρωνεύονται την γυναικεία συμμετοχή. Κατατοπιστική ως προς αυτό είναι η μαρτυρία της Λατίφη, σε σχέση με το πως αντιμετώπισαν οι γονείς της την διαρκή εμπλοκή της με την ΕΠΟΝ και τις βραδινές εξορμήσεις :

“Θυμάμαι που ο πατέρας μου με περίμενε πάνω από τη σόμπα και μόλις με είδε ξέσπασε:

“Ποιοι είναι αυτοί που τραβάν τα ανήλικα κορίτσια έξω απ’ τα σπίτια και τα κρατάν νύχτα και δεν ντρέπονται!”

Αν όμως, όπως λένε, ο κάθε άνθρωπος κάνει την προσωπική του επανάσταση σε κάποια στιγμή της ζωής του, τότε η δική μου στιγμή ήταν όταν χρειάστηκε να ξεφυγίσω έξω απ’ το σπίτι μου για δουλειά της οργάνωσης [...] Οι γονείς μου όταν τους το είπα ήταν κατηγορηματικοί. “Δεν θα πας πουθενά!” Τότε άρχισα κι εγώ να τους λέω για τον κατακτητή, για τον αγώνα ενάντιά τους [...] τους είπα τόσο πολλά που ζαλίστηκαν και το μόνο που μπόρεσαν να με ρωτήσουν ήταν ποιοι άλλοι θα είναι. Όταν άκουσαν ότι θα είναι κοπέλες από σοβαρές οικογένειες με άφησαν να πάω”

Στοιχείο που αναδεικνύει τις ρήξεις της εποχής όσον αφορά το γυναικείο ζήτημα, είναι η ανυπακοή στην οικογένεια, σαφώς όχι στον απόλυτο βαθμό της διάλυσης και ανατροπής των οικογενειακών δεσμών, αλλά στον βαθμό που ασκείται πίεση από το υποκείμενο, ατομικά και συλλογικά, ώστε να

49 Μαρτυρία της Αλεξάνδρας, στις 3-11-2017.

μην παρεμποδιστεί η εμπλοκή του. Η νέα ψάχνει να αναπτύξει μοχλούς πίεσης ώστε να αμβλύνει τον γονεϊκό έλεγχο και πολλές φορές το πετυχαίνει. Η αναταραχή που έχει επιφέρει στην καθημερινότητα η Κατοχή και η ύπαρξη του ξένου παράγοντα στην Ελλάδα, δίνει χώρο για να αναπτυχθεί αυτό που η θεωρία των κινημάτων ονομάζει ως ζωτικό χώρο για την ανάπτυξη του κεντρικού κινήματος αλλά και των επιμέρους τάσεων εντός του. Η αναίρεση των αυστηρών βάσεων που δομούν την καθημερινότητα των ανθρώπων, δίνει την δυνατότητα στις γυναίκες να εισβάλλουν στην ενεργό δράση και να διεκδικούν την παρουσία τους, απέναντι σε θεσμούς και ατομικότητες που παλαιότερα τις καθόριζαν ασφυκτικά.

Ψηφίζουν και ασκούν εξουσία

Οι νέες της πρώιμης Λεύτερης Νέας και της κατοπινής και πολύ μαζικότερης ΕΠΟΝ, τα μέλη της Εθνικής Αλληλεγγύης και κάθε άλλη γυναίκα, μέσα στο καθεστώς απόλυτης ανελευθερίας που βίωνε λόγω της Κατοχής, βρήκε μέσα από την συλλογικοποίηση και την αλληλεγγύη της κοινότητας τις δικές της χειραφετητικές διεξόδους σε μικρό ή μεγαλύτερο βαθμό. Κατά τον Jean-Paul Sartre, σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο “κάθε πράξη είχε το βάρος μιας στράτευσης” η οποία σταδιακά βάθαινε. Ένα τέτοιο βάθεμα ήταν και η απόδοση δικαιώματος ψήφου, εκλογής και άσκησης εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας από τα διάφορα όργανα της ΠΕΕΑ στις ελεύθερες περιοχές.⁵⁰

Η Κυβέρνηση του βουνού κατά την συγκρότησή της αναγγέλλει αυτή την κατοχύρωση προς τις γυναίκες ενώ είχε ξεκινήσει να διαμορφώνει το έδαφος ακόμη νωρίτερα⁵¹. Σε πλήθος πηγών και βιβλιογραφικών αναφορών παρατηρούμε πως από μεριάς ΠΕΕΑ υπάρχει θεσμική μέριμνα για τις γυναίκες. Το άρθρο 5 στο ψήφισμα του Εθνικού Συμβουλίου της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης – το οποίο υπερψηφίστηκε ως βάση του προγράμματος της - κάνει ξεκάθαρη αναφορά στην πλήρη εξίσωση γυναικείων και ανδρικών δικαιωμάτων σε κάθε πλευρά της δημόσιας ζωής, αποτελώντας την πρώτη επίσημη αναφορά στην κατάκτηση της ισότητας. Σε συνέχεια αυτής της αρχής, όλες οι γυναίκες, ανεξαιρέτως ταξικής προέλευσης και ηλικιακού φάσματος μπορούν να εκλεγούν και να εκλέξουν. Είναι υποψήφιες στις εκλογές για

50 Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941-44*, Yale University Press, New Haven and London 1993, σ. 265

51 Κώστας Γκριτζώνας, *Μαχητρίες του Δημοκρατικού Στρατού*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2001, σ. 14.

Εθνοσυμβούλους και έτσι έχουμε τις πρώτες γυναίκες εκπροσώπους σε αυτά τα αξιώματα. Οι αριθμοί τους είναι μικροί σε σχέση με την συμμετοχή των ανδρών, η ουσία όμως βρίσκεται στον χαρακτήρα του μέτρου που δεν θέτει κριτήρια αποκλεισμού προς αυτές. Παράλληλα συμμετέχουν στο θεσμό των Λαϊκών Δικαστηρίων, όχι ως απόγονοι αστικών οικογενειών που ανελίσσονται κοινωνικά, αλλά ως αγρότισσες και ενεργά μέλη της κοινότητας, που έχοντας επίγνωση της κατάστασης, δύνανται να αποδώσουν δικαιοσύνη. Σύμφωνα με την *Πράξη 42 (10-08-1944)* του Γραμματέα Εργασίας της Κυβέρνησης, θεσμοθετείται για πρώτη φορά η μισθολογική ισότητα γυναικών – ανδρών και τίθενται τα κατώτατα όρια σε κατεύθυνση προστασίας των εργατικών δικαιωμάτων.⁵² Κομμάτι αυτής της πραγματικότητας είναι και αυτό που συνήθως αναφέρεται ως «υπέρβαση», η ένοπλη δηλαδή συμμετοχή των γυναικών στην Αντίσταση.

Η Αντάρτισσα

Μια από τις όψεις της γυναικείας αντίστασης ήταν και η ένοπλη πάλη στο “αντάρτικο”. Συμβαίνει, αυτή η όψη ενίοτε να ωραιοποιείται και να αναδεικνύεται στις όποιες ιστορικές προσεγγίσεις, ως ανώτερη, όχι υπό το πρίσμα μιας ιστορίας γυναικών αλλά καθώς ανταποκρίνεται σε μια σειρά ανδρικών επιτελέσεων και άρα σημαντικότερων από άλλες γυναικείες συνεισφορές. Σε άλλες περιπτώσεις αποκρύπτεται, αφού δεν ανταποκρίνεται στον “καθιερωμένο” γυναικείο ρόλο, γεγονός που για μερίδα ιστορικών την καθιστά εξαίρεση, προϊόν μη συνειδητής επιλογής των γυναικών ή και αποτέλεσμα προπαγάνδας. Στόχος της ιστορίας των γυναικών, ωστόσο, είναι να επιστρέψει την ιστορία στα ίδια τα υποκείμενά της και σε αυτή την κατεύθυνση, η ύπαρξη ανταρτισσών στο “πρώτο αντάρτικο” είναι ένα κομβικό σημείο αφενός γιατί εισάγει μαζικά και με όρους διαταξικότητας τις γυναίκες σε ένα πεδίο που παραδοσιακά μονοπωλούσε το ανδρικό φύλο και αφετέρου γιατί η δράση αυτών των εκατοντάδων γυναικών – περί το 10% του ΕΛΑΣ – νομιμοποιεί στη συνείδηση όλων των υπολοίπων α) την εισβολή του γυναικείου παράγοντα σε όλα τα πεδία (ακόμα και τα πιο δύσβατα) και β) την ένοπλη πάλη ως πολιτική επιλογή σε μια κοινωνική κατηγορία του “παρασκηνίου” όπως ήταν μέχρι τότε οι γυναίκες. Αυτό επιτυγχάνεται πρώτα μέσα από την διάχυση της εικόνας και του λόγου της αντάρτισσας μέσα από το υλικό παρέμβασης του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ. Ενδεικτικό παράδειγμα, οι επιστολές ανταρτισσών που δημοσίευε η Γυναικεία Δράση, όπου οι “αγωνίστριες του βουνού” εμπύχωναν τις συναγωνίστριες τους και μοιράζονταν τις εμπειρίες τους. Το γράμμα της Ασημούλας που μάχεται στον Παρνασσό, αποτελεί

52 Τ. Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα*, ό.π., σ. 101.

ιδανικό δείγμα για το πως μια φτωχή, σχεδόν αγράμματη νεαρή αγρότισσα (το γράμμα μεταφέρεται αυτούσιο με τα ορθογραφικά της) μπορεί να αποτελέσει αρωγό στην συλλογική υπόθεση, πολλώ δε μάλλον με το όπλο στο χέρι.⁵³

Οι γυναίκες βγαίνουν σταδιακά στο βουνό και παράλληλα συναντάται στον σχεδιασμό του ΕΑΜ η εικόνα της αντάρτισσας, η οποία μαζικά προωθείται και εμβληματικά παρουσιάζεται στις γυναίκες της αντίστασης και κυρίως τις νέες⁵⁴. Οι πρώτες αντάρτισσες έδρασαν ως ατομικότητες μαζί με τους αντάρτες. Πρόκειται είτε για πολιτικά στελέχη του ΚΚΕ και του ΕΑΜ που έπρεπε να βγουν στην παρανομία ή να οργανώσουν τις γυναίκες των ορεινών επαρχιών. Τις περισσότερες φορές ήταν μεγαλύτερες και πολιτικά έμπειρες ή συντρόφισσες ανταρτών. Η θέση τους στο αντάρτικο αντιμετωπίστηκε αρχικά ως «εξαίρεση». Οι περισσότερες βρίσκονταν στη Ρούμελη, όπως η «Θυέλλα», η Κούλα Ντάνου και η Ειρήνη η «Κοκκινιώτισσα». Υπηρέτησαν στο Τάγμα Θανάτου και διακρίθηκαν στα πεδία των μαχών, μέσα από αντίξοες συνθήκες μιας και εκτός από τα χρέη της μαχήτριας αναλάμβαναν και χρέη νοσοκόμας ή τραυματιοφορέα. Από διάφορες πηγές – Τ. Βερβενιώτη, καθώς και συνεντεύξεις της κόρης της Θυέλλας, Κικής Σιμιτοπούλου, επιβεβαιώνεται πως η αντάρτισσα εκτός από την ευθύνη του πολυβόλου στη Μάχη της Μακρακώμης, μετέφερε την ίδια μέρα στους ώμους της 23/24 τραυματίες αντάρτες.

Με αυτό το παράδειγμα να αντανakλά τι συνέβαινε σε συνθήκες πολέμου, δεν μπορούμε να μην αναγνωρίσουμε ως αντάρτισσες, ή τουλάχιστον ως ενεργά μέλη του ΕΛΑΣ, όλες εκείνες τις γυναίκες οι οποίες ανήκαν στα νοσηλευτικά σώματα για τους τραυματίες, ή αναλάμβαναν τον πολύγραφο, τη μεταφορά όπλων και σαμποτάζ, ρόλους που σε μεγάλο βαθμό αναλάμβαναν οι επωνύμισσες της επαρχίας. Ίσως η χρήση όπλου να μην ήταν μέσα στις εντολές τους, ωστόσο στα πεδία μάχης η πραγματικότητα ήταν διαφορετική, τα όπλα έφταναν στα χέρια τους και αργά ή γρήγορα τα χρησιμοποιούσαν. Δεν ήταν σπάνιες και οι περιπτώσεις όπου νέες γυναίκες των περιοχών που υπερασπιζόταν ο ΕΛΑΣ, ακολουθούσαν τους αντάρτες, αποφασισμένες να τον ενισχύσουν, ωστόσο ο ΕΛΑΣ δεν τις χρησιμοποιούσε στην ένοπλη πάλη, παρά μόνο σε στιγμές μεγάλης ανάγκης. Η συνθήκη αυτή θα αλλάξει μαζί και με τις ανάγκες, όταν δηλαδή μεταξύ άλλων, ο «διμέτωπος αγώνας», από τον Οκτώβριο του 1943, θα απαιτήσει περισσότερες μάχιμες δυνάμεις

53 *Γυναικεία Δράση*, 24 Μαΐου 1943, έτος Α', τχ. 18, ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο.

54 Η θέση του Εθνικο-απελευθερωτικού μετώπου ήταν πως «είναι ανάγκη απαραίτητη οι επαναστατικές ομάδες να περιλάβουν και γυναίκες». Οι νέες προτρέπονται να ενταχθούν σε μαχητικές ομάδες και «να εκπαιδευτούν κατά το δυνατόν με πειθαρχία στρατιωτικά». Αποσπάσματα από το «*Πώς πρέπει να δουλεύει η Γυναίκα στο ΕΑΜ*» (Φλεβάρης 1943).

του ΕΛΑΣ στη μάχη ενάντια στον κατακτητή αλλά και τα Τάγματα Ασφαλείας ή τον ΕΔΕΣ.

Σε επόμενη φάση, μετά το καλοκαίρι του 1943 και με βάση τις νέες ανάγκες του ΕΛΑΣ αλλά και την θέληση των ίδιων των γυναικών, δημιουργήθηκαν οι γυναικείες ομάδες και διμοιρίες. Η Διαταγή υπ. αριθ. 985/26-8-43 του Γενικού Στρατηγείου (ΓΣ) του ΕΛΑΣ προέβλεπε τη δημιουργία Υποδειγματικών Ομάδων ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ σε όλες τις Μεραρχίες. Το Φθινόπωρο του 1943 στις έδρες των Μεραρχιών άρχισαν να συγκροτούνται Υποδειγματικές Διμοιρίες ανταρτισσών. Η διαδικασία διήρκεσε περίπου ένα χρόνο, με αποτέλεσμα σε ορισμένα τάγματα και λιγότερα συντάγματα να δημιουργηθούν ομάδες ανταρτισσών. Η οργάνωση και η δράση των τμημάτων τους δεν ήταν ομοιόμορφη αλλά είχε σταδιακή ανάπτυξη, γεγονός που είναι ανάλογο με την πορεία προς την Απελευθέρωση. Οι Υποδειγματικές Διμοιρίες που δημιουργούνται είναι οι εξής: πέντε στη Μακεδονία: τρεις στην ΙΧ Μεραρχία (Δυτική Μακεδονία) - το φθινόπωρο του 1943- και δύο στη Χ (Κεντρική Μακεδονία). Από μια διμοιρία σχηματίστηκε στη ΧΙΙΙ Μεραρχία (Ρούμελη), τη ΙΙ (Αττικοβοιωτία) και την Ι (Θεσσαλία)- τον Μάιο- Ιούνιο του 1944⁵⁵. Ανταρτοομάδες με γυναίκες υπήρξαν πολύ περισσότερες, οι οποίες με βάση τον αντιστασιακό τύπο δρούσαν ήδη από το φθινόπωρο του 1943.

Οι γυναίκες ανταποκρίνονται στην εικόνα της αντάρτισσας και την ενισχύουν με την πρακτική τους. Εξάλλου, η πρακτική της ένοπλης γυναίκας συνδέεται άμεσα με την επιδίωξη της προσωπικής απελευθέρωσης, η οποία διαπερνάται από τις ανάγκες του αντιστασιακού κινήματος για την εθνική απελευθέρωση και της μετέπειτα κοινωνικής απελευθέρωσης. Βέβαια, περιορισμοί και αναστολές από τη στρατιωτική ηγεσία του ΕΛΑΣ δεν έπαψαν ποτέ να υφίστανται για τις αντάρτισσες. Η «μαρτυρία» του Κ. Καραγιώργη, μετέπειτα στρατιωτικού στελέχους του ΔΣΕ είναι ενδεικτική: «Η γυναικεία συμμετοχή [στον ΕΛΑΣ] ήταν ασήμαντη. Δε φταίνει οι γυναίκες γι' αυτό. Εμείς τις κρατήσαμε απέξω»⁵⁶. Ενδεικτική είναι και η μαρτυρία της Μαρίας Μπέικου, αντάρτισσας στην ΧΙΙΙ Μεραρχία στη Ρούμελη, η οποία αναφέρει πως ο Άρης, ο αρχικαπετάνιος του ΕΛΑΣ, δεν ήθελε τις γυναίκες στο αντάρτικο, μέχρι οι ίδιες να κερδίσουν την αποδοχή του με τις επιτυχίες των αποστολών τους αλλά και τη μαζική λαϊκή αποδοχή που είχαν⁵⁷. Η ανάγκη για αλλαγή παγιωμένων στερεοτύπων και αντιλήψεων δεν ίσχυε μόνο για την βάση, μα και για την ηγεσία.

55 Τ. Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα*, ό.π., σ. 308.

56 Κώστας Καραγιώργης, «Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», *Δημοκρατικός Στρατός, Όργανο του Γ.Α. του ΔΣΕ*, τχ. 3, Μάρτιος 1949.

57 Μαρία Μπέικου, *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2010, σ. 54-55.

Αυτό δεν πτόησε τις νέες που ήθελαν να καταταγούν. Ο ΕΛΑΣ, βέβαια, αδυνατούσε να δεχτεί όλους όσους επέλεγαν να ενταχθούν στις γραμμές του και γι' αυτό γινόταν επιλογή, με την απαίτηση παράλληλα να υπάρχει η συγκατάθεση των γονέων⁵⁸, δείγμα της ενυπάρχουσας πατριαρχικής αντίληψης. Ωστόσο, το να είσαι αντάρτης και αντάρτισσα, το να πολεμάς τον κατακτητή με το όπλο στο χέρι εμπεριείχε μια ιδιαίτερη τιμή για τους άνδρες, πόσο μάλλον για τις γυναίκες, που έτσι άγγιζαν μια άλλη ελευθερία, και σε αυτό το πλαίσιο προσπαθούσαν να ανατρέψουν τις όποιες απαγορεύσεις. Η Ανθυπολοχαγός Λίζα, Διοικητής της διμοιρίας γυναικών της Χ Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, στο ερώτημα "Γιατί πήραν τις γυναίκες στον ΕΛΑΣ;" απάντησε αυθόρμητα:

*«Δεν τις πήραν, μόνες τους πήγανε. [...] Δε θα μπορούσαν να μην τις πάρουν, γιατί και η γυναίκα είχε μέσα της φωτιά. Εγώ έτσι το ένιωσα. Από μέσα μου. [...] Μπορώ να πω ότι ίσως και πολλές γυναίκες να ήταν πιο μαχητικές, πιο θαρραλέες και πιο δυνατές σε αντοχή από τον άντρα».*⁵⁹

Οι γυναίκες που μπαίνουν στην διαδικασία να ενταχθούν στις Υποδειγματικές Ομάδες και Διμοιρίες ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ κατάγονταν στην πλειοψηφία τους από χωριά όπου έδρευε κοντά το σύνταγμα ή η μεραρχία. Ήταν Επονίτισσες, 17-23 ετών. Το όριο ηλικίας, που ουσιαστικά αντιστοιχούσε και στην πολιτική ένταξη και ιδιότητα συνέδεσε τις γυναίκες με τα εκάστοτε αντάρτικα τμήματα όπου ανήκαν. Η πλειονότητα αντιμετώπισε αρχικά πρακτικές δυσκολίες προσαρμογής στη στρατιωτική ζωή. Στις διμοιρίες έπρεπε να μάθουν βηματισμό, χαιρετισμό, να συναρμολογούν και να χειρίζονται όπλα. Στην αρχή υπήρξε και το χάσμα μεταξύ νέων και παλιών ανταρτισσών⁶⁰. Η εθελοντική φύση της ένταξης τους, η προσμονή της απελευθέρωσης και η πολυεπίπεδη πρόσληψή της για το γυναικείο δυναμικό, βοήθησαν ώστε να ξεπεραστούν γρήγορα αυτές οι αδυναμίες. Επιπλέον, η στρατιωτική πειθαρχία με την οποία συγκροτούνται οι ομάδες τους, στα πρότυπα των ανδρικών Ομάδων ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ, δεν αφήνει περιθώρια⁶¹. Τα καθήκοντα που τους ανέθεταν ήταν στρατιωτικά, πολιτικά και εκπολιτιστικά. Έπαιρναν μέρος σε αρκετές μάχες, καθώς την περίοδο της ένταξης τους αυξήθηκαν οι αποστολές για την ανακοπή της φυγής των

58 Στο ίδιο, ό.π., σ. 43.

59 Συνέντευξη της Λίζας Θεοδωρίδου στην Τ. Βερβενιώτη, στην Κοζάνη 2/3-5-1990.

60 Μ. Μπέικου, *Αφού με ρωτάτε*, ό.π., σ. 51.

61 Τ. Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα*, ό.π., σ. 311.

γερμανικών στρατευμάτων, όπως και για την αναχαίτηση των συνεργατών τους. Αναλάμβαναν τη φρούρηση της Μεραρχίας, έκαναν περιοδείες στα χωριά συμμετέχοντας στο πολιτιστικό πρόγραμμα της ΕΠΟΝ και ενημέρωναν τον κόσμο για τα νέα του πολέμου⁶². Η δύναμη αυτών των γυναικών, που αναιρούσαν στην πράξη παγιωμένες αντιλήψεις και κινδύνευαν για την υπόθεση της ελευθερίας, αν και πιθανώς να έγινε προσπάθεια να λειτουργήσει και προπαγανδιστικά, επί της ουσίας κατάφερε να μιλήσει στο λαϊκό αίσθημα. Δέθηκαν με τις τοπικές κοινωνίες στα χωριά και στις πόλεις, ξεσήκωναν τον κόσμο⁶³ και κυρίως τους νέους και τις νέες, φορείς ακόμη μεγαλύτερου προοδευτισμού.

Ο συνολικός αριθμός των ανταρτισσών μαζί με αυτές του Εφεδρικού ΕΛΑΣ δεν ξεπέρασε το 10%, ωστόσο αυτό το ποσοστό αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά συμμετοχής σε αντάρτικο την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η εικόνα της γυναίκας που μάχεται είχε υπάρξει και στο παρελθόν ως εθνικό αφήγημα (1821), το οποίο βέβαια δεν είχε αξιώσει να ανατρέψει το πολιτικό status quo, αναπαράχθηκε στα πλαίσια συγκρότησης ενός έθνους - κράτους και υποστηρίχθηκε από την άρχουσα τάξη, περιορίστηκε σε λιγοστές γυναίκες που πληρούσαν ταξικά κριτήρια – ήταν αστές – ή ανήκαν σε τοπικές κοινότητες που συγκρούστηκαν με τις οθωμανικές δυνάμεις – για να τονωθεί το εθνικό αίσθημα. Ακόμη περισσότερο, το εν λόγω αφήγημα δεν είχε απεμπλακεί από τις πατριαρχικές αντιλήψεις και την αναπαραγωγή των «φυσικών» συνεχειών για το γυναικείο φύλο, πολλώ δε μάλλον αποτελούσε ένα σταθμό προς την ολοκλήρωση της “γυναικείας φύσης”, την εξύψωση της μητέρας ως μητέρας του έθνους. Αυτά τα στοιχεία – ως καθρέπτης της κοινωνίας – αναπαρήγαγε μερικώς στον επίσημο λόγο της και η αριστερά, ανατρέποντας όμως πολλές όψεις του αφηγήματος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση λοιπόν, αυτό το 10% παράγει μια ποιοτική τομή.⁶⁴ Κάνει την συλλογική υπόθεση της απελευθέρωσης, με μαζικότερους και δυναμικότερους όρους, κτήμα των κοινωνικών ομάδων που μέχρι τότε βρίσκονταν στο παρασκήνιο. Οι γυναίκες – εργάτριες και αγρότισσες, όπως και η νεολαία και οι πρόσφυγες που ζούσαν από το 1922 στην Ελλάδα, διεκδικούν μέσα από την πάλη για την απελευθέρωση από τον κατακτητή έναν ισότιμο ρόλο μέσα στην κοινωνία που θέλουν να χτίσουν την επόμενη μέρα. Η νέα αυτή κοινωνία δεν ανταποκρίνεται σε έναν “εθνικό στόχο”, επιδιώκει να δώσει ισχύ στους “από κάτω” και παρά την “από τα πάνω” διατήρηση αφηγημάτων για την γυναικεία “φύση” η οποία θέτει αντικειμενικά όρια,

62 Μ.. Μπέικου, *Αφού με ρωτάτε*, ό.π., σ. 49.

63 Θανάσης Μητσοπουλος, *Το 30^ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ*, Ιδιωτική, Αθήνα 1971, σ. 381 και Μ. Μπέικου, *Αφού με ρωτάτε*, ό.π., σ. 48.

64 Janet Hart, *Women and the Greek Resistance, 1941-1961*, Cornell University Press, Ithaca and London 1996, σ. 55-56.

τα ίδια τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους αλλιώς. Η γυναικεία διεκδικητικότητα περνάει σε μια φάση ωρίμανσης, κι αυτή είναι μια από τις σημαντικές αιτίες που συναντάμε μαζική γυναικεία παρουσία στο προσκήνιο του εμφυλίου.

2. Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟ

Η συμμετοχή των γυναικών στον Δημοκρατικό Στρατό είναι μια πολύ βαθύτερη διαδικασία απ' ό τι συνήθως ιστορικά περιγράφεται. Αποτελεί περισσότερο απόφαση ενός κοινωνικού υποκειμένου, με αντιφάσεις και διαφοροποιήσεις, παρά ένα προϊόν εξαναγκασμού και βίαιης στρατολόγησης. Τέτοιες θεωρήσεις, που παρουσιάζουν τον γυναικείο παράγοντα ως “θύμα” των ιστορικών εξελίξεων, απέχουν πολύ από μια όποια προσέγγιση της ιστορίας των γυναικών, καθώς εξετάζουν την περίοδο και τα γεγονότα αυτής με άξονα το ανδρικό φύλο⁶⁵. Συγκεκριμένα, στο πολιτικά και ιδεολογικά ανδροκρατούμενο πεδίο του πολέμου, οι γυναίκες *a priori* αντιμετωπίζονται ως άμαχος πληθυσμός κατά τον γενικό κανόνα, ή ως γενναίες εξαιρέσεις σε ειδικές περιπτώσεις. Οι αιτίες που ώθησαν τις γυναίκες στον Δημοκρατικό Στρατό, το ασφυκτικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε την περίοδο 1945-1946 σε ευθεία αντιπαράθεση με την πολιτική πραγματικότητα που είχε σφυρηλατήσει η Αντίσταση, οι διαψεύσεις των υποκειμένων και οι μετέπειτα επιλογές τους, είναι ο μόνος ουσιαστικός δρόμος για να αντιληφθούμε την διαδικασία αυτή στις πραγματικές της διαστάσεις.

Γενικό κλίμα

Μετά την Απελευθέρωση, το μαζικότερο συλλογικό αίσθημα σε επίπεδο ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, ήταν η ελπίδα. Σε όλα τα πεδία της δημόσιας σφαίρας, η κοινωνική πλειοψηφία ήλπιζε σε σταδιακή βελτίωση ως προς τις συνθήκες ζωής, την θεμελίωση ενός κράτους που θα υπερασπίζεται τις ελευθερίες και τα δικαιώματα του λαού, σε μέρες ειρήνης και σταθερότητας. Η διάψευση ήρθε γρήγορα όμως. Έξι μέρες μετά την 12η Οκτωβρίου και με την έλευση του Γεωργίου Παπανδρέου στην Αθήνα, δεν διαφαίνεται η επιθυμητή λύση για το πολιτειακό ζήτημα, το οποίο θα αναδείκνυε και τις πολιτικές δυνάμεις που θα αναλάμβαναν την ανόρθωση της χώρας. Τα Δεκεμβριανά εντείνουν αυτή την κατάσταση. Διαφαίνεται η επιστροφή στην προ-πολεμική

65 Έ. Αβδελά, Α. Ψαρρά, *Σιωπηρές Ιστορίες*, ό.π., σ. 26

κατάσταση. Αυτό μαρτυρά η ένταση των ταξικών διαφορών, η φτώχεια στην ρημαγμένη από τον πόλεμο ύπαιθρο, η πείνα στην πόλη, απότοκα του κατεστραμμένου παραγωγικού τομέα, της ανεργίας, της υποαπασχόλησης, αλλά και η απουσία μέριμνας για την αντιμετώπιση τους. Η μέριμνα του κράτους δεν στοχεύει στην επίλυση του προβλήματος μακροπρόθεσμα, αλλά βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην βοήθεια της UNRRA. Στις πόλεις η βοήθεια φτάνει μερικώς, ενώ παράλληλα ο εαμικός χώρος συνεχίζει να οργανώνει συσσίτια και διανομές των αναγκαίων αγαθών για να καλύψει το κενό. Στην ύπαιθρο η βοήθεια δεν φτάνει παρά ελάχιστα και γίνεται και μέσο πολιτικής πίεσης και πριμοδότησης των “εθνικώς σκεπτόμενων” πολιτών. Κόσμος που ανήκε στο ΕΑΜ και τον ΕΛΑΣ στερείται των βασικών αγαθών, τα οποία διανέμονται κατά βούληση από την εκάστοτε τοπική αρχή. Σε αυτό το πνεύμα, περιοχές με ισχυρό εαμικό αίσθημα, δεν λαμβάνουν καθόλου ενίσχυση, ως συνέπεια της στάσης τους από τα Δεκεμβριανά και έπειτα⁶⁶.

Τα Δεκεμβριανά έχουν αφήσει μια ακόμη ανοιχτή πληγή. Το λαϊκό αίσθημα αδικίας είναι εκρηκτικό, πολλώ δε μάλλον γιατί η επίθεση από τα βρετανικά στρατεύματα δεν αποτέλεσε μια αντιπαράθεση μεταξύ ενόπλων, αλλά επεκτάθηκε σε μία σύγκρουση με αντίπαλο ένα ευρύτερο κοινωνικό σύνολο (βομβαρδισμοί από θάλασσα και αέρα σε οικισμούς, δολοφονίες αμάχων). Αυτή η πληγή θα διαμορφώσει τα πρώτα ψήγματα οργής, τα οποία ωστόσο δεν εκπορεύονται από ένα υποκείμενο που στερείται ριζοσπαστικών εμπειριών και πρακτικών. Η απελευθέρωση και ο ρόλος που η λαϊκή αντίσταση έπαιξε σε αυτή, έχουν διαμορφώσει έντονα την αντίληψη περί χειραφέτησης από εξωτερικούς παράγοντες. Σε αυτή την κατεύθυνση, ο αρχικός ενθουσιασμός με τον οποίο οι μάζες υποδέχθηκαν τους βρετανούς συμμάχους, θα αντικατασταθεί από το αίτημα της μη εμπλοκής στις ελληνικές υποθέσεις, της απομάκρυνσης των δυνάμεων τους στη χώρα και θα αποτελέσει σημείο αναφοράς για την ανάπτυξη “αντι- βρετανισμού” για την ελληνική κοινωνία, αίσθημα που με την απομάκρυνση των Άγγλων και την εμπλοκή του αμερικανικού παράγοντα λίγο αργότερα, θα οδηγήσει στον “αντι-αμερικανισμό”, βασικό στοιχείο που θα διαπερνά την ελληνική κοινωνία για πολλές δεκαετίες.

Η πόλωση επεκτείνεται περαιτέρω και δεν αφήνει ανεπηρέαστο κανέναν. Η φτώχεια και ο κοινωνικός ανταγωνισμός από τη μία, αλλά και η μεταχείριση με όρους ενσωμάτωσης ή εξώθησης των διάφορων κοινωνικών ομάδων από το μπλοκ εξουσίας, αναπτύσσει αντιπαράθεσεις και μεταξύ

66 Angeliki Laiou, “The politics of Hunger. Economic Aid to Greece, 1943- 1945”, Journal of the Hellenic Diaspora, vol 8, iss 2, 1980, σσ. 27-42, Κώστας Καραγιώργης, *Δημοκράτες χωρίς Δημοκρατία. Τα μοιραία χρόνια 1946-47*, Προσκήνιο, Αθήνα 2005, σ. 79.

γηγενών, προσφύγων και εθνοτικών ομάδων⁶⁷. Οι μικρασιάτες και οι μακεδόνες στοχοποιούνται από την εθνοφοροσύνη, με τους εκφραστές της να στοχεύουν και στην αποστέρηση των στοιχειωδών δικαιωμάτων τους προς ίδιον όφελος αλλά και την τρομοκράτηση τους, καθώς από τα προηγούμενα χρόνια έχουν στρατευτεί μαζικά στο κομμουνιστικό κόμμα και τις εαμικές οργανώσεις. Την περίοδο της κατοχής και τις αντίστασης, οι γειτονιές τους στις πόλεις και τα χωριά όπου κατοικούν είναι συχνά προπύργια της δράσης του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ και αυτή η συνθήκη πρέπει να σπάσει.

Εκείνοι που δεν ενεπλάκησαν στον πόλεμο, αλλά ακόμη και όσοι αποκάλυπτα συνεργάστηκαν με τους κατακτητές, επαναδραστηριοποιούνται πλήρως. Όσοι μάλιστα ασχοληθούν με τομείς όπως αυτός του εμπορίου, σημειώνουν κέρδη. Ο πλούτος δεν αναδιανέμεται, ίσα-ίσα συγκεντρώνεται ακόμη πιο εμφαντικά στα χέρια λίγων. Το γενικό κλίμα που περιγράφεται στον *Ριζοσπάστη* σε πλήθος φύλλων του 1945, οι εικόνες της Κατοχής έχουν επανεμφανιστεί.⁶⁸ Στους δρόμους της Αθήνας σχηματίζονται ξανά ουρές επαιτών, ενώ δεν λείπουν οι αναφορές σε θανάτους από πείνα.⁶⁹ Στο ίδιο φύλλο, υπάρχουν αποσπάσματα εκθέσεων “απογευματινής εφημερίδας” που αφορούν τον “επιχειρηματικό κόσμο” της χώρας, ο οποίος φαίνεται να αυξάνει τα κέρδη του. Πράγματι, έτσι ίσχυε για ένα τμήμα του επιχειρηματικού δυναμικού, το οποίο συνέχισε τη δραστηριότητα του την περίοδο της Κατοχής, καθώς και για εκείνους που είχαν καταθέσεις σε χρηματοπιστωτικά ιδρύματα του εξωτερικού και επέστρεφαν με σκοπό τις επενδύσεις και την εμπλοκή στην «ανασυγκρότηση».⁷⁰

Παράλληλα, επί κυβέρνησης Βούλγαρη και υπουργίας Ζάκκα, επαναφέρονται μια σειρά μέτρων που ισχύουν από την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας και αφορούν τον περιορισμό των εργατικών και δημοκρατικών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Απεργίες και εκλογές κρίνονται παράνομες και γίνονται προσπάθειες να ακυρωθούν, είτε μέσα από αλλαγές στην νομοθεσία, είτε με καταστολή από τις αστυνομικές δυνάμεις. Ακόμη και υπ’ αυτό το καθεστώς οι εαμικές δυνάμεις στους εργασιακούς χώρους πετυχαίνουν νίκες στις εκλογές των Συνδικάτων, όπου αυτές

67 Έκθεση Γενάρη – 15 Σεπτέμβρη 1947, 15 Σεπτεμβρίου 1947. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 418, φακ. 24/2/57.

68 Μ. Καβάλα, «Οι Οικονομικές δραστηριότητες των επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στα χρόνια της Κατοχής», στο Π. Βόγλης – Φ. Τσίλαγα – Ι. Χανδρινός – Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Αθήνα 2012, σ. 86.

69 “Η Ρίζα του Κακού”, *Ριζοσπάστης*, 1 Σεπτεμβρίου 1945.

70 Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η Πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τόμος Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 15-23, 30-31.

πραγματοποιούνται⁷¹. Δεν είναι λίγα τα περιστατικά μέσα σε αυτό το χρονικό διάστημα όπου μέλη του ΕΡΓΑΣ στοχοποιούνται ή και ξυλοκοποούνται, όπως στα κλωστοϋφαντουργία Ρετσίνα στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά όπου απασχολούνται μαζικά εργάτριες – αποτελούν περίπου το 70% των εργατριών- έξω από τα οποία παρακρατικοί βρίσκονται σχεδόν επί καθημερινής βάσης, τρομοκρατώντας και κακοποιώντας το δημοκρατικών φρονημάτων εργατικό προσωπικό⁷².

Επομένως, οι διαστάσεις της αντιπαράθεσης στην ελληνική κοινωνία είναι ταξικές (σε επίπεδο βιοπορισμού μα και συλλογικής εργατικής ζωής), ηθικές και πολιτικές. Όπως αναφέρει και η Αλεξάνδρα:

“εμείς που ελευθερώσαμε τη χώρα, πεινούσαμε, τα σπίτια, οι περιουσίες μας ήταν από αυτούς [τους ταγματασφαλίτες] καμμένα. Οι άλλοι που δεν έκαναν τίποτα και αυτοί που συνεργάστηκαν, κυκλοφορούσαν ανενόχλητοι μες στο χωριό. Με το ζόρι να βγάλεις, να βρεις ένα ψωμί να φας και έφυγε ο κόσμος”.

Αυτή η αφήγηση ξεκλειδώνει και τις υπόλοιπες όψεις της πόλωσης. Ενώ ο αντιστασιακός αγώνας και όσα ακολούθησαν, έχουν αυξήσει εντυπωσιακά την απήγηση του ΚΚΕ (μετρά 400.000 περίπου μέλη την περίοδο της απελευθέρωσης) που (ακόμη και μετά τη Βάρκιζα) μέσω ΕΑΜ και ΕΠΟΝ υπολογίζεται να συσπείρωνε το 55 με 60% της κοινωνίας. Τα βασικά λαϊκά αιτήματα εξακολουθούν να είναι ο εκδημοκρατισμός, η λαοκρατία, η καλύτερευση του βιοτικού επιπέδου μα και η αύξηση των δυνατοτήτων ανέλιξης (“μείωση της ανεργίας, δουλειές για το λαό, απορρόφηση της βοήθειας της UNRRA για την βιομηχανική ανοικοδόμηση της χώρας) των ανθρώπων που μέχρι πρότινος ένιωθαν και όντως ήταν αποκλεισμένοι⁷³. Μέσα από τις ιστορικές τομές της αντιφασιστικής απελευθερωτικής πάλης, ο λαός μαζικά είχε πιστέψει στον μετασχηματισμό της κοινωνίας, αναγκάζοντας ακόμη και τον Γ. Παπανδρέου να υποστηρίξει δημόσια τον Οκτώβριο του 1944 πως “Πιστεύομεν και στη λαοκρατία!”. Ωστόσο, οι σύμμαχοι και ο χώρος της εθνοπροσύνης δεν ήταν διατεθειμένοι να αναγνωρίσουν πραγματικά καμία τέτοια αλλαγή.

71 Στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν σε πλήθος συνδικάτων (168 στην Αθήνα και 80 στον Πειραιά), την Άνοιξη του 1945, ο ΕΡΓΑΣ συγκέντρωσε στην Αθήνα 33.500 στους 46.668 ψηφίσαντες και στον Πειραιά 16.539 επί 20.300 ψηφισάντων. Σε Θεσσαλονίκη, Πάτρα και Βόλο οι εκλογές απαγορεύτηκαν, με πρόσχημα την “αναδιοργάνωση” των Εργατικών Κέντρων. Υπόμνημα διαμαρτυρίας του ΕΡΓΑΣ στον Πρωθυπουργό, και τους ΥΠ. Δικαιοσύνης, Εσωτερικών και Εργασίας, στο: Στέφανος Σαράφης, *Μετά τη Βάρκιζα*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1979, σ. 53-55.

72 Π. Πετρίδης (επιμ.), *Στη Δίνη του Εμφυλίου Πολέμου. Σπάνια ντοκουμέντα του ΕΑΜ (1944-1947)*, Προσκήνιο, Αθήνα 1998, σ. 202.

73 Π. Βόγλης, *Η Αδύνατη*, ό.π., σ. 64.

Σύσσωμο το αστικό πολιτικό προσωπικό, ετερόκλητο και πολυτασικό, αλλά και ευρύτερα κοινωνικά κομμάτια που συσπειρώνονταν γύρω από αυτό που κωδικοποιημένα θα αποδίδαμε ως επιστροφή στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα προ του 1940, συσπειρώνονται εκ νέου απέναντι στον “κίνδυνο”, που δεν είναι άλλος από την ανάληψη της εξουσίας από το ΚΚΕ με ότι αυτό συνεπάγεται. Οι αποκαλούμενες “δυνάμεις της αντίδρασης” παρακάμπτουν τις επιμέρους διαφορές τους και οι -προ του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου – εκφραστές του εθνικού διχασμού, το κόμμα Φιλελευθέρων, το Λαϊκό Κόμμα καθώς και μικρότεροι πολιτικοί σχηματισμοί, ενοποιούνται υπό το πρίσμα του αντικομμουνισμού. Ο πανικός απέναντι σε αυτό το ενδεχόμενο, συγκροτεί οργανωμένη αντιδραστική πρακτική, η οποία εγκαινιάζει την περίοδο της Λευκής Τρομοκρατίας.

Η πολιτική πόλωση δεν μένει στη σφαίρα της αντιπαράθεσης ιδεών. Στο αστικό τοπίο, η πολιτική δράση εκμηδενίζεται, η τρομοκρατία, η αστυνομοκρατία και ο φόβος της ανεργίας ως επακόλουθο της στοχοποίησης που φέρει η πολιτική/συνδικαλιστική δράση, παραλύουν μεγάλα δυναμικά. Αντίστοιχα στην ύπαιθρο, το καθεστώς ατιμωρησίας και επαναφοράς των συνεργατών είτε κοινωνικά είτε ακόμη περισσότερο σε θέσεις του κρατικού μηχανισμού, έχει βαρύ κόστος για τους πληθυσμούς που ανήκαν ή έστω αντιμετώπιζαν φιλικά το ΕΑΜ. Η εθνικοφοροσύνη σε όλο της το εύρος, από την χωροφυλακή και την προσφάτων συγκροτημένη Εθνοφυλακή, μέχρι τις παρακρατικές ομάδες κι από τους νέους πολιτικούς εκφραστές της έως τους συντηρητικούς ψηφοφόρους, συνενώνονται πλέον απέναντι σε ότι έχει αφήσει το ΕΑΜ ως παρακαταθήκη. Στοχοποιούνται στελέχη του κομμουνιστικού κόμματος και των ΕΑΜ- ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ, καθώς και οι οικογένειές τους. Οι προσπάθειες συλλογικοποίησης που είχαν γίνει στην ύπαιθρο, με συνελεύσεις χωριών και εκδηλώσεις, επί της ουσίας απαγορεύονται μέσα από τον διαρκή εκφοβισμό. Πολλές φορές, η επίκληση του κομμουνιστικού κινδύνου αποτελεί το πρόσχημα της στοχοποίησης προσώπων και οικογενειών ,αλλά ,στην πραγματικότητα , τα κίνητρα των επιτιθέμενων είναι η απόσπαση περιουσιών και εκτάσεων γης.

Τούτων δοθέντων, βρισκόμαστε στην φάση της συγκρότησης ενός, με γκραμσιανούς όρους, κράτους έκτακτης ανάγκης, που επιβάλλει ένα καθεστώς εξαίρεσης ώστε να επιτευχθεί η θωράκιση και η επέκταση της εξουσίας του. Η συμφωνία της Βάρκιζας, υλοποιείται κατά το ήμισυ, παραβλέποντας κάθε τιμωρητική διάταξη που αφορά εκείνους που συνεργάστηκαν και ακυρώνοντας το άρθρο 3, για αμνηστία των ελασιστών. Ο ρόλος των Βρετανών μετά τα Δεκεμβριανά και την οδηγία του Ουίνστον Τσόρτσιλ “μη διστάσετε να ενεργήσετε ως να

ευρίσκεσθε εις μιαν μόλις καταληφθείσαν υπό του στρατού πόλιν, όπου έχει εκραγεί επαναστατικόν κίνημα [...] και αιματοχυσίαν θα είναι επίσης κατόρθωμα εάν αυτή είναι απαραίτητος” έχει αποβεί καταλυτικός. Οι περίπου 60.000 βρετανοί στρατιώτες που βρίσκονται στη χώρα το 1945⁷⁴, συνδράμουν σε αυτή την διεργασία. Ο αφοπλισμός του ΕΛΑΣ και ο εξοπλισμός των παρακρατικών ομάδων, η ωμή επέμβαση στην διαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού δίνει τις πρώτες βάσεις για τη συγκρότηση του κράτους σε ένα συνεχές με την προπολεμική του φύση. Η γιγάντωση της επιρροής του ΕΑΜ και κατ’ επέκταση του ΚΚΕ και η εγκαθίδρυση της λαϊκής εξουσίας στις ελεύθερες περιοχές μέσα από την Κυβέρνηση του Βουνού (ΠΕΕΑ) και τους θεσμούς της, είχε διαμορφώσει έναν δυισμό ως προς την εξουσία, γεγονός που έπρεπε να παύσει. Γι’ αυτό τον λόγο, επιδιώκεται συντονισμένα να αναιρεθεί σε όλα τα πεδία της δημόσιας ζωής, ότι είχε “χτίσει” το ΕΑΜ. Η επιρροή της πολιτικής του εξουσίας οφείλει να εκμηδενιστεί, ώστε να υπάρξει ξανά ένα πολιτικό κέντρο και το πρόγραμμα της *Λαϊκής Δημοκρατίας* που παρουσιάζει τον Ιούλιο του 1945 το ΕΑΜ στην κοινωνία, να μείνει στο πεδίο των προγραμματικών διακηρύξεων. Έτσι, ξεκινούν σε πρώτη φάση οι διαδικασίες εκκαθάρισης του δημοσίου τομέα και του στρατού από τα δημοκρατικά και εαμικά στοιχεία, ενώ παρατηρείται η “συγκρατημένη” εκκαθάριση – εσωτερικού τύπου - του προσωπικού σε κλάδους όπως αυτός της δικαστικής εξουσίας, όπου συντριπτικά πλειοψηφούν στις θέσεις, διορισμένοι από το μεταξικό καθεστώς και τις κατοχικές κυβερνήσεις⁷⁵.

Μέσα σε αυτό το κεντρικό πλαίσιο, οι γυναίκες ως ενεργά υποκείμενα πλήττονται αντίστοιχα. Στοχοποιούνται είτε οι ίδιες ως μέλη του ΚΚΕ, του ΕΑΜ, της ΕΠΟΝ και των υπολοίπων οργανώσεων ή συνδικαλιστικών φορέων, είτε ως αδελφές, μάνες, κόρες μελών. Η συγγενική σχέση δεν αποτελεί από μόνη της τεκμήριο για την στοχοποίηση ενός κατά τ’ άλλα αμέτοχου υποκειμένου. Για τους διώκτες τους, το πλατύ δίκτυο αλληλεγγύης όπως και οι δομές που κατέστησαν αποτελεσματική την αντίσταση, έχουν πραγματωθεί με την ενεργό συμμετοχή των γυναικών και αυτό τις καθιστά εξίσου επικίνδυνες. Απολύονται από το δημόσιο τομέα, όπου κυρίως απασχολούνται ως δασκάλες και υπάλληλοι, καθώς συμμετείχαν στην αντίσταση. Αποκλείονται από την ανθρωπιστική βοήθεια της UNRRA και πέφτει στις ίδιες ένα επιπρόσθετο βάρος, αυτό της επίλυσης του προβλήματος της σίτισης σε οικογενειακό επίπεδο.

74 Η. Richter, Η επέμβαση των Αγγλων στην Ελλάδα. Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο Πόλεμο, Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1946, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1997, σ. 103 – 108 και 146- 152.

75 Δ.Κουσουρής, “Η εκκαθάριση των εκκαθαριστών: Το δικαστικό σώμα και η συνέχεια του Κράτους, 1944-1945”, στο Π. Βόγλης – Φ. Τσίλαγα – Ι. Χανδρινός – Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Αθήνα 2012, σ. 248.

Υπό το πρίσμα της βίας, για τις πρώτες εβδομάδες μετά τη Βάρκιζα, υπάρχουν ως επί το πλείστο καταγραφές όπου οι γυναίκες σε πόλεις και ύπαιθρο διαπομπεύονται και ξυλοκοπούνται. Κρατικοί και παρακρατικοί μηχανισμοί κλιμακώνουν προοδευτικά την έμφυλη βία, με τρόπο ανάλογο της ελευθερίας που τους δίνεται μέσα στην συντονισμένη προσπάθεια πολιτικής επιβολής, όπως αυτή περιγράφηκε, αλλά και με τρόπο ανάλογο της αύξησης της γυναικείας δράσης. Όσες έχουν περιορισμένη σχέση με τον εαμικό και κομμουνιστικό χώρο διαπομπεύονται, κουρεύονται δημόσια, “παραδειγματίζονται” και αποτελούν παράδειγμα προς αποφυγή. Όσες δρουν ή έδρασαν ενεργά ξυλοκοπούνται, δολοφονούνται, βιάζονται. Στο συγκεκριμένο σημείο, ως δράση δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρήσουμε την ένοπλη, αλλά οποιαδήποτε πρακτική και στάση που δεν δήλωνε συμμόρφωση και σύμπλευση με το νέο πολιτικό status quo. Αυτή η διάσταση ως προς την πρακτική των σωμάτων ασφαλείας και των παρακρατικών ομάδων, όσο προχωράμε προς τον εμφύλιο, αμβλύνεται, ωστόσο απαντά σε μια βασική κατασταλτική πρακτική με έμφυλο πρόσημο, την “απαλοιφή” όσων δεν μεταστρέφονται και την βίαιη επαναφορά, την “ανάληψη”⁷⁶, για όσες αυτό το ενδεχόμενο είναι εφικτό. Για τις τελευταίες θα επιστρατευτεί πλήθος μηχανισμών και θεσμών σε αυτή την κατεύθυνση, όπως ο μηχανισμός της - “εθνικώς σκεπτόμενης” - οικογένειας και ο θεσμός του γάμου μέσω συνοικεσίων με “εθνικώς δρώντες” άνδρες. Παράλληλα, ο ιδεολογικός μηχανισμός της εκπαίδευσης θα ενισχύσει την δουλειά που είχε γίνει ήδη από τα χρόνια της δικτατορίας με “εγχειρίδια” για την θέση της γυναίκας στο ελληνικό ιστορικό συνεχές, επιδιώκοντας την παγίωση μίας συλλογικής εικόνας για την “ελληνίδα Γυναίκα”. Στα επόμενα κεφάλαια θα υπάρξει ανάδειξη αυτής της δράσης μηχανισμών και θεσμών, με την δέουσα ανάλυση, τοποθετημένων στην ιστορική και χρονική πορεία έως το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου.

Η Λευκή Τρομοκρατία μέσα από μαρτυρίες γυναικών και αρχειακό υλικό

Η κατάσταση εξαίρεσης που αναφέραμε παραπάνω, έγκειται στον ιδιαίτερο και συντονισμένο τρόπο με τον οποίο το κράτος επιλέγει να παγιώσει την εξουσία του όχι μόνο μέσα από την εξωτερική βοήθεια, αλλά και από τη συντονισμένη δράση με τις παρακρατικές ομάδες και οργανώσεις, στην κατεύθυνση της “αντιμετώπισης του κινδύνου”. Η αριστερά πρέπει να

76 Όρος που εισήγαγε το επίσημο το ελληνικό κράτος από το 1945 κι έπειτα για όσους είχαν στραφεί προς τον κομμουνισμό. Στην πραγματικότητα, η κατηγορία των “προσβληθέντων από τον κομμουνισμό” επιδιόταν σε άτομα που ανήκαν σε όλο το φάσμα του δημοκρατικού- προοδευτικού χώρου. Η “ανάληψη” αποτέλεσε βασικό στόχο, μέσα από πρακτική, θεσμούς και ιδεολογία, για την συγκρότηση του κράτους. Ενδεικτικά: Άγγελος Ελεφάντης, *Μας πήραν την Αθήνα. Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-1950, Βιβλιόραμα*, Αθήνα 2003, σ. 144.

αποδιαρθρωθεί ώστε να πάψει στο παρόν αλλά και στο μέλλον να αποτελεί πολιτικό αντίπαλο και αυτή η διαδικασία απαιτεί περισσότερα από την εκκαθάριση των κρατικών μηχανισμών. Για να είναι δυνατό να επιτευχθούν οι στόχοι αυτών των επιχειρήσεων, σε πρώτο στάδιο βγαίνουν εκατοντάδες εντάλματα για εκείνους και εκείνες που συμμετείχαν στην αντίσταση. Οι κατηγορίες είναι συνήθως θολές “δολοφονίες ελλήνων πατριωτών”, ή ενίοτε στοχεύουν στην “αποκάλυψη” του ανθελληνικού χαρακτήρα των κατηγορουμένων με πρόσχημα τις “επιδιώξεις αυτονομίας της Μακεδονίας”. Άλλοτε πάλι, “υπερεκτιμούν” το αξιόμαχο των ανδρών και γυναικών των ΕΑΜ – ΕΛΑΣ- ΕΠΟΝ, στήνοντας ατομικά κατηγορητήρια που εμπεριέχουν δεκάδες ή εκατοντάδες φόνους. Έτσι δίνεται το έναυσμα και σε χωριά και μικρές πόλεις της επαρχίας, όπως προκύπτει από πλήθος μαρτυριών και πηγών, μεταξύ αυτών και της Αλεξάνδρας., κρατικοί μηχανισμοί και παρακράτος δρουν από κοινού στην τρομοκράτηση και την καταστολή των “μη εθνικώς δρώντων”. Συγκεκριμένα, θυμάται:

“Ήρθε η αστυνομία μετά στο χωριό -ύστερα [από την Απελευθέρωση] το κράτος που δημιουργήθηκε, έβαλε σε κάθε χωριό αστυνομία. Ήρθε η αστυνομία και συνεργαζόταν με αυτούς [τους ταγματασφαλίτες]. Μόλις που ‘ρθανε, η αστυνομία στο χωριό, λένε «Όσοι ήσασταν στον ΕΛΑΣ, να ‘ρθείτε, να περάσετε από την αστυνομία...””⁷⁷

Το πρωί η χωροφυλακή επιβάλλει τον δικό της νόμο, χαρτογραφεί τους αντιστασιακούς, κάνει αδικαιολόγητες συλλήψεις και εφόδους, ενώ τη νύχτα ξεκινά η δράση των ταγμάτων ασφαλείας και των λοιπών παρακρατικών αντικομμουνιστικών ομαδοποιήσεων. Έχοντας ενημερωθεί από την χωροφυλακή ή έχοντας και την κάλυψη της καθώς εμφανιζόταν πρώτη στις οικίες όσων ήταν “ύποπτοι” για να ξεκινήσει η έρευνα, άνοιγε το δρόμο για τους κουκουλοφόρους να απαγάγουν μέλη της εαμικής αντίστασης, να τα βασανίσουν ή και να τα εκτελέσουν.

[Εισβάλλουν στο σπίτι] “Σπάνε της μάνας μου και τα δύο χέρια, της αδερφής μου της ανοίξανε το κεφάλι και φύγανε. Και το πρωί ένας ανιψιός της μάνας μου ήταν αρχιταγματασφαλίτης, ήρθε με το γιατρό. Αυτοί ξέραν, αφού αυτοί τους στέλνανε. Πρωτοπαλίκarlo του Παυλάκου ήταν αυτός. Πήγαν σε άλλο σπίτι, κουρέψανε μια κοπέλα, επειδή δεν ήταν τα αδέρφια της εκεί να τα πάρουνε – θα τους σκοτώνανε άμα ήταν εκεί- και έτσι άρχισε το ‘45”.

⁷⁷ Μαρτυρία Αλεξάνδρας, 26-10-2017.

Τέτοια θα ήταν και η περίπτωση του αδερφού της Αλεξάνδρας, όταν στα μέσα του 1945 πήγαν στην Καλαμάτα, αν δεν κατάφερνε η ίδια να τον σώσει. Η Χωροφυλακή μαζί με κουκουλοφόρους τον απήγαγε από το σπίτι, με το πρόσχημα του ελέγχου στο αστυνομικό τμήμα. Ωστόσο, ήταν γνωστό πως τις νύχτες, χωροφύλακες και παρακρατικοί οδηγούσαν όσους αναγνώριζαν ως μέλη του ΕΛΑΣ στο ποτάμι λίγο έξω από την πόλη και τους εκτελούσαν. Η Αλεξάνδρα, βλέποντας ότι η ομάδα ακολουθούσε κατεύθυνση αντίθετη από εκείνη όπου βρισκόταν το τμήμα, κατάλαβε πως τον πήγαιναν για εκτέλεση. Τους ακολούθησε φωνάζοντας σε όλη τη διαδρομή και, διαμορφώνοντας μια άβολη κατάσταση για την χωροφυλακή, πέτυχε να τον αφήσουν να επιστρέψει στο σπίτι. Ήταν όμως και η τελευταία φορά που θα έμεναν στο σπίτι τους. Από τότε ξεκινούν να κρύβονται.

Ενδεικτική είναι και η μαρτυρία της Κατίνας Λατίφη, για όσα βίωσε τον Μάρτιο του 1945 στο χωριό όπου διέμενε, στα Φάρσαλα. Στην Ανατολική Στερεά και την Θεσσαλία δρούσαν οι Σούρληδες, όπως τους αναφέρει, παρακρατική ομάδα υπό τον λήσταρχο Σούρλα, που ως ομάδα “εθνικόφρων” χρειαζόταν “για την εμπέδωση της τάξεως”, κατά τον διοικητή της Εθνοφυλακής του Αλμυρου⁷⁸.

*“είχαν αρχίσει να γίνονται ο φόβος και ο τρόμος στην περιοχή. Έκαναν ό,τι ήθελαν. Έσφαζαν, βίαζαν γυναίκες, άρπαζαν περιουσίες. [...] ήταν ζωσμένοι με μαχαίρια και πιστόλια, όλα καινούρια, εγγλέζικα. Με πήραν και με πήγαν σε ένα δάσος. Με βάλανε στη ρίζα ενός δέντρου και άρχισαν να πυροβολούν. Είχαν μαζί τους και κάποιον που χαφιέδιζε μέρα – νύχτα και ήταν κρίμα γιατί ήτανε ανάπηρος της Αλβανίας. Εκείνος με απειλούσε, μου έλεγε: “Θα σε σφάζουν, βγες στο μπαλκόνι να πεις πως ό,τι κάνατε ήταν λάθος, πως το μετανιώσατε”. Ένας άλλος από την ομάδα που με γνώριζε γιατί έμενε κάποτε στην αυλή μας, τσακώθηκε μαζί τους και τελικά με αφήσανε και έφυγα. Και από εκεί άρχισε η οδύσσεια...”*⁷⁹

Μέσα από αυτές τις μαρτυρίες γυναικών των οποίων το καθοριστικό κοινό γνώρισμα ήταν η συμμετοχή στην ΕΠΟΝ, παίρνουμε ένα πρώτο βιοματικό δείγμα για τις συνθήκες που επικρατούσαν στο σύνολο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού για τον κόσμο της Αντίστασης.

78 Π. Πετρίδης (επιμ.), *Στη Δίνη*, ό.π., σ. 259.

79 Κ. Λατίφη, “Πως μας έσπρωξαν”, στο Στ. Κούλογλου (επιμ.), *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την Ελληνική Αριστερά*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2006.

Διώκονται τα φρονήματα μα και οι συγγενικές σχέσεις, η μονομερής βία ολοένα και αυξάνεται- με την έμφυλη βία να αποκτά μαζικά χαρακτηριστικά επιβολής, όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια- παρασύροντας στη μία ή στην άλλη πλευρά, λίγο ή πολύ όλη την κοινωνία. Παλιοί συγχωριανοί, θύματα του ελληνοϊταλικού πολέμου, συγγενείς, όλοι μπορούν να βρεθούν στην πλευρά του “κυνηγημένου”, όπως και του “καταδότη”. Κάπως έτσι ξεκινά ο δρόμος της παρανομίας και του βουνού για εκατοντάδες γυναίκες. Μερικές από αυτές δεν θα προλάβουν όμως, όπως η Κλειώ Δεληβοριά, που “ανυμέναιη” έπειτα από την κακοποίησή της σε μια νυχτερινή επιδρομή παρακρατικών, θα δολοφονηθεί λίγους μήνες αργότερα.⁸⁰

Η αποτύπωση της έμφυλης βίας στα έντυπα της Αριστεράς

Η αποτύπωση της έμφυλης βίας δεν περιορίζεται στο πεδίο των μαρτυριών. Στον Τύπο της εποχής όπως και σε επίσημες εκθέσεις και επιστολές, συναντάται πλήθος αναφορών σε περιστατικά βίας, από στοχοποιήσεις και απειλές έως διαπομπεύσεις, κακοποιήσεις, δολοφονίες και βιασμούς, με αυτουργούς την Εθνοφυλακή, το σώμα των χωροφυλάκων, τις παρακρατικές ομάδες και τις αντικομμουνιστικές οργανώσεις, μα και τους εν Ελλάδι Βρετανούς στρατιώτες. Το έργο της καταγραφής και της δημοσιοποίησης τέτοιων περιστατικών συναντά εμπόδια όσο πλησιάζουμε προς το καλοκαίρι του 1946, καθώς οι επιθέσεις σε γραφεία εφημερίδων, οι φυλακίσεις και κακοποιήσεις δημοσιογράφων, η καταστροφή υλικού, αλλά και η στοχοποίηση όσων διαβάζουν Ριζοσπάστη και Ελεύθερη Ελλάδα⁸¹, θέτουν πολυεπίπεδα εμπόδια στο δημοσιογραφικό έργο και την διάχυση της πληροφορίας.

Τα περιστατικά έμφυλης βίας ξεκινούν από τον Ιανουάριο του 1945, πριν την Βάρκιζα, με διαφωτιστικό παράδειγμα την έκθεση του Αξιωματικού του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ Σεραφείμ Στρατίκη. Ο Στρατίκης, εστάλη με εντολή του ΓΣ να επισκεφθεί και να εποπτεύσει την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι μέχρι πρότινος αιχμάλωτοι - συναγωνιστές - των αγγλικών στρατιωτικών δυνάμεων στην περιοχή του Βόλου. Μέσα σε αυτούς βρίσκονται και “πάνω από 150” αιχμάλωτες, για τις οποίες καταγράφει:

80 Γιάννης Λ. Λέφας, *Ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου (Δημιουργία-Ανάπτυξη-Ήττα)*, Εκδόσεις Αλφειός, Αθήνα 1998, σ. 78-79.

81 Στα πλαίσια της εκκαθάρισης του δημόσιου τομέα, δεν ήταν λίγες οι φορές που προϊστάμενοι ζητούσαν λίστες με όσους διάβαζαν τα έντυπα της αριστεράς, στο: Π. Πετρίδης (επιμ.), *Στη Δίλη*, ό.π., σ. 160.

*“κουβαλήθηκαν στο Χασάνι, άλλες γιατί οι άνδρες τους ήταν ΕΛΑΣίτες και άλλες τυχαία. Μέσα σε αυτές 15 πόρνες. Οι γυναίκες δεν παρέμειναν παρά 10 μέρες στο Χασάνι. Μα έφτασε αυτό το διάστημα για να δείξουν την προστυχιά τους οι Άγγλοι τύραννοι. Εκμεταλλεζόμενοι τις αδυναμίες τους και εκβιάζοντας με λίγα μπισκότα βάζανε χέρι σε μερικές μπροστά στις άλλες και τη νύχτα τριγυρνούσαν στις σκηνές τους σαν δαιμονισμένοι. Γυναίκες με κλάματα ξέφευγαν και ήρθαν σε εμάς. Διαμαρτυρηθήκαμε και τις σήκωσαν. Τι απέγιναν δεν ξέρω”.*⁸²

Η βία που ασκείται εν συνόλω, καθώς και η έμφυλη εκδοχή της, δεν αποτελούν έναν λανθασμένο χειρισμό από μεριάς του ελληνικού κράτους που αδυνατεί να ελέγξει τα σώματα ασφαλείας και το παρακράτος, μα συστατικό στοιχείο και πολιτική επιλογή για την ανοικοδόμηση. Αυτό προκύπτει από την συχνότητα και την πανελλαδικότητα ως προς την έκταση της καταγραφής των περιστατικών βίας. Σε εκθέσεις που δημοσιεύει στα έντυπα του το ΕΑΜ, τα γνωστά Δελτία, υπάρχει πληθώρα τέτοιων αναφορών. Ενδεικτικά στο Μεσολόγγι, όπου στις 25 Αυγούστου μέλη της οργάνωσης Χ από κοινού με Εθνοφύλακες “κούρεψαν με σουγιάδες κεφάλια δημοκρατικών γυναικών”.⁸³ Σε εκθέσεις που συγκροτούν Υπομνήματα τα οποία κατατίθενται σε κυβερνητικούς εκπροσώπους, συναντάμε αντίστοιχες αναφορές, που λειτουργούν συμπληρωματικά και ως προς το Υπόμνημα προς τον ΟΗΕ που θα εξετάσουμε παρακάτω. Στο υπ’ αριθμόν 573/14-5-45 Υπόμνημα της Πανελληνίου Συνομοσπονδίας Γεωργικών Συνεταιρισμών προς την Κυβέρνηση, πληροφορούμαστε τα περιστατικά έμφυλης βίας που καταγγέλλθηκαν το διάστημα μεταξύ του Φεβρουαρίου και Μαΐου του 1945.

Γεωγραφικά Διαμερίσματα	Κουρέματα	Διαπομπεύσεις	Απόπειρες βιασμού	Βιασμοί
Κεφαλλονιά	5	-	-	-
Ανατ. Στερεά (Φωκίδα- Φθιώτιδα-	15	-	-	4

82 Π. Πετρίδης (επιμ.), *Στη Δίνη*, ό.π., σ. 125.

83 Στέφανος Σαράφης, *Μετά τη Βάρκιζα*, ό.π., σ. 56.

Ευρυτανία)				
Εύβοια	(κάποιες από τις 31 που διαπομπεύτηκαν)	31	-	2
Θεσσαλία	-	18	-	13
Μακεδονία	(κάποιες από τις 68 που διαπομπεύτηκαν)	68	8	6
Ανατ. Μακεδονία – Θράκη	-	-	-	6
Σύνολο	Κατά προσέγγιση min. 20 max. 119	117	8	31

Πίνακας.1. Βιωμένη και γνωστοποιημένη έμφυλη βία. Φεβρουάριος – Μάιος 1945⁸⁴

Το Υπόμνημα προς τον ΟΗΕ

Μείζονος σημασίας ντοκουμέντο σε αυτή την υπόθεση αποτελεί και το υπόμνημα που απέστειλε το Γενικό Αρχηγείο του Δημοκρατικού Στρατού στην Εξεταστική Επιτροπή του Ο.Η.Ε., στις 14 Μαρτίου του 1947. Αποτελεί συγκεντρωτική και κατατοπιστική καταγραφή των περιστατικών βίας σε 16 νομούς της ελληνικής επικράτειας από την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας κι έπειτα. Σε αυτή την υποενότητα θα δούμε τις καταγραφές που φτάνουν έως τις αρχές του Εμφυλίου και την γενίκευση της σύγκρουσης (Μάρτιος 1945 – Καλοκαίρι 1946) δίνοντας βέβαια και τους απόλυτους αριθμούς ώστε να παραχθεί ένα πόρισμα πιστό στα γεγονότα. Το συγκεκριμένο αρχειακό υλικό είναι κομβικής σημασίας για να αντιληφθούμε την έκταση μα και την ένταση της έμφυλης βίας που ασκήθηκε την περίοδο της Λευκής Τρομοκρατίας και να εξάγουμε ιστορικά συμπεράσματα για τα χαρακτηριστικά της.

Οι πρώτοι νομοί που παρουσιάζονται είναι αυτοί της Μακεδονίας. Χωρίζονται ανά περιοχή δράσης

84 Π. Πετρίδης (επιμ.), *Στη Δίλη*, ό.π, σ. 269- 274.

του Δημοκρατικού Στρατού, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Αρχικά, στον νομό Καστοριάς, σε χωριά με ενδεικτικά μόνο τη Βασιλειάδα, την Οξυά, τη Σπηλαία, τα Περιβόλια και το Χιλιόδενδρο από την Άνοιξη του 1945⁸⁵ (πρώτη αναφορά τον Απρίλιο του 1945) έως τον Αύγουστο του 1945 υπάρχουν επώνυμες αναφορές για βασανισμό πάνω από 100 γυναικών από δυνάμεις της Εθνοφυλακής, αποσπάσματα του αγγλικού στρατού και ομάδες “μοναρχοφασιστών”. Αναφορές για απόπειρες βιασμού γίνονται στα χωριά Ζευγοστάσιο από παρακρατικούς, ενώ “ατιμάζονται” στο χωριό Φτελιά 30 γυναίκες από αντίστοιχες ομάδες. Οι αναφορές σε “ατιμασμένες” είναι πολυπληθείς στο αρχειακό υλικό και αναφέρονται σε εύρος πρακτικών έμφυλης βίας. Σε άλλες περιπτώσεις αφορούν κουρέματα και δημόσιες διαπομπεύσεις, π.χ. Χιλιόδενδρο, ωστόσο είναι πολλές οι φορές που μέσα από αυτό τον όρο αποδίδονται κεκαλυμμένα τα περιστατικά σεξουαλικής κακοποίησης, όπως στη Φτελιά. Η συμμετοχή της οικογένειας συνολικά στο εαμικό κίνημα σήμαινε και την σύσσωμη στοχοποίηση της από την εθνοφροσύνη, την βίαιη καταστολή αλλά και την κλοπή της όποιας περιουσίας. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του Καλοχωρίου Καστοριάς, όπου όλα τα μέλη των οικογενειών Καλλιμάνη και Μιρκοπούλου βασανίστηκαν, ξυλοκοπήθηκαν ή και δολοφονήθηκαν, με τα σπίτια τους και τις περιουσίες τους αργότερα να πλιατσικολογούνται. Αυτά είναι τα δεδομένα για λίγα μόνο χωριά του νομού, όταν συνολικά για την περίοδο που εξετάζουμε αναφέρονται περίπου 2000 περιστατικά βασανισμών. Μέσα σε αυτά το συνολικό νούμερο δηλωμένων βιασμών είναι 41.

Για την ευρύτερη περιοχή του Γράμμου παρατίθενται στοιχεία ανά περιοχή, που περιλαμβάνουν αντίστοιχες επώνυμες καταγγελίες. Οι βασανισμένες και φυλακισμένες στην περιοχή της Φλώρινας υπολογίζονται να είναι πάνω από 150 από τον Μάιο του 1945 μέχρι το καλοκαίρι του 1946. Για το ίδιο χρονικό διάστημα τα θύματα βιασμών που έχουν γνωστοποιηθεί είναι 15 – με σύνολο στον νομό τους 19 - ενώ η πιο μαρτυρική περιγραφή αφορά την αντιστασιακή Αλεξάνδρα Γκέσκα, έγκυο 7 μηνών, την οποία Άγγλοι στρατιώτες και χωροφύλακες “ξεκοίλιασαν με τον πιο άγριο τρόπο”⁸⁶. Η ιδιότητα που κατά την αφήγηση της εθνοφροσύνης αποτελεί την ύψιστη τιμή για τις γυναίκες, αυτή της μητρότητας, δεν έχει κανέναν ανασταλτικό χαρακτήρα μπροστά στην δολοφονία, όταν πρόκειται για κομμουνίστρια, σλαβομακεδόνισσα, εαμίτισσα. Συναντάμε ακόμη μια περίπτωση που οι γυναίκες δεν αντιμετωπίζονται ως μια ενιαία κατηγορία, με ενιαία δικαιώματα, πράγμα που θα αναλύσουμε και στην συνέχεια.

85 Έτσι άρχισε ο εμφύλιος πόλεμος: Η τρομοκρατία μετά τη Βάρκιζα 1945 – 1947. Το Υπόμνημα του ΔΣΕ στον ΟΗΕ τον Μάρτιο του 1947, έρευνα Περ. Ροδάκης – Μπ. Γραμμένος, Εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1987, σ. 27- 28, 31, 33, 38-39

86 Έτσι άρχισε, ό.π., σ. 84- 87.

Συνεχίζοντας την έρευνα στις καταγραφές για την υπόλοιπη Μακεδονία, αντίστοιχα είναι τα ευρήματα για την περιοχή των Γρεβενών.⁸⁷ Δεκάδες ξυλοδαρμοί γυναικών, με μερικούς από αυτούς, όπως στην περίπτωση της Βιργινίας Αποστολοπούλου, να καταλήγουν σε βιασμούς. Στο χωριό Δαφνερό, ομολογείται η επιτέλεση μιας πρακτικής που αναδεικνύει περαιτέρω τον κατασταλτικό χαρακτήρα της έμφυλης βίας. Παρακρατικοί ξυλοκοπούν ελασίτη, τον απαγάγουν και επιχειρούν να του κόψουν τα γεννητικά όργανα. Αυτή δεν είναι η μοναδική αναφορά σε τέτοια περιστατικά. Η αποστέρηση του “ανδρισμού” από το θύμα της επίθεσης αποτελεί άλλη μια μορφή έμφυλης επιβολής, η οποία, όπως θα αναλύσουμε παρακάτω, επιδρά σε επίπεδο μαζών εν καιρώ πολέμου, πολύ βαθύτερα και κατασταλτικά απ’ ότι οι “παραδοσιακές” μορφές ασκούμενης βίας. Στο Βέρμιο είναι δεκάδες οι αναφορές σε φυλακίσεις γυναικών. Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στις φυλακές βασανίζονται από την ασφάλεια. Δεν λείπουν οι επώνυμες αναφορές σε έγκυες που αποβάλουν ή σε μαθήτριες που “τρελάθηκαν κάτω από τα άγρια βασανιστήρια”. Τα κουρέματα και οι διαπομπεύσεις στη Νάουσα καταγράφονται με το σχόλιο ότι αποτελούν μόνο μια μικρή εικόνα των όσων πραγματικά συνέβησαν. Οι βασανισμοί συνολικά ξεπερνούν τους 2000, με πάνω από το 1/3 να είναι γυναίκες, ενώ οι βιασμοί που αναφέρονται και εν τέλει εισάγονται στο υπόμνημα είναι μόλις 4⁸⁸. Λαμβάνοντας υπόψιν τα συνολικά ποσοστά βιασμών, το γεγονός ότι τα στοιχεία είναι περιορισμένα (αφορούν μερικά χωριά και πόλεις και όχι το σύνολο) καθώς και την πραγματική δυσκολία της επώνυμης καταγγελίας ενός βιασμού, αντιλαμβανόμαστε πως το νούμερο αυτό, όπως και στις υπόλοιπες περιπτώσεις, είναι κατά πολύ μεγαλύτερο.

Στην Ήπειρο στους νομούς Ιωαννίνων και Θεσπρωτίας, οι πρώτες καταγραφές που αφορούν θύματα γυναίκες τοποθετούνται χρονικά στον Μάρτιο του 1945 και αφορούν την δολοφονία 150 γυναικόπαιδων που ανήκαν στην τσάμικη μειονότητα. Την ευθύνη έχει ο ΕΔΕΣ που δρα στην περιοχή. Τον ίδιο μήνα ο ΕΔΕΣ στους Φιλιάτες “ατίμασε” 30 γυναίκες της μειονότητας και “διακόρεψε” άλλα 5 κορίτσια⁸⁹. Ειδικά σε εκείνη την περιοχή, ο ΕΔΕΣ συνέχιζε το «έργο» έμφυλης - και όχι μόνο - βίας της Χωροφυλακής που είχε ξεκινήσει ήδη από το 1940, εντείνοντας εκ νέου το καλοκαίρι του 1944 τις εκκαθαρίσεις του τσαμικού στοιχείου. Ένας επιπρόσθετος λόγος για την επίθεση στους Φιλιάτες ήταν πιθανότατα ότι αποτέλεσαν σημείο συγκέντρωσης των κυνηγημένων Τσάμηδων αφού μεταξύ άλλων εκεί υπήρχε μέχρι πρότινος το μεικτό 4^ο ελασίτικο

87 Έτσι άρχισε, ό.π., σ. 85, 99-101.

88 Έτσι άρχισε, ό.π., σ. 390.

89 Έτσι άρχισε, ό.π., σ. 232, 255.

τάγμα Χριστιανών και Μουσουλμάνων.⁹⁰ Στο Μέτσοβο, υπολογαγός της Εθνοφυλακής βιάζει μια από τις δασκάλες, τη Νίκη. Αντίστοιχα βιασμοί και απόπειρες γίνονται και σε άλλα χωριά (Μέτσοβο, Κόνιτσα, Δίστρατο). Για τον Μάιο του 1945, συναντάμε καταγραφή για τον βασανισμό δημοκρατικών πολιτών (38) στην Βυσάνη, με την πλειονότητα τους να είναι γυναίκες⁹¹. Η γυναικεία “φύση” δεν αποτελεί “εισιτήριο” για την σωτηρία και η υπόθεση του Εμφυλίου αποδεικνύεται εμπράκτως πως δεν θα είναι αντρική, τουλάχιστον ως προς το μοίρασμα της βίας, αφού οι δολοφονίες και οι βασανισμοί είναι σχεδόν ισόποσοι μεταξύ των δύο φύλων, ενώ οι βιασμοί που αναφέρονται είναι 40. Μέχρι τώρα και μέσα από αυτές τις καταγραφές παρατηρείται ένα μοτίβο. Οι γυναίκες που ατιμάζονται, βιάζονται ή και δολοφονούνται, είναι κομμουνίστριες, δημοκράτισσες, οργανωμένες στο Κομμουνιστικό Κόμμα ή στις εαμικές οργανώσεις. Οι πολιτικές απόψεις και ιδιότητες τους, τις καθιστούν εχθρούς του Κράτους. Ορισμένες, αποτελούν μέλη μειονοτήτων (σλαβομακεδόνισσες, τσάμισσες) αναδεικνύοντας την κρατική πολιτική επιλογή της επιβολής και εν τέλει της εκκαθάρισης τους ως τρόπο επίλυσης των μειονοτικών ζητημάτων. Αυτουργοί είναι είτε όργανα των σωμάτων ασφαλείας είτε μέλη του ΕΔΕΣ, του οποίου βέβαια η δράση δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως αποκομμένη από τις κρατικές πολιτικές, αν εντάξει κανείς τις επιτελέσεις βίας και έμφυλης βίας στο συνολικό πλαίσιο αλλά και αν σκεφτεί τις θέσεις που κατείχαν τότε τα επιφανή στελέχη του ΕΔΕΣ. Οι περισσότερες γυναίκες είναι νεαρές σε ηλικία, γεγονός που αντανακλά και την συμμετοχή τους στην ΕΠΟΝ μα και την αντίληψη που διακατείχε την εθνικοφροσύνη για την νεολαία και τα ήθη της, άρα και τον “αναγκαίο” παραδειγματισμό της. Είναι δασκάλες, ανήκουν σε έναν κλάδο που έχει συνδεθεί στενά με την εαμική αντίσταση και το κομμουνιστικό κίνημα. Ήδη από τον Μεσοπόλεμο και με αποκορύφωμα τα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης, οι δασκάλες έχουν παίζει κομβικό ρόλο στην χειραφετητική μόρφωση, ριζοσπαστικοποίηση και ενεργή εμπλοκή των γυναικών. Αυτή η κοινωνική στάση των γυναικών δασκαλισσών είναι αυτή που επιδιώκεται να αδρανοποιηθεί.

Στα Πιέρια, στην Κατερίνη και σε χωριά της περιοχής (ενδεικτικά Σφενδάμι, Μακρύγιαλος) σημειώνονται 13 απόπειρες βιασμών. Αφορούν ξανά γυναίκες που συμμετείχαν στην Εθνική Αντίσταση. Στο Λιτόχωρο η χωροφυλακή “παραδειγματίζει” τα νεαρά κορίτσια, κουρεύοντας και διαπομπεύοντας τα, στον Σταθμό το χωριού. Διαπομπεύσεις αναφέρονται και σε άλλα χωριά

⁹⁰ Γ. Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι Συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005, σ. 149, 166.

⁹¹ *Έτσι άρχισε*, ό.π., σ. 237.

(Σφενδάμι, Τόχοβα, Ελευθεροχώρι)⁹². Στην Θεσσαλία, οι αναφορές κυμαίνονται στα ίδια επίπεδα όσον αφορά τους ξυλοδαρμούς και τις δολοφονίες γυναικών. Στην περίπτωση των βιασμών και της διαπόμπευσης υπάρχουν περισσότερα δηλωμένα περιστατικά, με αριθμητικό πίνακα για τα χωριά του Νότιου Ολύμπου. Αυτουργοί είναι συλλήβδην κρατικές και παρακρατικές στρατιωτικές ομάδες που έδρασαν στην περιοχή, οι στρατιώτες της 3ης Ορεινής Ταξιαρχίας, στρατιώτες “ΕΒΕΝίτες” και χωροφύλακες, μέλη της συμμορίας του Σούρλα. Περιστατικά διαπόμπευσης αναφέρονται και για τα χωριά Ραψάνη, Πυργετός και Κρανιά, ανεβάζοντας περαιτέρω τον αριθμό.

Χωριό/ Πόλη	Βιασμοί γυν.	Κουρέματα γυν.	Βιασμοί κορ.	Κουρέματα κορ.
Ολυμπιάδα	1	-	15	-
Πετρωτό	1	-	-	-
Κοκκινοπλιός	2	-	-	-
Δερελί	-	-	2	-
Ελασσώνα	8	-	-	-
Γκριτζόβαλη	1	-	-	-
Καζακλάρ	-	10	2	5
Φαλάνη	1	1	1	4
Τύρναβος	1	-	1	-
Σύνολο	15	11	21	9

Πίνακας.2. Βιασμοί και Διαπομπεύσεις, περιοχή Ν. Ολύμπου⁹³.

Τα συνολικά στοιχεία για τις περιοχές όπου έδρασαν τα Αρχηγεία Πιερίων Ολύμπου, Νότιου Ολύμπου, Κισσάβου και Μαυροβουνίου και περιλαμβάνουν τους νομούς Λαρίσης και Πιερίας έχουν τον μεγαλύτερο αριθμό βιασμών (80) και αντίστοιχα υψηλό αριθμό δηλωμένων περιστατικών έμφυλης βίας (διαπομπεύσεις, κουρέματα κ.ά.). Η εξήγηση αυτής της αύξησης βρίσκεται στην ισχυρή παρουσία των εαμικών οργανώσεων στην περιοχή από τα χρόνια της αντίστασης. Τα μέχρι πρότινος προπύργια του ΕΛΑΣ, όπως η Ελασσώνα στην Θεσσαλία, στην

92 Έτσι άρχισε, ό.π., σ. 177- 182.

93 Έτσι άρχισε, ό.π., σ. 147.

οποία μάλιστα οι εφεδροελαστίτισσες είχαν λάβει μέρος σε όλες τις μάχες ανεξαιρέτως⁹⁴, αλλά και γενικότερα στην ύπαιθρο θα είναι εκείνα που θα χτυπηθούν πιο αποφασιστικά από τις δυνάμεις της εθνικοφροσύνης. Η διαμόρφωση του μεταπολεμικού κράτους σε στερεές βάσεις και με μια κεντρική εξουσία, διαπερνάται από το ξερίζωμα της επιρροής του ΕΑΜ και του ΚΚΕ και την εκμηδένιση της παρουσίας του σε πόλεις και επαρχία. Για αυτόν τον σκοπό, από το ελληνικό κράτος επιστρατεύεται η κατασταλτική πολιτική όπως παρουσιάζεται αναλυτικά, με την έμφυλη βία να αποτελεί ειδοποιό στοιχείο.

Για τους υπόλοιπους νομούς που εξετάζονται στο υπόμνημα του Δημοκρατικού Στρατού -Τρικάλων, Καρδίτσας, Άρτας από το Αρχηγείο Τζουμέρκων, Κόζιακα - τα στοιχεία είναι αισθητά λιγότερα. Πληροφορούμαστε για δεκάδες γυναίκες θύματα βασανισμών – των οποίων τα ονόματα βρίσκονται στη διάθεση της ερευνήτριας - και 27 βιασμούς. Στους νομούς Φθιώτιδας, Φωκίδας, Εύβοιας όπου δραστηριοποιήθηκε το Αρχηγείο της Ρούμελης δεν έχουμε αναφορές σε περιστατικά έμφυλης βίας, παρά μόνο σε συνολικά νούμερα δολοφονιών, βασανισμών και φυλακίσεων. Όσο πιο μειωμένη είναι η παρουσία των εαμικών δυνάμεων στην περιοχή, τόσο πιο δύσκολο είναι όχι μόνο να συγκεντρωθεί το υλικό για το υπόμνημα αλλά κυρίως να εντοπιστούν τα θύματα και να καταγγείλουν τα περιστατικά. Παράλληλα, όσο πλησιάζουμε στην πρωτεύουσα, το πολιτικό κέντρο, παρατηρείται αύξηση όσων φυλακίζονται είτε στέλνονται στην εξορία. Πιθανότερη εξήγηση είναι πως όσο πιο απομακρυσμένες ήταν οι διάφορες περιοχές από την Αθήνα και όσο πιο έντονη ήταν η αντιπαράθεση (επαρχίες που είχαν ισχυρό το εαμικό στοιχείο), τα όργανα της τάξης και οι ομάδες των εθνικοφρόνων είχαν μεγαλύτερη ελευθερία δράσης και, θα έλεγε κανείς, έπαιρναν την κατάσταση στα χέρια τους. Η μεσολάβηση δικαστικών αποφάσεων για να σταλεί στην εξορία ή να μπει στην φυλακή μια γυναίκα-μέλος του ΕΑΜ, ήταν κάτι που στην ύπαιθρο φάνηκε πολλές φορές πολυτέλεια και αντικαταστάθηκε από τον νόμο του αίματος.

Οι βιασμοί που συνολικά αναφέρονται στην έκθεση υπολογίζονται σε 211, ενώ τα εκατοντάδες περιστατικά διαπόμπευσης, ασέλγειας και ξυλοδαρμών γυναικών εντάσσονται μέσα στις 9.809 αναφορές βασανισμών. Όπως τονίστηκε, οι αριθμοί αυτοί αφορούν μόνο 16 νομούς της χώρας. Η δυνατότητα μιας καθολικά πανελλαδικής καταγραφής θα έδινε σαφώς αυξημένα αποτελέσματα, αν σκεφτούμε το πλήθος μαρτυριών και αναφορών στον Τύπο για περιοχές που δεν υπολογίζονται, όπως η Πελοπόννησος. Επιπρόσθετα, στο κομμάτι των βιασμών και των σεξουαλικών

94 Τ. Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα*, ό.π., σ. 324.

κακοποιήσεων, εκτιμάται και λόγω των αναφερθέντων λοιπών πηγών, καθώς και από ερευνητές που έχουν εντυπώσει στην περίοδο της Λευκής Τρομοκρατίας και του Εμφυλίου, ότι οι αριθμοί είναι πολύ υψηλότεροι. Ο φόβος ότι η ευθύνη θα μετακυλιστεί στο θύμα και η κοινωνική κατακραυγή που αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα - είτε με την μορφή του στιγματισμού από τον κοινωνικό περίγυρο, είτε με το να καταστεί ηθικά “εκμαυλισμένη”, άρα και να μην μπορεί να παντρευτεί ή να εργαστεί – έκανε τις περισσότερες γυναίκες που επιβίωσαν τέτοιων περιστατικών να μην μιλήσουν για αυτά. Για τα δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας εν συνόλω (συμπεριλαμβανομένων και πιο προοδευτικών - αριστερών και φιλελεύθερων - τμημάτων της), ότι σχετιζόταν με την γυναικεία σεξουαλικότητα, ακόμα και όταν εμπεριείχε τα στοιχεία της βίας, του εξαναγκασμού και της επιβολής, δεν έπαυε να αποτελεί θέμα μιαρό, ακάθαρτο.

Σε αυτό το συγκεκριμένο, είναι εύκολο να αντιληφθεί η ερευνήτρια πως παρά τις επίσημες ή και αναθεωρητικές ιστορικές αφηγήσεις, η βία που ασκήθηκε προς τις γυναίκες κατά την Λευκή Τρομοκρατία και τον ελληνικό Εμφύλιο πόλεμο, δεν συνάδει με αυτή που εν γένει ασκείται προς αμάχους, τις συχνά λεγόμενες - μετά τις αμερικανικές επεμβάσεις στο Βιετνάμ - “παράπλευρες απώλειες”. Οι επιθέσεις είναι στοχευμένες και ακολουθούν το μοτίβο που ξεκινήσαμε να περιγράφουμε παραπάνω. Η βία, ως πρακτική που στην δεδομένη ιστορική συγκυρία μονοπωλείται από το κράτος και αντιδραστικά στοιχεία στα οποία προσφέρει πεδίο δράσης, μετασχηματίζεται ώστε να αποτελέσει επιτυχημένο μέσο επιβολής. Η πολιτική και κοινωνική οριοθέτηση ενός κοινωνικού δυναμικού με ανατρεπτικές θέσεις, το οποίο αποτελείται μεταξύ άλλων από “αντεθνικά δρώσες” ελληνίδες, προσφύγισες και σλαβομακεδόνισσες, δασκάλες, εργαζόμενες και αγρότισσες, έφηβες και μητέρες, επιφέρει αυτή την πρακτική. Η έμφυλη βία, όπως θα δούμε και σε επόμενη ενότητα έχει αποτελέσει στην σύγχρονη ιστορία μέσο ελέγχου και επιβολής κρατών απέναντι σε εσωτερικούς αντιπάλους, κατά τη διάρκεια εμφύλιων συγκρούσεων ή εγκαθίδρυσης απολυταρχικών καθεστώτων. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η έμφυλη βία χρησιμοποιείται ως τέτοιο μέσο για τον εκφοβισμό ευρύτερων πληθυσμών, μα και ως μέσο εκδίκησης και τιμωρίας απέναντι σε μια κοινωνική κατηγορία που αμφισβητεί τον ιστορικά δοσμένο κοινωνικό της ρόλο.

Ο “άλλος” Τύπος

Η παράθεση αντίστοιχων μαρτυριών για περιστατικά έμφυλης βίας και δημοσιευμάτων, δεν περιορίζεται στα έντυπα, τα ντοκουμέντα και τα λοιπά αρχεία που “παρήγαγε” η αριστερά. Τα κοινοποιούν επίσης, εφημερίδες κυβερνητικών καταβολών, που στρατεύονται ξεκάθαρα υπέρ της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων - άρα δεν θα μπορούσαν ποτέ να κατηγορηθούν για “κομμουνιστική προπαγάνδα”. Ωστόσο ακόμη και στον λεγόμενο “αστικό Τύπο” υπάρχουν αντιθέσεις, με εφημερίδες που μένουν στα πλαίσια και τις προσεγγίσεις του δημοκρατικού χώρου και άλλες, αυτές της εθνικοφροσύνης, που υποδαυλίζουν τη σύγκρουση και προτρέπουν την άσκηση βίας. Στην πρώτη περίπτωση, ανήκουν εφημερίδες όπως το *Βήμα*, που υιοθετούν μια μη πολεμική λογική και μεταφέρουν το κλίμα που επικρατεί αναγνωρίζοντας στοιχεία φασιστικοποίησης⁹⁵:

“Ομιλούμεν περί τρομοκρατίας εις τας επαρχίας. Και όμως το κύμα έχει ήδη κατακλύσει και τους συνοικισμούς. Φθάνει πλέον και εις το κέντρον. Ομάδες φασιστικά προκαλούν τους πάντες και τα πάντα, χωρίς όμως να αναγγέλεται η σύλληψις κανενός...”

Πιστοί στην αστική δημοκρατία, επιζητούν την παρέμβαση του κράτους και ασκούν ήπια κριτική στους μηχανισμούς του ως προς τις αντιδημοκρατικές αποκλίσεις. Συγκεκριμένα, τον Φεβρουάριο του 1945⁹⁶, εγκალεί το Δικαστικό Σώμα και τα Σώματα Ασφαλείας, πως δεν καταφέρνουν να επιτελέσουν τα καθήκοντα τους “εις το πεδίον της Δημοσίας Ασφαλείας”, καθώς συχνά “μεταβάλλονται εις συνεργούς και προστάτας των διαταρασσόντων την τάξιν”. Ανάλογα τοποθετείται και η *Καθημερινή*, καθώς:

*“...Δεν είναι λοιπόν ούτε νοητόν ούτε ανεκτόν, το να γίνονται σκληραί αυτοδικίαι μέσα εις τας Αθήνας, να συλλαμβάνονται από αγνώστους άνθρωποι οιοιδήποτε, ΕΑΜίται ή Κομμουνισταί, να δέρονται και να σκοτώνονται...”*⁹⁷

Μέσα στις γενικές αναφορές σε περιστατικά βίας και αυτοδικίας, υπάρχουν και στον αστικό τύπο οι

⁹⁵ Π. Παπαστράτης, «Εκκαθάριση των Δημόσιων Υπηρεσιών, στο L. Baerentzen, O. L. Smith, Γ. Ο. Ιατρίδης (επίμ.), Μελέτες για τον Εμφύλιο πόλεμο 1945-1949, Ολκός, Αθήνα 2002, σ.64

⁹⁶ Το *Βήμα*, 15 Φεβρουαρίου 1946.

⁹⁷ *Καθημερινή*, 12 Απριλίου 1945.

επώνυμες καταγγελίες για τις συχνές επιθέσεις κατά γυναικών της αντίστασης. Αυτή τη φορά *Τα Νέα* αποκαλύπτουν τις καταδρομικές επιθέσεις “αγνώστων”, οι οποίοι εισέβαλλαν σε σπίτια στο Γουδί και “έκοψαν με ψαλίδια τα μαλλιά” 6 γυναικών⁹⁸. Η Μαρία (18), η Ευαγγελία (24) και η Αναστασία (16) Πολυζωγοπούλου, όπως και οι Ευτυχία (20) και Αργυρώ (16) Βαλτόγλου, όλες θύματα εκείνων των διαπομπεύσεων, αποτελούν μια ακόμη επιβεβαίωση του μοτίβου που αναφέραμε παραπάνω. Οι νέες γυναίκες της ΕΠΟΝ, με τις ριζοσπαστικές ιδέες που γαλουχήθηκαν μες στην Αντίσταση “παραδειγματίζονται” προς γνώσιν και συμμόρφωσιν. Για όλες, όπως και για το έκτο θύμα, τη Μαρία Τριπιτσή (40), η εφημερίδα αναγράφει πως “ως εξακρηβώθη είχαν Κομμουνιστικές ιδέας”, επιβεβαιώνοντας έτσι σε άλλη μια όψη του, το μοτίβο του υποκειμένου όπου ασκείται επιλεκτικά και στοχευμένα από κράτος και παρακράτος η έμφυλη βία. Και στην περίπτωση των αστικών δημοκρατικών εφημερίδων καταγράφονται και περιστατικά βιασμών. Ενδεικτικά, στο Βήμα δημοσιεύεται είδηση από τα Ιωάννινα, όπου επώνυμα δάσκαλοι καταγγέλλουν την απαγωγή και τον βιασμό της δασκάλας Νίκης Θεοφάνους⁹⁹. Είναι η ίδια είδηση που συναντάμε και στο Υπόμνημα του ΔΣΕ, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω και αναφέρεται εκ νέου για να επιτευχθεί με ακόμη έναν τρόπο η διασταύρωση των πηγών.

Ωστόσο, αυτή δεν είναι η μόνη εικόνα στον ελληνικό Τύπο. Απεναντίας, πολλές είναι οι εφημερίδες που παρακινούν την άσκηση βίας (καθολικής και έμφυλης) και ένθερμα υποστηρίζουν κάθε μορφή αποκλεισμού, στοχοποίησης και καταστολής του εαμικού πολιτικού χώρου μα και του δημοκρατικού κόσμου που εκπροσωπείται από αυτόν. Ήδη από τον Ιανουάριο του 1945, η Νέα Ζωή, εφημερίδα που “απηχεί γνώμας του Λαϊκού Κόμματος”, φιλοξενεί άρθρο του Δημήτρη Χέλμη¹⁰⁰, ο οποίος επικαλείται το “θαύμα του Ρίμινι” για όσα διαδραματίστηκαν την περίοδο των Δεκεμβριανών και δεσμεύεται για τις “αμείλικτες κυρώσεις” του επόμενου διαστήματος.

“Καλά τους έκαμαν” γράφει η εφημερίδα *Ελληνικό Αίμα* τις πρώτες μέρες του Ιουλίου του 1946, και επικροτεί τον ξυλοδαρμό κομμουνιστών πολιτών επειδή “όμιλος εθνικιστών” τους άκουσε να “ψάλλουν άσματα της Λαοκρατίας”. Ξεκάθαρη είναι και η θέση της εφημερίδας *Εστία*, η οποία κάνει την εξής δημοσίευση προκρίνοντας συγκεκριμένη στάση απέναντι σε χωριά του Κιλκίς:

⁹⁸ *Τα Νέα*, 31 Μαΐου 1945.

⁹⁹ *Το Βήμα*, 6 Ιουνίου 1945.

¹⁰⁰ Ο Δημήτρης Χέλμης είχε χρίσει Υπουργός Σιδηροδρόμων της κυβέρνησης Παπανδρέου μέχρι τον Οκτώβριο του 1944 και θα είχε σημαίνοντα ρόλο από τον Απρίλιο του 1946 ως Υπουργός Οικονομικών σε διαδοχικές κυβερνήσεις.

*“...Γυναίκες και παιδιά είναι στρατιώται και εκτελεσταί, εξ ίσου άγριοι και θηριώδεις με τους χειρότερους ενηλίκους. Ο ελληνικός στρατός πρέπει να το έχει υπόψη του”.*¹⁰¹

Η χρονική στιγμή που δημοσιεύεται η συγκεκριμένη άποψη, μπορεί να συμπίπτει με τις απαρχές της εμφύλιας σύγκρουσης, σε καμία περίπτωση όμως η ουσία του δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα της περιόδου. Οι εχθροπραξίες δεν έχουν ξεκινήσει παρά μόνο σε συγκεκριμένες περιοχές. Το μένος του αρθρογράφου, προκύπτει από την πολιτική “προϊστορία” των κατοίκων εκείνων των περιοχών, τα οποία θα χτυπηθούν από δυνάμεις του κράτους και του παρακράτους τους επόμενους μήνες. Τους επόμενους μήνες, αρχές φθινοπώρου του 1946, το χωριό που δέχτηκε μια πολύ παρεμφερή επίθεση με αυτή που φαίνεται να επιθυμεί η Εστία, ήταν η Ξηρόβρυση. Προσφυγοχώρι, του οποίου οι κάτοικοι είχαν έρθει μετά την Μικρασιατική καταστροφή και ήταν παραδοσιακά δημοκρατικοί, αρχικά προσδεδεμένοι στον βενιζελισμό και έπειτα συμπαθούντες και μέλη του κομμουνιστικού κόμματος. Η συμμετοχή τους στην αντίσταση όπως πληροφορούμαστε από τον Ριζοσπάστη, ήταν μαζικότερη και όπως προκύπτει αντίστοιχα μαζική ήταν και η γυναικεία συμμετοχή. Με αυτά τα δεδομένα, υπό το πρίσμα της στοχοποίησης κομμουνιστών, εαμικών στοιχείων και προσφύγων, ομάδες παρακρατικών που ανήκαν στα Τάγματα Ασφαλείας του Παπαδόπουλου επιτέθηκαν στο χωριό¹⁰². Η Εστία προ-οικονομεί την τύχη των γυναικών του χωριού, καθώς 7 από αυτές δολοφονούνται. Η Ελένη Παπαδοπούλου, μητέρα που εκτελείται μαζί με το μωρό της, η έγκυος Ελένη Ξάνθου που ποδοπατιέται. Πριν δολοφονηθούν, η Βικτώρια Χριστίδου, η Σοφία Σαββίδου, η Έλλη και η Δέσποινα Παναγιωτίδου όπως και η Ολυμπία Παπαδοπούλου, βιάζονται.

Η κατάληξη των θυμάτων της περιόδου 1945 – 1946 δεν θα θορυβήσει τους εκδότες και συντάκτες αυτών των εντύπων. Στη συνέχεια της εργασίας θα δούμε πως όχι μόνο αντίστοιχες “προτροπές” εντείνονται, αλλά και πως μέσα από τον ιδεολογικό μηχανισμό των μέσων ενημέρωσης – τον Τύπο εκείνη την εποχή - θα γίνει μεθοδευμένη δουλειά για τον διασυρμό των γυναικών του ΔΣΕ αλλά και όσων εν γένει είχαν δημοκρατικές αντιλήψεις ή αντιστασιακή δράση στο παρελθόν.

¹⁰¹ Εστία, 9 Ιουλίου 1946.

¹⁰² Ριζοσπάστης, 26 Νοεμβρίου 1946.

Λευκή ή Κόκκινη βία με έμφυλο πρόσημο;

Αυτός μπορεί να είναι ο προβληματισμός κάποιου ερευνητή. Η αλήθεια των δεδομένων ωστόσο, συνηγορεί στην «λευκή» μονομέρεια της άσκησης βίας – ειδικά απέναντι στις γυναίκες - την περίοδο 1945-1946, όπως αναλύθηκε διεξοδικά. Η βίαη πρώτη φάση του Εμφυλίου που ξεκινάει από το καλοκαίρι του 1946, η οποία έχει και έντονο το στοιχείο της αντεκδίκησης εμπλέκει την πλευρά των ανταρτών στην βία, όχι όμως στην έμφυλη.

Η έκταση και ο συστηματικός χαρακτήρας της βιωμένης στοχοποίησης, των βασανισμών, των δολοφονιών και της έμφυλης βίας, εγείρουν πολλές αμφιβολίες για το κατά πόσο η ηγεσία του ΚΚΕ είχε λάβει την πολιτική της επιλογή και ξεκάθαρα δείχνουν την πολιτική βούληση από την πλευρά του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους. Η στροφή στην πολιτική, με ειρηνικές διαμαρτυρίες και απεύθυνση στην κοινωνία και το δημοκρατικό αίσθημα των πολιτικών παραγόντων εγχώρια αλλά και ευρύτερα, με την οποία το Κομμουνιστικό Κόμμα και η εαμική ηγεσία επιλέγει να αντιμετωπίσει το σύνολο πολιτικών και φυσικών επιθέσεων δείχνει πως δεν επένδυσε στην ένοπλη αντιπαράθεση, αν και είχε πραγματοποιήσει κινήσεις που θα διασφάλιζαν την στοιχειώδη περιφρούρησή του κόμματος, των μελών του και του εαμικού κόσμου σε έναν συσχετισμό που ολοένα και γινόταν πιο αντιδραστικός¹⁰³. Αυτά διαφαίνονται και από τις αποφάσεις των Ολομελειών, όπως και από τις πρακτικές που ακολούθησε το κομμουνιστικό κόμμα. Η 11η Ολομέλεια καταλήγει στον δημοκρατικό δρόμο¹⁰⁴ και προωθείται η στροφή στην πολιτική δουλειά. Δίνονται κατευθύνσεις σε μέλη να αποθηκεύσουν οπλισμό για παν ενδεχόμενο¹⁰⁵. Βέβαια, το γεγονός ότι ο οπλισμός αυτός δεν φυλάσσεται και εν τέλει κατάσχεται σε μεγάλο βαθμό από τον Εθνικό Στρατό, όπως και το ότι το ΚΚΕ δεν επιδιώκει την ώσμωση του κόσμου με την ιδέα της χρήσης του εκ νέου, ενισχύει την παραπάνω θέση, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από τον Τύπο – ξένο και εγχώριο. Ξένοι ανταποκριτές αναφέρουν πως ο ΕΛΑΣ, όχι μόνο ανταποκρίθηκε στην Συμφωνία, αλλά ξεπέρασε και τα προβλεπόμενα, παραδίδοντας “50.000 όπλα αντί για 41.500”¹⁰⁶, ενώ ο Ριζοσπάστης και η ΚΟΜΕΠ απαιτούν μέσω του δημόσιου βήματος, να τηρηθούν οι

103 Η 2η Ολομέλεια (12-15 Φεβρουαρίου 1946) αποτελεί σημείο τομής σε αυτή την κατεύθυνση. Η απόφαση για αποχή από τις εκλογές ανεξαρτήτως του πως γίνεται αντιληπτή, συμπίπτει με την ψύλαψη από μεριάς του Κομμουνιστικού Κόμματος, του διπλού δρόμου: νόμιμου- πολιτικού και ένοπλου-παράνομου. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, 02. Σώματα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Διαθέσιμο στο: <http://62.103.28.111/ds/rec.asp?id=87567>.

104 Απόφαση της 11ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, 5-10/4/1945, στο ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τ. 5, σ. 375.

105 Ραδιοτηλεγράφημα του ΠΓ, 15/2/45, στο ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τ. 5., σ. 357.

106 Τηλεγράφημα του Μπίτζιο, δημοσιογράφου – ανταποκριτή του Πρακτορείου Ρόιτερ, στο: Π. Πετρίδης (επιμ.), *Στη Δίλη*, ό.π., σ. 179.

δεσμεύσεις της Συμφωνίας της Βάρκιζας και της Διάσκεψης της Κριμαίας, για “ομαλή δημοκρατική εξέλιξη με εκλογές”¹⁰⁷ και “δρόμο αντιφασιστικό και δημοκρατικό”.¹⁰⁸

Η αναφορά αυτή γίνεται για να αναδειχθεί πως η πολιτική επιλογή της αποφυγής της ένοπλης αντιπαράθεσης, από κοινού με τον αξιακό - ιδεολογικό κώδικα του ΚΚΕ και των εαμογενών δυνάμεων, ενισχύεται και από την απουσία περιστατικών αντίστοιχης βίας από μεριάς τους. Ειδοποιό στοιχείο της βιβλιογραφίας που αφορά τον Εμφύλιο και χρησιμοποιεί ως ερμηνευτικό εργαλείο την βία, είναι η – συχνά με όρους ποσοστιαίας απόδοσης – αναζήτηση ευθυνών στις δύο πλευρές. Σπάνια ωστόσο λαμβάνεται υπόψιν το οριακό μονοπώλιο της εθνοκοφροσύνης στην άσκηση έμφυλης βίας και η μετέπειτα ατιμωρησία, που βρίσκεται σε σύγκρουση με τα έκτακτα στρατοδικεία και τις μη αναστρέψιμες ποινές στις οποίες υπεβλήθησαν οι σαφέστατα λιγότερες περιπτώσεις ανταρτών που διέπραξαν αντίστοιχα εγκλήματα έμφυλης φύσης. Αυτή η διαφοροποίηση οφείλεται στην σφυρηλάτηση ενός άλλου δεσμού με τις γυναίκες, καθώς πολεμούν από κοινού και κυρίαρχα με στόχο τη διαμόρφωση ενός “νέου τύπου ανθρώπου” με υψηλά ιδανικά και κάτι που θα το κωδικοποιούσαμε ως “αδαμάντινη ηθική”. Οι μαχητές του ΔΣΕ, όπως κάθε αντάρτικος επαναστατικός στρατός, εναποθέτουν σε μεγάλο βαθμό τις ελπίδες τους στις σχέσεις που συγκροτούν με τις τοπικές κοινωνίες και τον λαό εν γένει. Αυτές είναι οι δεξαμενές έμφυλου δυναμικού, τροφοδότησης, παροχής πληροφορίας και πολιτικής υποστήριξης. Βάσει αυτών, η βία που ασκούν απέναντι σε γυναίκες – που είναι σαφώς υπαρκτή στα πλαίσια ενός πολέμου – έχει τα χαρακτηριστικά της πολιτικής βίας, δηλαδή της εκτέλεσης μελών οικογενειών στρατιωτικών και εθνοκοφρόνων και όχι έμφυλης βίας πολλώ δε μάλλον, σεξουαλικής, καθώς η χρήση τέτοιων πρακτικών θα δημιουργούσε μια ρήξη με τον λαό, που θα ήταν απόλυτα καταστροφική για τον ΔΣΕ.

Η ένταση της βίας και το κλίμα τρομοκρατίας θα οδηγήσει τους επόμενους μήνες το ΕΑΜ και το ΚΚΕ στην απόφαση της αποχής,, καλώντας σε “γνήσιες εκλογές του ελληνικού λαού” και όχι στις “γελοίες και φασιστικές εκλογές της 31ης Μαρτίου”.¹⁰⁹ Με βάση την Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ, γνήσιες εκλογές θα είναι μεταξύ άλλων εκείνες όπου θα συμμετέχουν οι γυναίκες και η

107 Απόφαση του ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ πάνω στη Διεθνή και Εσωτερική κατάσταση, *Ριζοσπάστης*, 11 Σεπτεμβρίου 1945, σ.1.

108 Κύριο άρθρο, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ. 35, Μάρτιος 1945, σ. 1-4.

109 Ενδεικτικά. *Ριζοσπάστης*, 8 Μαρτίου 1946.

νεολαία, δίνοντας καθολική ψήφο από τα 18 και άνω¹¹⁰. Όσο πλησιάζουμε στην ημέρα των εκλογών οι επιθέσεις αυξάνονται, με στόχους μεμονωμένους αλλά και ευρύτερους. Οι συγκεντρώσεις υπέρ της αποχής στις “αποικιακές εκλογές του Μπέβιν” θα χτυπηθούν αντίστοιχα, αφήνοντας δεκάδες τραυματίες. Οι δύο μήνες που ακολουθούν μέχρι τον Ιούνιο του 1946 και το ξεκίνημα του Εμφυλίου, όπως συχνά και ορθότερα αποδίδεται τότε, θα χαρακτηριστούν από κατακόρυφη αύξηση των εκδηλώσεων βίας και τρομοκρατίας. Εκατόν δεκαέξι νεκροί προστίθενται στους χίλιους μετά από τη Βάρκιζα¹¹¹. Αντίστοιχα αυξάνονται και οι καταγγελίες έμφυλης βίας, αυτή τη φορά και με τις αναφορές σε υπαίτιους που δεν ανήκουν στο παρακράτος, αντιθέτως είναι όργανα των σωμάτων Ασφαλείας.

“Χωροφύλακες άνευ θητείας επέδραμον εις το χωρίον Παναγοπούλα Ναούσης και συνέλαβον δέκα κορίτσια πυροπαθών που τα εβίασαν. Οι κάτοικοι επανέζησαν την φρίκην της κατοχής”.¹¹²

Η κλιμάκωση είναι εμφανής. Βρισκόμαστε λίγο πριν το ξεκίνημα του εμφυλίου πολέμου και η έμφυλη βία, μέχρι την έσχατη μορφή του βιασμού, χρησιμοποιείται μαζικά ως μέσο τιμωρίας και πειθαρχησης των γυναικών, καθώς και τρομοκράτησης και “εξευτελισμού” ενός μεγάλου – κατά πολλούς πλειονοτικού - κοινωνικού δυναμικού. Η πρακτική αυτή θα συνεχιστεί και θα ενταθεί και τα τρία χρόνια της εμφύλιας σύγκρουσης – με μαρτυρίες όπως αυτή της Πέπης Καραγιάννη για τον βιασμό της στο δεσμοφυλάκιο Χαϊδαριού από δεσμοφύλακες που κατονομάζει¹¹³, να αποτελούν τις λίγες μόνο γνωστοποιημένες ιστορίες- το υποκείμενο που δέχεται τη βία ωστόσο θα διαφοροποιήσει τη στάση του. Η αφήγηση και η πρακτική της εθνικοφροσύνης για την αντιμετώπιση των γυναικών αναδεικνύει την ενεργητική απάντηση από μεριάς των δευτέρων και όπως είδαμε θα ενθαρρύνεται από μερίδα του Τύπου αλλά και από κρατικά όργανα.

Στην αντιμετώπιση των γυναικών από όλες τις πλευρές των πρωταγωνιστών του εμφυλίου, παρατηρούνται αντιφάσεις και διαφοροποιήσεις, ακόμη και στα αφηγήματα εντός του ίδιου “στρατοπέδου”. Στην περίπτωση των εθνικοφρόνων, ενώ οι γυναίκες αξιακά αντιμετωπίζονται ως οι “μάνες του Έθνους”, με παθητικά χαρακτηριστικά – ή και την πλήρη απουσία - ως προς την

110 Ανακοινωθέν ΚΕ του ΕΑΜ, 21 Σεπτεμβρίου 1945.

111 Κ. Καραγιώργης, *Δημοκράτες*, ό.π., σ. 97.

112 *Ριζοσπάστης*, 22 Σεπτεμβρίου 1946.

113 “Η Δασκάλα Πέπη Καραγιάννη βασανίζεται στο Χαϊδάρι”, *Ριζοσπάστης*, 9 Οκτωβρίου 1946.

συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα, στην περίπτωση όλων εκείνων που είδαμε πως δεν εναρμονίζονται με την κυρίαρχη ιδεολογία, ο παρασκηνιακός ρόλος αμφισβητείται. Οι γυναίκες είναι *στρατιώτες και εκτελεστές* σύμφωνα με την εφημερίδα *Εστία*, όπως προαναφέραμε, με ίδιο μερίδιο με τους άνδρες στην βαρβαρότητα. Σε αυτό το σημείο εισάγεται μια σημαντική παράμετρος, η αντιμετώπιση των γυναικών από την εθνικοφροσύνη και το κράτος. Όπως θα δούμε και πιο συγκεκριμένα, αν και είναι ξεκάθαρο το ότι η συμμετοχή των γυναικών στον ελληνικό εμφύλιο δεν αποτέλεσε ιστορικό σημείο απεμπόλησης της πατριαρχίας, ούτε αναίρεσης από τη μία πλευρά – τον Δημοκρατικό Στρατό - των συστατικών στοιχείων της πατριαρχικής δομής της κοινωνίας και της οργάνωσης της πολιτικής και στρατιωτικής ζωής, υπάρχει έντονη αναταραχή ως προς την πρόσληψη του ρόλου του γυναικείου φύλου και από τις γυναίκες ως δρώντα υποκείμενα, μα και από τον αντίπαλο. Το έθνος - κράτος στο έμφυλο ζήτημα συγκροτείται πάνω στην αναπαραγωγή δυισμών όπως, “ανδρικό – γυναικείο”, “δημόσιο - ιδιωτικό”, “ενεργητικό – παθητικό”, “πολεμικό/επιθετικό – ειρηνικό”. Στην δεδομένη ιστορική στιγμή, η αφήγηση του έθνους – κράτους διαπλέκει αυτούς τους δυισμούς, καθώς το “γυναικείο” καθίσταται και δημόσιο, ενεργητικό, επιθετικό. Εξ ου και επικίνδυνο.

Υπό αυτό το πρίσμα αναδύεται, επιτελείται μαζικά και γίνεται κατασταλτικό εργαλείο από κράτος και παρακράτος η έμφυλη βία. Σε μια εμφύλια αντιπαράθεση είναι ιστορικά σύνηθες να είναι αναβαθμισμένο το επίπεδο της βίας, Ωστόσο, όταν αυτή ασκείται απέναντι σε μεγάλο μέρος του γυναικείου πληθυσμού ενός κοινωνικού σχηματισμού-ειδικά όταν αυτό επιλέγει έμμεσα ή άμεσα να συστρατευθεί με την μια πλευρά – η φύση της βίας αναδιαμορφώνεται από το φύλο των θυμάτων καθιστώντας την ξεχωριστή μορφή. Αυτή η μορφή βίας δεν στοχεύει μονοδιάστατα στην νίκη επί του αντιπάλου. Πάνω απ’ όλα επιδιώκει την ηθική του καταρράκωση, την αποδυνάμωση του, την διάχυση του φόβου για την απόλυτη επιβολή που θα επέλθει. Είναι μέσο ηθικής, πνευματικής και φυσικής καταστολής του αντιπάλου – πρωτίστως του θηλυκού αλλά και συνολικότερα - και το επιτυγχάνει αυτό εκμεταλλευόμενο και τα χαρακτηριστικά που ιστορικά αποδίδονται στις γυναίκες.

Σε αυτή την ενότητα έγινε, μεταξύ άλλων, προσπάθεια να συγκεντρωθούν με όσο το δυνατόν περισσότερη ενάργεια, μαρτυρίες, δημοσιεύματα αλλά και επίσημα έγγραφα που απαριθμούν και περιγράφουν περιστατικά βίας με έμφυλο πρόσημο την περίοδο της Λευκής Τρομοκρατίας. Η επιλογή αυτή δεν έγινε σε μια κατεύθυνση συγκέντρωσης υλικού για δημοσιογραφική παράθεση, αλλά για να αναδειχθεί, η διαφορετική φύση της έμφυλης βίας και να καταστεί ξεκάθαρη η

αποδοχή της άσκησης της από ένα κράτος έκτακτης ανάγκης και συγκεκριμένα το ελληνικό κράτος στα πρόθυρα του Εμφυλίου πολέμου.

Η ατομική και συλλογική απόφαση των γυναικών που εντάθηκαν στον Δημοκρατικό Στρατό δεν είναι προϊόν εξαναγκασμού ενός αδύναμου δυναμικού, ούτε μια ακόμη - απλουστευμένα- ενσωμάτωση τους με όρους υποταγής σε ένα ανδρικό πλαίσιο δράσης. Στις στιγμές όξυνσης της ταξικής πάλης και αναδιαμόρφωσης των σχέσεων εξουσίας (ανεξαρτήτως της έκβασης) το υποκείμενο προσπαθεί να επιδράσει πάνω στην διαμορφωμένη κατάσταση, η οποία αποδίδεται πολύ εύστοχα από τα θαρρετά λόγια της Gerda Lerner εν έτει 1975:

*“κατά το μεγαλύτερο μέρος των ιστορικών χρόνων, η γυναίκα καταπιέζεται όχι μόνο μέσω της αναπαραγωγικής σεξουαλικότητας της [...] αλλά μέσω της υποβάθμισης δραστηριοτήτων εκ μέρους των ανδρών καθώς συγκροτούν την οργανωμένη κοινωνία. Οι γυναίκες καταπιέζονται μέσω της σεξουαλικής εκμετάλλευσης, όπως εκδηλώνεται στο βιασμό των γυναικών των ηττημένων από τους νικητές, στο βιασμό των γυναικών των κατώτερων τάξεων από τα αφεντικά [...] Οι γυναίκες ως ομάδα καταπιέζονται επειδή τους αρνούνται την ισότητα με τους άνδρες πρόσβαση σε εκπαιδευτικές ευκαιρίες και, τέλος, επειδή τους αρνούνται – επί μεγαλύτερο διάστημα από ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη ομάδα- την πολιτική εκπροσώπηση και τη συμμετοχή στην εξουσία της διακυβέρνησης”.*¹¹⁴

Επομένως, δεν είναι μόνο το ζήτημα της βίας που σπρώχνει τις γυναίκες προς τον ΔΣΕ. Αιτίες είναι η άρνηση ελεύθερων εκλογών, η αποστέρηση θεσμών και δικαιωμάτων που πραγματικά είχαν διαμορφώσει μια νέα κουλτούρα και μια διαφορετικά βιωμένη πραγματικότητα για τον κόσμο που εντάχθηκε και υποστήριξε το ΕΑΜ, συμπεριλαμβανομένων κι εκείνων. Η συμμετοχή στις εκλογές της ελεύθερης Ελλάδας το 1944, η επίδραση που άσκησαν οι θεσμοί της λαϊκής εξουσίας που ήδη είχε δώσει δείγματα για μια διαφορετική εμπλοκή των γυναικών στην δημόσια ζωή (με πιο ισότιμη θέση στην εκπαίδευση, την άσκηση πολιτικής, με μεγαλύτερη ελευθερία ως προς τις ατομικές επιλογές, με σεβασμό της εργασίας και της αναπαραγωγικής ιδιότητας των γυναικών των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων). Οι γυναίκες, όπως έχουμε αναφέρει δεν αποτελούν μια ενιαία κατηγορία και ακόμη και εντός των γυναικών που πολώθηκαν με το Κομμουνιστικό Κόμμα και τον Δημοκρατικό στρατό, υπάρχουν διαφοροποιήσεις και υποδιαίρεσεις. Κάθε μια όμως, με τις

¹¹⁴ Gerda Lerner, *The Majority Finds its Past: Placing Women in History*, Oxford University Press, New York 1986, σ. 233 – 235.

μερικότητες ή την πληρέστερη πολιτική της συγκρότηση, μπορούσε να αντιληφθεί την διαφορά ως προς το βίωμα, πράγμα που προκύπτει από το σύνολο των μαρτυριών. Η πρακτική που - κατά τον L. Althusser - παράγει ιδεολογία, δείχνει να επιβεβαιώνεται.

Για αυτές τις γυναίκες, δρα καταλυτικά η ουσιαστική ακύρωση της οποιασδήποτε συνθήκης είχε υπάρξει μετά την Απελευθέρωση και κυρίως η παραγνώριση της δικαιωματικής συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων για το μέλλον της χώρας όσων έπραξαν για να κατοχυρωθεί η ελευθερία. Ανήκουν εξάλλου στο συλλογικό υποκείμενο που περιμένει την δικαίωση ηθικά, πολιτικά, κοινωνικά. Η Λευκή Τρομοκρατία, οι εκλογές της 31ης Μαρτίου με βία και νοθεία, φτάνουν την πολιτική κατάσταση στο σημείο της μη επιστροφής. Σε αυτό το σημείο πρέπει να προσθέσουμε το εξής στοιχείο: αυτή η κοινωνία, αυτές οι γυναίκες έχουν συγκροτηθεί με ένα πολιτικό DNA, το οποίο ενέχει την παράνομη δράση, την αντίσταση, την ένοπλη πάλη. Επομένως, από το να καταστούν παθητικά υποκείμενα αυτής της πολιτικής στροφής, η επιλογή του βουνού φαίνεται μια σαφώς πιο “πιστή” στην εμπειρία και τα ιδανικά τους, λύση. Αν επρόκειτο απλά για ένα ιστορικά στατικό “έμψυχο υλικό” θα ήταν αναμενόμενο η επιλογή τους να μην διαρρηγνύει δεσμούς με την κυρίαρχη πατριαρχική νόρμα, η δυσφορία να μην μετουσιώνεται σε πρακτική, όμως και για αυτές υπάρχει ο διάχυτος πόθος ενός άλλου τρόπου ζωής.

3. Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ

“μια ανταρτοπούλα όμορφη απάνω στα βουνά”

Αντάρτικο τραγούδι που τραγουδούσε η Αλεξάνδρα στους συναγωνιστές και τις συναγωνίστριες της.

“Για να αντιληφθώ τη θέση μου, πρέπει να βρω τι με έφερε εδώ” λέει για την ιστορική πορεία των γυναικών η Λιλή Ζωγράφου. Οι διεργασίες που αναδείχθηκαν στην προηγούμενη ενότητα, δηλαδή η πίεση και οι αντιδράσεις που προκάλεσε η Λευκή Τρομοκρατία, η πολυεπίπεδη πόλωση σε επίπεδο ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, η ποιοτική τομή που είχε πραγματοποιηθεί ως προς την συνειδητοποίηση και ριζοσπαστικοποίηση των γυναικών, καθώς και αντικειμενικοί παράγοντες όπως η ανάγκη από “έμφυχο υλικό”¹¹⁵, οδήγησαν σε αυτό που αναγνωρίζεται πλέον ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Δημοκρατικού Στρατού, τη μαζική συμμετοχή του γυναικείου παράγοντα.

Το ΚΚΕ έχοντας αναγνωρίσει, μερικώς, τις δυνατότητες τους στον αγώνα της Αντίστασης, τις υπολόγισε στην επικείμενη αντιπαράθεση. Ήδη από τον Μάρτιο του 1946 στο στρατόπεδο του Μπούλκες, όπου ξεκίνησε η εκπαίδευση των περίπου 3.500 χιλιάδων ανθρώπων που είχαν περάσει στην Γιουγκοσλαβία, οι γυναίκες συμμετείχαν στην στρατιωτική προετοιμασία ¹¹⁶. Όπως αποτιμάται στο όργανο του Γενικού Αρχηγείου, *Δημοκρατικός Στρατός*, η πρόθεση του ίδιου του υποκειμένου -καθώς πρόκειται για εθελόντριες - ήταν να ενταχθεί στις γραμμές του, με αποτέλεσμα πολλές να προωθούνται άμεσα στα μάχιμα τμήματα.¹¹⁷ Οι γυναίκες στήριζαν ουσιαστικά το εγχείρημα του Δημοκρατικού Στρατού - εθελοντικά τους πρώτους μήνες – επιδιώκοντας να βρεθούν στα μέτωπα των μαχών. Μια ειλικρινής αποτίμηση αυτής της προσπάθειας δεν μπορεί να χαρακτηριστεί μόνο από “εποποιίες”, χρειάζεται να αναδείξει τις προβληματικές και τις οριοθετήσεις που αντιμετώπισαν και βίωσαν οι γυναίκες στον ΔΣΕ, γεγονός που θα αναλυθεί στη συνέχεια της ενότητας, με βασικό γνώμονα την ανάδειξη της βούλησης και της ατομικής και συλλογικής επιλογής των ίδιων των υποκειμένων.

Γιατί συγκροτείται η πρώτη μαγιά μαχητριών. Δεν είναι μονάχα η ανάγκη που τις βγάζει στο βουνό, ούτε μονοδιάστατα η αναγκαιότητα κάλυψης της απουσίας έμφυχου υλικού που ωθεί το Αρχηγείο του Δημοκρατικού Στρατού να τις οργανώσει. Η σύνθετη φύση της συμμετοχής τους αναδεικνύεται αν αναλογιστούμε τα περισσότερα παραδείγματα επαναστατικών στρατών στην σύγχρονη

¹¹⁵ Όρος με τον οποίο η ηγεσία και τα στελέχη του ΔΣΕ αναφέρονταν προς τους μαχητές και τις μαχήτριες.

¹¹⁶ Μ. Ρίστοβιτς., *Το πείραμα Μπούλκες. Η “ελληνική δημοκρατία” στη Γιουγκοσλαβία, 1945-1949*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 15, 22, 49-50.

¹¹⁷ Ρ. Ζ. (Ρούλα Ζαχαριάδη), “Η Γυναίκα στο ΔΣΕ”, *Δημοκρατικός Στρατός*, τχ 4, Απρίλιος 1948, σ. 130-132.

πολεμική ιστορία. Σαφώς απευθύνονται στο γυναικείο δυναμικό, το οποίο όμως συνήθως δεν το στρατεύουν τόσο μαζικά και ο γυναικείος ρόλος περιορίζεται στα μετόπισθεν και σε βοηθητικές υπηρεσίες όπου και εκεί συναντάται σε βαθμό που δεν είναι καθοριστικός.¹¹⁸ Έχει όμως υπάρξει μια τομή και η ένοπλη δράση, όπως και η έμπρακτη υποστήριξή της δεν αποτελεί παραφωνία για την κοινωνία. Η εμπειρία της ΕΠΟΝ και του ΕΛΑΣ (παρά την μικρή επί του πρακτέου συμμετοχή των γυναικών στον τελευταίο, της τάξης του 10%) αποτέλεσε τομή στη γυναικεία ένοπλη δράση, αφού νομιμοποίησε αυτή τη μορφή της βίας στα μάτια της πλειονότητας του υποκειμένου. Ακόμη κι αν οι γυναίκες δεν έχουν εξοικειωθεί μαζικά με την ένοπλη δράση σε επίπεδο άμεσης άσκησής της, έχουν συσσωρευμένη πείρα από την παράνομη δράση του ΚΚΕ, του ΕΑΜ και των επιμέρους οργανώσεων. Το όπλο αποτελεί στοιχείο της πολιτικής κουλτούρας που αναδύθηκε τα χρόνια της κατοχής και της αντίστασης και οι γυναίκες με τον πολύμορφο αγώνα τους, έχουν κατακτήσει μερίδιο αυτής της κουλτούρας.¹¹⁹ Αυτή η παράμετρος εισάγεται στην πολιτική ανάλυση του ΚΚΕ ως υπαρκτή από τον Μάρτιο του 1945, όταν ο Κ. Καραγιώργης στην Κομμουνιστική Επιθεώρηση εκτιμά πως η αντιφασιστική πάλη έχει καταστήσει τους λαούς “πολιτικά περισσότερο ώριμους και πεπειραμένους από κάθε άλλη φορά, ασύγκριτα περισσότερο αποφασισμένους και δραστήριους (ένοπλα δραστήριους).¹²⁰ Όπως είδαμε υπήρξε συγκροτημένη προπαγανδιστική και διαφωτιστική προσπάθεια ώστε η εικόνα της Γυναίκας - μέσα από τα έντυπα αλλά και την συγκρότηση λαϊκών ιστοριών - να συνδεθεί στην ανώτερη μορφή της με την Αντάρτισσα και την θαρραλέα αγωνίστρια που αναπαράγει μεν τον κοινωνικά αποδομένο της ρόλο σε κάθε πεδίο του αντιστασιακού αγώνα, ξεπερνά δε τα γυναικεία όρια της και αντιμετωπίζει τη ζωή με ανδρική “λεβεντιά”. Παράλληλα, ο Δημοκρατικός Στρατός στην πρώτη φάση συγκρότησής του, δομείται ως ένοπλο αντάρτικο και άρα το δυναμικό εντός του – το οποίο προκύπτει από την εμπειρία του αντάρτικου στην Αντίσταση και άρα νομιμοποιεί και αναγνωρίζει ως τμήμα του το γυναικείο υποκείμενο- ανταποκρίνεται στα συνήθη χαρακτηριστικά των ομάδων ένοπλης αντίστασης.¹²¹ Επομένως, βασίζεται για την ανάπτυξή του στη σχέση που έχει με κοινωνικά δυναμικά λόγω πολιτικής συμφωνίας, κοινής κοινωνικής προοπτικής αλλά και τοπικότητας, καθώς αναπτύσσει τη δράση του κατά βάση σε γνωστά και περιορισμένα εδάφη στα οποία έχει σχέσεις εμπιστοσύνης και κοινού οφέλους με

118 Mary Caprioli, “Gender Equality and Civil Wars”, CPR Working Papers, Sep 2003, σ. 8.

119 Anna Bravo, “Armed and Unarmed: Struggles without weapons in Europe and Italy”, *Journal of Modern Italian Studies*, vol. 10, 2005, σ. 468- 484.

120 Κ. Καραγιώργης, Κομμουνιστική Επιθεώρηση, τχ. 35, Μάρτιος 1945, σ. 15.

121 Στοιχεία και πληροφορίες για την δομή και λειτουργία των ανταρτοομάδων και εν γένει του ανταρτοπολέμου αντλούνται από: Carl Schmitt, *Η θεωρία του αντάρτη. Παρεμβολή στην έννοια του πολιτικού*, Πλέθρον, Αθήνα 1990 και Frank Osanka (επιμ.), *Modern Guerrilla Warfare. Fighting Communist Guerrilla Movements, 1941- 1961*, Free Press of Glencoe, New York 1962.

μερίδες του ντόπιου πληθυσμού. Στην βάση της συσπείρωσης ενός ετερόκλητου υποκειμένου που περιλαμβάνει κατηγορίες κοινωνικά αποκλεισμένων, ο ΔΣΕ αναπτύσσει πολιτικές και πρακτικές έξω από τα συνηθισμένα. Οι προεκτάσεις τους στο γυναικείο ζήτημα εκφράζονται μέσα από την διάρρηξη δεσμών με τους παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους, την αφαίρεση προσήμων φύλου από πρακτικές καθώς και την συγκρότηση ενός νέου συστήματος έμφυλης εξουσίας με άλλη πολιτική ταυτότητα.¹²² Υπ' αυτό το πρίσμα, οι γυναίκες που εντάχθηκαν στο δυναμικό του πληρούσαν όψεις αυτών των κριτηρίων και βίωσαν έμφυλες ανατροπές και συνέχειες.

Με αυτές τις διαπιστώσεις ως βάση, αντιλαμβανόμαστε πως μπροστά στις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί, η επιλογή αυτού του μέσου δεν είναι παρά μια ρεαλιστική – και ίσως μια από τις ελάχιστες - επιλογή για αυτές τις κοινωνικές μερίδες. Η πόλωση που συντελείται όλο το προηγούμενο διάστημα και αποκτά στοιχεία αντεπίθεσης, με συμβατική χρονολογική αφετηρία την προηγούμενη των εκλογών στο Λιτόχωρο και την επίθεση στον σταθμό της Χωροφυλακής, απολήγοντας στην εκκίνηση του Εμφυλίου, μιας κατά τον Ηλιού “κοινωνικής επανάστασης”.¹²³ Η ένταση των αντιθέσεων, η παρατεταμένη απόκλιση από την ομαλότητα, παράγει μια τομή στην πορεία του ελληνικού κράτους και ένα κοινωνικό δυναμικό που βρέθηκε στην μεριά του αμυνόμενου, αποσκοπεί στην διάλυση των υπαρχουσών σχέσεων εξουσίας και στον μετασχηματισμό τους σε διαφορετική κατεύθυνση. Οι γυναίκες αποτελούν συνειδητά κομμάτι αυτής της διεργασίας.

“Οι πρώτες που πήραμε όπλο”. Γυναίκες στο ξέσπασμα του Εμφυλίου

Το καλοκαίρι του 1946 αρχίζουν να συγκροτούνται οι πρώτες Ομάδες Δημοκρατικών Ενόπλων Καταδιωκόμενων Αγωνιστών (ΟΔΕΚΑ). Άνδρες και γυναίκες επιστρέφουν στον ελλαδικό χώρο από Αλβανία και Γιουγκοσλαβία, ενώ όσοι και όσες απαρτίζουν στελεχιακό δυναμικό και μέλη στοχοποιούνται και διώκονται σε πόλη και ύπαιθρο, με αποτέλεσμα να παίρνουν τον δρόμο του βουνού. Αυτή η μικρή τροφοδότηση του “δεύτερου αντάρτικου” από τις πόλεις θα παρατηρηθεί μόνο στις αρχές της αντιπαράθεσης, καθώς στον αστικό ιστό και ειδικά στις μεγάλες πόλεις το

122 Paula Schwartz, “Partisanes and Gender Politics in Vichy France”, French Historical Studies, vol. 16, 1989, σ. 126-151.

123 Φίλιππος Ηλιού, “Η πορεία προς τον Εμφύλιο. Από την ένοπλη εμπλοκή στην ένοπλη ρήξη”, στο Η. Νικολακόπουλος – Α. Ρήγος – Γ. Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 25.

κράτος από πολύ νωρίς θα αναπτύξει ένα ασφυκτικό σύστημα ελέγχου, το οποίο και θα αποδυναμώσει πολιτικά το ΚΚΕ αλλά και θα αποστερήσει πολυεπίπεδα την όποια βοήθεια θα μπορούσε να υπάρξει προς τον Δημοκρατικό Στρατό. Ο εμφύλιος θα αποτελέσει υπόθεση της υπαίθρου, πράγμα που θα καθορίσει και σε μεγάλο βαθμό τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των μαχητριών. Κατατάσσονται σε ευρύτερες ηλικιακές κατηγορίες, καθώς αρκετές είναι άνω των 25 και έχουν ριζοσπαστικοποιηθεί ήδη από την Αντίσταση, ανήκουν σε αριστερές οικογένειες ή είναι παντρεμένες με αντάρτες. Στην πλειονότητα τους είναι νεαρές, παιδιά της υπαίθρου και του έργου της ΕΠΟΝ. Οι περισσότερες δεν έχουν πάει σχολείο λόγω του πολέμου αλλά και της φτώχειας (πρέπει να στηρίζουν με το μεροκάματό τους ή με την δουλειά τους στο χωράφι την οικογένεια), δεν γνωρίζουν γράμματα και έχουν μεγαλώσει μέσα στα πλαίσια αυστηρών πατριαρχικών οικογενειών. Αυτή την πραγματικότητα περιγράφει και η Αλεξάνδρα, η οποία όντας η μικρότερη μεταξύ 7 αδελφών, θυμάται πολλές φορές – από το παιδικό παιχνίδι μέχρι την ανάληψη ευθυνών στην ζωή της οικογένειας – να αδικείται, στάση που δεν υιοθετείται λόγω κακεντρέχειας, αλλά λόγω της “παραδεδεγμένης” κοινωνικά κατωτερότητας των γυναικών εκείνη την περίοδο. Στιγμές αναίρεσης αυτής της “αδικίας” είναι οι στιγμές που κερδίζει τον σεβασμό των δικών της μέσα από την πολιτικοποίησή της. Αντίστοιχο μοτίβο παρατηρούμε στις μαρτυρίες πολλών μαχητριών που ανήκαν στη βάση του Δημοκρατικού Στρατού, με ιδιαίτερα σημαντική και την ιστορία της Σταματίας Μπαρμπάτση.¹²⁴ Αυτές οι γυναίκες, οι μέχρι πρότινος κοινωνικά αποκλεισμένες για έμφυλους, ταξικούς, πολιτικούς λόγους, θα αντισταθούν ένοπλα στον “μοναρχοφασισμό” - όπως έλεγαν τότε την πολιτική του ελληνικού κράτους – που εκείνη την περίοδο συγκροτείται ως κράτος έκτακτης ανάγκης για να αντιμετωπίσει τον “κίνδυνο”.¹²⁵

Εκείνους τους πρώτους μήνες του εμφυλίου πολέμου μέχρι τα τέλη του 1946, οι δυνάμεις του Δημοκρατικού Στρατού υπολογίζονται να είναι περίπου 10.000-11.000.¹²⁶ Οι αριθμοί αυτοί επιτάσσουν και την ανάγκη για αναβαθμισμένη συγκρότηση της διοίκησης και έτσι προκύπτουν τα αρχηγεία ανά περιφέρεια. Και τα συγκροτήματά τους, όπως και το Γενικό Αρχηγείο, εξ αρχής εκδίδουν διαταγές για συγκρότηση ομάδων ανταρτισσών.¹²⁷ Το πρώτο διάστημα ήταν διασκορπισμένες σε διάφορα τμήματα (γεγονός που σε αυτό το πρώιμο στάδιο δυσκόλευε την

124 Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο Η ιστορική Ανάγνωση*, Εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2017.

125 Στις 18 Ιουνίου 1946 τίθεται σε ισχύ το Γ΄ Ψήφισμα, δομικό στοιχείο της πολιτικής καταστολής και εξόντωσης των πολιτικών αντιπάλων του κράτους και επέκτασης ενός ασφυκτικού κρατικού ελέγχου σε επίπεδο ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

126 Π. Βόγλης, *Η Αδύνατη επανάσταση*, ό.π., σ. 213.

127 Ν. Κυρίτσης, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Ίδρυση, Μονάδες, Αξιωματικοί, Δυνάμεις, Απώλειες, Κοινωνική Σύνθεση*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2012, σ. 192-193.

πολιτική-διαφωτιστική, εκπαιδευτική δουλειά και την συγκρότηση τους σαν συλλογικό υποκείμενο εντός του στρατού). Στην συνέχεια συγκροτήθηκαν οι διμοιρίες γυναικών κατά τας διαταγές, με βασικό σκοπό να εκπαιδευτούν στρατιωτικά όλες μαζί. Την εκπαίδευσή τους αναλάμβαναν άνδρες αξιωματικοί και την οργάνωση των διμοιριών γυναίκες υπεύθυνες.¹²⁸ Η διαρχία που χαρακτήριζε τον ΔΣΕ, η διάκριση δηλαδή πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας θα ξεκινήσει και επίσημα με την ίδρυση της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης.¹²⁹ Τότε θα αναλάβουν τις γυναικείες ομάδες με στιβαρούς όρους πέρα από τους αξιωματικούς, οι πολιτικοί επίτροποι και οι υπεύθυνες γυναικών. Σε πολιτικό-κοινωνικό επίπεδο, ήδη από τον Αύγουστο του 1947 το Γενικό Αρχηγείο του ΔΣΕ έχει δημοσιοποιήσει τις καταστατικές αρχές της λαϊκής εξουσίας που επιδιώκει να εγκαθιδρύσει, κατοχυρώνοντας ίδια δικαιώματα γυναικών και ανδρών σε όλα τα επίπεδα (στην ίδια λογική με την ΠΕΕΑ). Οι γυναίκες συμμετέχουν στα λαϊκά συμβούλια όπως και στους θεσμούς της λαϊκής δικαιοσύνης, δηλαδή στους δύο βασικούς άξονες της εξουσίας της ΠΔΚ.

Εκείνη την πρώτη περίοδο υπολογίζονται να είναι το 10% του στρατού και δεν υπάρχει συγκεντρωτική καταγραφή γυναικών ώστε να μπορούμε με απόλυτη ακρίβεια να αναφερθούμε σε περιοχές και αριθμούς. Από πρωτογενές υλικό (κατά τόπους καταγραφές αριθμού μαχητών, αναφορές στρατηγείων κ.α.) και μαρτυρίες προκύπτουν στοιχεία, τα οποία μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως οι πρώτες ήταν στις περιοχές της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Ρούμελης. Στις δύο πρώτες αυτό έγκειται στην δυνατή εαμική παράδοση, στη μαζική παρουσία των ανταρτών και στους δεσμούς που είχαν με τον κόσμο της περιοχής, ενώ στην τρίτη σχετίζεται και με την ισχυρή παρουσία στις κατά τον πόλεμο “ελεύθερες περιοχές” καθώς και στην τάση φυγής που παρατηρήθηκε τότε από την Αθήνα. Ο Κώστας Γκριτζώνας επιτυγχάνει να ταυτοποιήσει για το 1946 αρκετές από την Μακεδονία (περίπου 40 από Καστοριά, Κιλκίς, Πέλλα, Νάουσα, Κατερίνη) και λιγοστές από Θεσσαλία (Καρδίτσα). Κάποιες από αυτές είναι και προσφύγισσες από Πόντο και Καύκασο όπως η οικογένεια Φραγγίδου, της οποίας όλες οι γυναίκες βγαίνουν στο βουνό.¹³⁰

Η διαδρομή της Αλεξάνδρας έχει τα ίδια ποιοτικά χαρακτηριστικά, μολονότι βρίσκεται μέχρι τις αρχές του 1947 με τον αδερφό της στην Καλαμάτα, καταφεύγοντας για ένα διάστημα, όπως

128 Μ. Μπέικου, *Αφού με ρωτάτε*, ό.π., σ. 81-83.

129 Η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση συγκροτείται στις 23 Δεκεμβρίου του 1947 στην Πίνδο, μετά από απόφαση του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ. Αποτελεί το πολιτικό κέντρο λήψης αποφάσεων και αντιμετωπίζεται από την κυβέρνηση Σοφούλη ως απόπειρα αναπαραγωγής δυισμού ως προς την εξουσία και επίθεσης στην “νόμιμη κυβέρνηση”. Γι’ αυτό το λόγο, τέσσερις μέρες αργότερα εκδίδεται ο Αναγκαστικός Νόμος 509 που θέτει εκτός νόμου το ΚΚΕ, το ΕΑΜ και την ΕΑ.

130 Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 49-51.

αρκετοί, στην ανωνυμία των πόλεων.¹³¹ Η Νότια Ελλάδα, όπως θα δούμε σε πολλά σημεία αυτού του κεφαλαίου, βρίσκεται σε πολύ διαφορετική κατάσταση απ' ότι ο πιο οργανωμένος και με περισσότερες δυνατότητες ελληνικός βορράς. Μετά τη φυγή τους από το χωριό, βρίσκουν καταφύγιο σε σπίτια συγγενικών προσώπων, συγκεκριμένα μιας θείας τους που έρχεται σε σύγκρουση με τον σύζυγο της και τους κρύβει αποκρύπτοντας και από εκείνον το γεγονός. Κάθε βράδυ, όταν πραγματοποιούνταν και οι έφοδοι της χωροφυλακής, με μια σκάλα περνούν στο διπλανό οικόπεδο και κρύβονται στο περιφραγμένο περιβόλι των γειτόνων περιμένοντας να ξημερώσει. Γρήγορα αντιλαμβάνονται πως αυτή η κατάσταση έχει ημερομηνία λήξης και έτσι εκείνη και τα δύο της αδέρφια, πρώην ελασίτες, βγαίνουν στο βουνό. Σε αυτή της την επιλογή δεν παίζει ρόλο μόνο ο φόβος, αλλά και η πίστη πως η δράση τους μπορεί να έχει αποτέλεσμα. “Η θα αλλάξουν και θα καλυτερεύσουν τα πράγματα ή τουλάχιστον να μην μας πιάσουν δεμένους” λέει και δείχνει πως μέσα από την ένοπλη πάλη αφενός θωράκιζαν την υπόστασή τους ενάντια στην τρομοκρατία κρατικών και παρακρατικών μηχανισμών, αφετέρου επιδίωκαν να υποχωρήσει ο αντίπαλος ή και να τον νικήσουν, να διαμορφωθεί μια νέα κοινωνική κατάσταση. Ως προς το τεχνικό μέρος υλοποίησης της απόφασής τους, η επιμελητεία τους έστειλε έναν “ανταρτάκο” όπως τον περιγράφει, έναν έφηβο 13 περίπου ετών, ο οποίος τους οδήγησε στις ομάδες του βουνού. Τότε θα βρεθούν στον Ταΰγετο και όπως θυμάται, μόνο οι άνδρες θα πάρουν όπλο στην αρχή. Ήταν 10-12 γυναίκες που συγκροτούσαν ομάδα, οι οποίες σταδιακά – μερικές όπως η Αλεξάνδρα πιο γρήγορα και κάποιες αργότερα - θα αρχίσουν να βαστούν και να μαθαίνουν να χρησιμοποιούν όπλα.¹³² Με το πέρασμα των ημερών θα έρθουν όλο και περισσότερες γυναίκες, με αποτέλεσμα να συγκροτηθούν κι άλλες ομάδες γυναικών (τους πρώτους μήνες ήταν ξεχωριστές) που θα κατανεμηθούν ανά τάγμα.¹³³ Οι περισσότερες από αυτές βγαίνουν στο βουνό με τους ίδιους όρους που βγαίνει και η Αλεξάνδρα. Είναι γυναίκες – μεγάλου ηλικιακού εύρους - που έχουν συνδεθεί με το ΚΚΕ και το εαμικό κίνημα, έχουν στοχοποιηθεί και επιλέγουν την παρανομία είτε μόνες ώστε να “μην κυνηγιούνται μοναχές, χωρίς να ξέρουν πότε θα είναι το τέλος τους”¹³⁴, είτε μαζί με φιλικά πρόσωπα και τους συγγενείς τους (συνήθως αδέρφια). Αναφέρει μάλιστα και το παράδειγμα του Πέρδικα, ο οποίος βγήκε στο βουνό με τις τρεις αδερφές του, με όλες ανεξαιρέτως να έχουν όπλο

131 Μαρτυρία Αλεξάνδρας, 3 Νοεμβρίου 2017.

132 Μαρτυρία Αλεξάνδρας, 3 Νοεμβρίου 2017.

133 Ήδη από τις αρχές του 1947 ξεκινά η προσπάθεια στρατιωτικοποίησης του ΔΣΕ. Αυτό που ξεκίνησε ως ομαδοποιήσεις ανταρτών προχώρησε σε σχηματισμούς που παραπέμπουν σε στρατιωτική οργάνωση με ομάδες, διμοιρίες, λόχους, τάγματα και ταξιαρχίες.

134 Αλεξάνδρα Βλάσση-Θεοδωρικάκου, Οι μνήμες μένουν ζωντανές. Οι αναμνήσεις μιας 17χρονης Ανταρτοπούλας του ΔΣΕ, Εκδόσεις Εντός, Αθήνα 1997, σ. 41-42.

και να εντάσσονται στα μάχιμα τμήματα του τάγματος στο Μαίναλο.¹³⁵ Πολλές φορές η φυγή στο βουνό ήταν οικογενειακή υπόθεση ανεξαρτήτως ηλικίας και δυνατοτήτων. Οι αντάρτες συγκροτούσαν μικρές κρυφές κοινότητες σε περιοχές όπου είχαν την εξουσία, ή με πιο προσωρινό και πρόχειρο τρόπο, σε ορεινές περιοχές σχετικά απομακρυσμένες από τα χωριά, εκεί όπου οι ντόπιοι είχαν (πριν την ερήμωση που επήλθε από τον πόλεμο) τα μαντριά όπου φυλούσαν τα ζώα τους. Μητέρες, κόρες και γιοι πήγαιναν στα κρησφύγετα του ΔΣΕ και στο αντάρτικο μπορούσαν (αν το επιθυμούσαν και δεν υπήρχε σοβαρός αποτρεπτικός παράγοντας) να ενταχθούν όλες και όλοι, ακόμα και μεγαλύτερες γυναίκες αν δεν έμεναν στα μετόπισθεν, να δραστηριοποιούνται στα πρόχειρα νοσοκομεία, στον επισιτισμό κλπ. Αυτό ήταν το κεκτημένο των διεργασιών που είχαν επιτελεστεί το προηγούμενο διάστημα, όπως και απότοκο της διαρκούς ανάγκης για νέο “έμψυχο υλικό”. Υπήρχαν, βέβαια, κι εκείνες που έρχονταν μόνες τους. Έφευγαν από τα χωριά και συναντούσαν τους αντάρτες στο βουνό ή τους ακολουθούσαν μετά από κάποιο σύντομο πέρασμα τους. Ήταν συνήθως νέες, πιο αποφασισμένες ως προς την συμμετοχή τους, είχαν μια κάποια επαφή με την πολιτική (συνήθως με την ΕΠΟΝ) και είχαν χάσει μέλη της οικογένειας ή το σύνολο της τα προηγούμενα χρόνια. Βλέπουμε, λοιπόν, πως στα πλαίσια του Δημοκρατικού Στρατού δεν ήταν λίγες εκείνες που έβλεπαν ατομικές διεξόδους μέσα σε μια δυσχερώς διαμορφωμένη μεταπολεμική πραγματικότητα.

Το πρώτο τρίμηνο του 1947 αναφέρεται και ο Κ. Γκριτζώνας στις πρώτες εθελοντικές στρατεύσεις γυναικών στην Πελοπόννησο.¹³⁶ Από τις κοινές αναφορές ονομάτων και περιοχών δράσης, προκύπτει πως η Αλεξάνδρα βρέθηκε στις πρώτες ομάδες γυναικών που συγκροτήθηκαν στον Ταΰγετο, τον Πάρνωνα και το Μαίναλο και βρισκόταν υπό την διοίκηση της “Αργυρώς” (Αργυρώ-Αλεξάνδρα Σταυροπούλου το πλήρες όνομα που αναφέρει ο Γκριτζώνας) και της “Πρεζεκέ” (πρόκειται για την Παρασκευή Πρεζεκέ). Αυτές οι ομάδες θα συνυπάρξουν πολλές φορές σε πορείες αλλά και σε μάχες, καθώς η μορφή του πολέμου ειδικά στην Πελοπόννησο θα κρατήσει στοιχεία αντάρτικου, όπου ανάλογα με τις κινήσεις των ομάδων εθνικοφρόνων και αργότερα των κυκλωτικών κινήσεων του στρατού θα μετακινούνται από βουνό σε βουνό.

Για την Άνοιξη του 1947 υπάρχουν αντίστοιχες αναφορές για συγκρότηση ομάδων ανταρτισσών (σε όλες τις περιπτώσεις κάθε ομάδα αποτελείται από 10-15 μαχήτριες) και σε περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας (Χασιά, Ανθρακιά Γρεβενών) ενώ πληθαίνουν οι αναφορές για δημιουργία νέων

135 Μαρτυρία Αλεξάνδρας, 3 Νοεμβρίου 2017.

136 Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 51.

ομάδων πανελλαδικά. Δίνονται μαζικά φύλλα πορείας στις γυναίκες που υπηρετούν σε μεικτούς λόχους ώστε να δημιουργηθούν ομάδες γυναικών. Ενδεικτική είναι η αντίστοιχη οδηγία που συντάχτηκε στις 20 Αυγούστου του 1947 από τον Μπαρμπακίτσο (Χρ. Τζουμάκη) που διετέλεσε υπεύθυνος του Αρχηγείου Βοΐου-Γράμμου και ζητούσε τα στοιχεία όλων των γυναικών ώστε να εξετασθούν οι δυνατότητες ανάληψης πόστων και να συγκροτηθούν ανάλογα οι ομάδες.¹³⁷ Η απορρόφηση και η αποτελεσματική δράση των γυναικών του Δημοκρατικού Στρατού ήταν πραγματικό ζητούμενο, με διαφορετικό πρόσημο για κάθε παράγοντα. Η ηγεσία του ΚΚΕ και του ΔΣΕ επιδίωκε πρώτα και κύρια να συγκροτήσει ένα αποτελεσματικό στρατιωτικό δυναμικό. Γι' αυτό τον λόγο εξάλλου θα υπάρξουν και περιπτώσεις όπου “ευαίσθητες” γυναίκες θα αποθαρρυνθούν από το να συμμετάσχουν σε αυτόν ως μαχήτριες, με αποτέλεσμα είτε να γυρίσουν σπίτι τους, είτε να περιοριστούν σε βοηθητικές εργασίες.¹³⁸ Η μέριμνα για την ουσιαστική ενσωμάτωση των γυναικών, για την πολιτικοποίηση τους και την ισότιμη εμπόλεμη πρακτική τους, απασχολούσε περισσότερο το γυναικείο στελεχιακό δυναμικό, καθώς και έναν περιορισμένο αριθμό ανδρών συντρόφων. Περισσότερο για την εικόνα και τις επιδόσεις τους αυτές καθ' αυτές, θα νοιαστούν οι ίδιες οι μαχήτριες, που θα ζητούν να αντιμετωπιστούν ισότιμα, να τους δοθούν κατευθείαν όπλα και θα καταβάλλουν όπως λένε και οι ίδιες, διπλή προσπάθεια για να μπορούν να φανούν ισότιμες δίπλα στους άνδρες “συναγωνιστές”.

Στην Ρούμελη, την μαζική εισροή μαχητριών στον Δημοκρατικό Στρατό ενεργοποιεί τον Σεπτέμβριο – Οκτώβριο του 1947 εκκαθαριστική επιχείρηση του Εθνικού Στρατού. Στη μαρτυρία της η Σταματία Μπαρμπάτση, αναφέρει 8 με 10 γυναίκες ανά λόχο εκείνη την περίοδο στη Ρούμελη.¹³⁹ Η επιχείρηση “Λαίλαψ” είναι το μέσο για να ηγεμονεύσουν οι δυνάμεις του στρατού στις “ελεύθερες περιοχές” (Καρπενήσι, Λαμία, Λιβαδειά, Δομοκός), να σπάσει η εξουσία που έχει αφήσει η εαμική παράδοση και η παρακαταθήκη της δυαδικής εξουσίας της ΠΕΕΑ καθώς και να διαμορφωθεί κλίμα φόβου μέσα από την ενεργοποίηση ομάδων ΜΑΥ και ΜΑΔ (Μεικτά Αποσπάσματα Διώξεως). Οι κάτοικοι των ευρύτερων περιοχών φεύγουν στα βουνά για να ενωθούν με τους αντάρτες είτε για να κρυφτούν προσωρινά, ακολουθώντας πρόσωπα και πρακτικές γνώριμες από τα χρόνια της Κατοχής. Οι κνηνημένοι μπορούν να βρουν καταφύγιο και προστασία, έχουν τα στοιχειώδη καθώς τρέφονται στα συσσίτια που οργανώνονται και αυτή η συνθήκη καθιστά συχνά τη φυγή στο βουνό οικογενειακή πρακτική επιβίωσης. Εκείνο τον

137 Στο ίδιο, ό.π., σ. 52.

138 Τ. Βερβενιώτη, Διπλό βιβλίο. Η ιστορική Ανάγνωση, Εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2017, σ.86.

139 Τ. Βερβενιώτη, Διπλό Βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση, Εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2017, σ. 83.

Οκτώβριο θα ξεκινήσει από τα χωριά του Καρπενησίου η πρώτη πορεία ως επί το πλείστον άοπλων μελών του ΔΣΕ με σκοπό να φτάσουν στον Γράμμο, να πάρουν τον απαραίτητο οπλισμό και να επιστρέψουν. Η “μεγάλη πορεία” θα αποτελέσει την πρώτη εμπειρία του δεύτερου αντάρτικου για δεκάδες μαχήτριες με καταγωγή από τα χωριά της περιοχής, αλλά και από την Αθήνα. Στελέχη και βάση, η Μαρία Μπέικου, η Σταματία και τόσες άλλες ξεκινούν ένα δίμηνο δύσκολο ταξίδι για να εξοπλίσουν την Νότια Ελλάδα.

Την ίδια περίοδο, προκύπτει σε περιοχές της Ηπείρου το ζήτημα της έλλειψης ισχυρού αντάρτικου και τότε έχουμε τις πρώτες επιστρατεύσεις¹⁴⁰. Συγκεκριμένα, τον Νοέμβριο εκείνου του έτους το Αρχηγείο Χασίων επιδίωξε την εγκατάσταση του Δημοκρατικού Στρατού δίπλα στο μέτωπο της Μουργκάνας (Αρχηγείο Ηπείρου) ώστε να αυξηθεί η επιρροή στην περιοχή. Νέοι άνδρες δεν υπάρχουν για να απευθυνθούν και τότε ξεκινά μαζικά η απεύθυνση στις νέες γυναίκες της περιοχής. Στα τέλη του ‘47 και ειδικά στις περιοχές όπου ο ΔΣΕ αντιμετώπιζε προβλήματα, τα όρια μεταξύ εθελοντικής συμμετοχής και επιστράτευσης είναι πιο θολά. Οι υπεύθυνες και οι υπεύθυνοι του Δημοκρατικού Στρατού βγάζουν λόγο στις πλατείες των χωριών, όπως στη Βήσσιανη, και προσκαλούν τις γυναίκες να ενταχθούν στις γραμμές του. Πρόθυμες υπάρχουν, αρχικά είναι λίγες μα από εκείνες “σπάει ο πάγος” και επιστρατεύονται περίπου 30. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθούμε στις αντιφάσεις και τις προβληματικές αυτής της διαδικασίας. Οι οικογένειες αυτών των κοριτσιών σε μεγάλο βαθμό δεν θέλουν να δουν τις κόρες τους να επιστρατεύονται, ωστόσο μέσα στην ξεκάθαρα πιεστική διαδικασία της επιλογής και παράλληλα μπροστά στον φόβο της εσωτερικής μετανάστευσης καθώς και των επιθέσεων των Μονάδων Ασφαλείας Υπαίθρου και δευτερευόντως του Εθνικού Στρατού, δεν στέκονται εμπόδιο. Μέχρι τότε, με εθελούσιες εντάξεις αλλά και με την ενεργοποίηση των επιστρατεύσεων αυξάνεται βαθμιαία η συμμετοχή σε πανελλαδικό επίπεδο. Από εκείνο το σημείο του Εμφυλίου και έπειτα, υπολογίζονται από την πλειονότητα των μελετητών να είναι περίπου το 1/4 του ΔΣΕ, με μια σχετική αύξηση προς το τέλος του πολέμου. Σε σύνολο 20.350-22.350 περίπου μαχητών στα τέλη του 1947 και τις αρχές του 1948, οι μαχήτριες είναι κατά προσέγγιση 2.000-4.000. Στο απόγειο της συμμετοχής, που σε συγκεκριμένες φάσεις του 1948 φτάνει τα 25.000 με 26.000 άτομα, οι γυναίκες υπολογίζονται περίπου στις 8.000.¹⁴¹

Όσες βρίσκονται στις περιοχές που ο ΔΣΕ έχει τον στρατιωτικό έλεγχο και δεν κατανέμονται στα

140 Στο ίδιο, ό.π., σ. 47-48.

141 Παραστατικός Πίναξ Δυνάμεως Συμμοριτών κατά το έτος 1947. Αρχείο ΔΙΣ, φακ. 1006/A/4.

διάφορα τμήματα, αναλαμβάνουν από κοινού με τους συναγωνιστές τους την περιφρούρηση των χωριών και της ευρύτερης περιοχής. Η εθελοντική τους συμμετοχή στις πολιτοφυλακές είναι απότοκο του ισότιμου καλέσματος σε γυναίκες και άνδρες, όπως αυτό εκφράστηκε μέσα από την Πράξη αρ.10 του Γενικού Αρχηγείου “Για τη συγκρότηση του Σώματος της Λαϊκής Πολιτοφυλακής”.¹⁴² Τα καθήκοντα τους αναβαθμίζονται σε αναλογία με την πολεμική σύγκρουση και την έλλειψη εφεδρειών. Παίρνουν μέρος σε μάχες, πραγματοποιούν επικίνδυνες παρεμβάσεις στις περιοχές που έχει την ηγεμονία ο αντίπαλος και μοιράζουν υλικό και βοηθούν τον ντόπιο πληθυσμό να οργανώσει την καθημερινότητά του με τρόπο που θα αναβαθμίσει σε δύσκολους καιρούς την ποιότητα ζωής του (από τις αγροτικές εργασίες μέχρι την λειτουργία σχολικών τμημάτων κλπ).¹⁴³ Με αυτό τον τρόπο ο ΔΣΕ πετυχαίνει ένα διττό στόχο. Εμπλέκει ένα κοινωνικό υποκείμενο – τις γυναίκες – σε μια διαδικασία που αφενός συγκροτεί τις ίδιες σε μια λογική συλλογικοποίησης και προσφοράς στην κοινωνία (βασικό στοιχείο της λαϊκής εξουσίας που αποτελούσε τον τελικό στόχο) και παράλληλα συσφίγγει τους δεσμούς αυτών ακριβώς των εκπροσώπων του με την τοπική κοινωνία, η οποία ωφελείται (όσο είναι δυνατόν σε καιρό πολέμου) από αυτή την οργάνωση και επιστρέφει αυτή την ωφέλεια μέσα από την παροχή σίτισης, προσωρινής στέγης, ακόμη και δυναμικού, αναπτύσσοντας παράλληλα την πολιτική και κοινωνική της λειτουργία μέσα από τους θεσμούς της λαϊκής εξουσίας όπως αυτή αναπτύχθηκε. Κάπως έτσι, η επιτέλεση πρακτικών που ήταν ξένες για τους μέχρι πρότινος αποκλεισμένους (γυναίκες, κατοίκους απομακρυσμένων χωριών της υπαίθρου, οικονομικά ασθενών αγροτών κλπ) διαμορφώνει εκ νέου αυτές τις κοινότητες σε μια προοδευτική συμμετοχική κατεύθυνση. Η έμφυλη προέκταση της γυναικείας συμμετοχής στις πολιτοφυλακές, προκαλεί ακόμη μια ρήξη στον μέχρι τότε ρόλο τους, καθώς από την προστασία και μέριμνα για τα λιγοστά τετραγωνικά των σπιτιών τους, για την ιδιωτική πλευρά της ζωής, περνούν στην δημόσια, την δυναμική υπεράσπιση της κοινότητας.

Οι επιστρατευμένες

Στο μέτρο της επιστράτευσης πρέπει να γίνει εκτενής αναφορά κι αυτό γιατί φυσικά αποτελεί χαρακτηριστικό της γυναικείας συμμετοχής – εκτιμάται ότι το 60% ήταν επιστρατευμένες- αλλά και γιατί η επιστημονική συζήτηση γύρω απ’ αυτή πολλές φορές καταλήγει να διαστρεβλώνει τον βαθμό στον οποίο επιτελέστηκε και να φαντάζει καθολική και κατ’ επέκταση να ακυρώνει τα

¹⁴² Πράξη αρ.10, “Για τη συγκρότηση του Σώματος της Λαϊκής Πολιτοφυλακής”, Δελτίο Πράξεων και Αποφάσεων του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ, 20 Οκτωβρίου 1947.

¹⁴³ *Εξόρμηση*, 15 Φεβρουαρίου 1948, 1 Ιουνίου 1948, 20 Οκτωβρίου 1948 και *Μαχήτρια*, 25 Σεπτεμβρίου 1948.

ποιοτικά χαρακτηριστικά της γυναικείας συμμετοχής, όπως και να αναπτύσσει αφηγήματα περί μαζικής και ακραίας άσκησης βίας. Δεν τίθεται ζήτημα ως προς την πραγμάτωση αυτής της κίνησης από τον ΔΣΕ, ειδικά από το 1948 κι έπειτα και τις προβληματικές που ανέπτυξε αυτό το μέτρο. Αρκούν οι αναφορές των Αρχηγείων καθώς και οι – ενίοτε αυτοκριτικές – μαρτυρίες ανδρών και γυναικών πολιτικών στελεχών (Κ. Γκριτζώνας, Μ. Μπέικου-Φέρλα). Βέβαια, λαμβάνοντας υπόψιν το σύνολο των στοιχείων αλλά και τις επιδιώξεις που βρίσκονται πίσω από τις διάφορες ερμηνείες, είναι σημαντικό να αναλύσουμε τους όρους των επιστρατεύσεων και να τεθεί το ερώτημα του σε ποιο βαθμό επιβεβαιώνονται οι παραπάνω προσεγγίσεις.

Οι πρώτες επιστρατεύσεις όπως είδαμε ξεκινούν ήδη από το 1947. Υπάρχουν αναφορές για επιστρατεύσεις κυρίως στις περιοχές που κρίνονται πιο δύσκολες λόγω της δράσης του εθνικού στρατού και των παρακρατικών ομάδων (Πελοπόννησος, Ρούμελη, Ήπειρος) και ήδη πριν αυτές συνταχθούν, τα αντίστοιχα περιφερειακά Αρχηγεία είχαν εκφράσει φόβους σχετικά με την συμμετοχή και τις αδυναμίες αντιπαράθεσης όσο αναβαθμίζεται η επιθετικότητα του αντιπάλου. Η επιστράτευση δεν αποτέλεσε αυτοσκοπό και φαίνεται πως θα κυμαινόταν σε άλλους αριθμούς και πιθανότατα σε άλλο φύλο εάν ήταν διαφορετικές οι συνθήκες και ο Δημοκρατικός Στρατός δεν είχε αποστερηθεί το “έμψυχο” - κυρίως ανδρικό - υλικό του, όπως και την υλική πολεμική στήριξη. Οι εσωτερικοί πρόσφυγες - απότοκο των εκκενώσεων των ορεινών περιοχών και ευρύτατων πληθυσμιακών μετακινήσεων στην ύπαιθρο – υπολογίζονται να είναι περίπου 700.000.¹⁴⁴ Η κρατική πολιτική αυτή θα μπορούσαμε να πούμε πως αποτέλεσε σε μεγάλο βαθμό γενεσιουργό αιτία των προβλημάτων συμμετοχής στον ΔΣΕ και κατ’ επέκταση της επιστράτευσης. Η χαρτογράφηση των χωριών των περιοχών ως “φίλα προσκείμενα” ή “εχθρικά” από τον Εθνικό Στρατό, έδωσε το πλάνο που υλοποίησε το ελληνικό κράτος για την πολύ στοχευμένη εκκένωση χωριών καίριας γεωστρατηγικής θέσης, καθώς και χωριών που είχαν ερείσματα οι αντάρτες και άρα θα μπορούσαν να αποτελέσουν δεξαμενές μαζικοποίησης τους. Πρώτα εκκενώθηκαν περιοχές όπου είχε ισχυρή παρουσία το αντάρτικο και στη συνέχεια το μέτρο επεκτάθηκε στο σύνολο του ελλαδικού χώρου. Εκτός από το άμεσο στρατιωτικό κέρδος, το ελληνικό κράτος επεδίωκε έτσι να θρυμματίσει τις πολιτικές σχέσεις που είχαν οι αντάρτες με την κοινωνία.

144 Σε αυτό τον αριθμό καταλήγει η πλειονότητα των ερευνητών, ενώ υπάρχουν κοντινές αναφορές και σε αρχαιακό υλικό. Στα Δελτία Ειδήσεων που εκδίδει ο ΔΣΕ αναφέρονται και οι κρατικές πηγές. Το Υπουργείο Πρόνοιας τους υπολογίζει σε 554.874, σύμφωνα με αναφορά στο ραδιοφωνικό σταθμό της Αθήνας. Χωρίς πλήρη καταγραφή περιοχών στους καταλόγους, ο ΔΣΕ τους υπολογίζει σε 650.000. Δελτίο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, Ντοκουμέντα του Ελληνικού Προοδευτικού Κινήματος, Έκδοση του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ.

Το μέτρο, είχε και έμφυλο πρόσημο καθώς στην αρχή μετακινούνταν μόνο οι “πολεμικά ενεργοί” άνδρες. Σε αυτό οφείλεται μερικώς και η μαζική επιστράτευση γυναικών από τον ΔΣΕ, καθώς δεν ήταν λίγες οι φορές – όπως προκύπτει από επίσημες αναφορές αλλά και μαρτυρίες στελεχών – που μπήκαν σε χωριά τα οποία είχαν γυναίκες, ηλικιωμένους και παιδιά. Στην συνέχεια και όταν φάνηκε πως ο ΔΣΕ “αξιοποιεί” τις γυναίκες που έμεναν πίσω, η σύνθεση των προσφύγων αλλάζει. Σε πίνακα που επισυνάπτεται σε υπόμνημα του Ερυθρού Σταυρού βλέπουμε πως τα κορίτσια από 7 έως 18 ετών υπολογίζονται να είναι 110.643 και οι γυναίκες από 19 έως 60 να είναι 171.942.¹⁴⁵ Στην πρώτη κατηγορία, αν αναλογιστούμε πως οι ηλικίες μαχητριών ξεκινούν από 15-16 ετών, υπάρχουν εκατοντάδες που θα κρίνονταν αξιόμαχες και θα μπορούσαν είτε σε πολεμικό, είτε σε βοηθητικό πόστο να ενταχθούν στις γραμμές του Δημοκρατικού Στρατού. Στην δεύτερη κατηγορία αυτή η πηγή “έμψυχου υλικού” φαίνεται πως θα μπορούσε να είναι ακόμη μεγαλύτερη. Στον ίδιο πίνακα έχει ενδιαφέρον η σύγκριση μεταξύ αυτής της κατηγορίας γυναικών και της αντίστοιχης των ανδρών που υπολογίζονται σε 146.879. Αυτή η διαφορά είναι μεν πολυπαραγοντική, οφείλεται δηλαδή, στις ανδρικές απώλειες λόγω πολέμου, στο καθεστώς φυλακίσεων και αιχμαλωσίας καθώς και στην μεγαλύτερη συμμετοχή τους στο αντάρτικο, αναδεικνύει ωστόσο από την πλευρά του ελληνικού κράτους, μια φοβικότητα ως προς τον ρόλο που μπορούν να έχουν οι γυναίκες κάτοικοι των επίμαχων χωριών. Αν δούμε τις εκκενώσεις ως αυτό που επί της ουσίας ήταν, όχι ένα μέσο “προστασίας” του κόσμου της υπαίθρου από τους “συμμορίτες”, αλλά ως ένα μέτρο πειθάρχησης και ελέγχου πάνω σε ευρύτερα κοινωνικά δυναμικά, τότε μπορούμε με ασφάλεια να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα, πως το ελληνικό κράτος παρά την εθνική αφήγηση για τη “φύση” και θέση των γυναικών, τις αντιμετώπιζε σαν κάτι πολύ διαφορετικό, σαν ένα υποκείμενο που εν καιρώ πολιτικής και πολεμικής σύγκρουσης μπορεί να ενεργήσει με τρόπο που θα του κοστίσει.

Κρατώντας αυτά τα δεδομένα για να αντιληφθούμε τις γενεσιουργούς αιτίες της επιστράτευσης, προχωράμε στα ίδια τα χαρακτηριστικά του μέτρου και στις μεθόδους υλοποίησής του από τον Δημοκρατικό Στρατό. Ο υποχρεωτικός της χαρακτήρας μπορούσε να εγείρει αντιδράσεις, γι αυτό υπήρχε μέριμνα ώστε να δίνεται η δυνατότητα στις γυναίκες επιστρατευμένες, χώρος για να επιλέξουν τον ρόλο τους εντός του. Ένα τέτοιο δείγμα είναι ο Νόμος της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης (Νόμος 7, Άρθρο 3 για επιστράτευση γυναικών, 10 Φεβρουαρίου 1948)¹⁴⁶, όπου μέσα από αυτόν οι επιστρατευμένες μπορούσαν να επιλέξουν αν θα κάνουν “μάχιμη

145 FO 371/78370 R 5460, UNSCOB: Υπόμνημα από τον Ερυθρό Σταυρό σχετικά με τους Έλληνες πρόσφυγες, 18 Μαΐου 1949. Βρίσκεται στο Π. Βόγλης, *Η Αδύνατη*, ό.π., σ. 317.

146 Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 45-46.

υπηρεσία” ή όχι. Ο νόμος αυτός έρχεται σαν προέκταση της Στρατιωτικής Διάταξης για την Επιστράτευση Γυναικών (Δεκέμβριος 1947). Πρόκειται για ημίμετρο, γιατί σαφώς αν οι ανάγκες ήταν άλλες δεν θα υλοποιούνταν με απόλυτη αυστηρότητα, ωστόσο δείχνει την πολιτική βούληση ενσωμάτωσης των γυναικών και όχι καταναγκασμού. Η ηγεσία με αυτό τον τρόπο επιδιώκει να μετριάσει την εξουσιαστική φύση του μέτρου, που δεν είναι μια ανοιχτή πρόσκληση άνευ κόστους. Το περιστατικό που αναφέραμε στην Βήσσιανη Ηπείρου είναι σχετικά ήπιο σε σχέση με άλλα, όπου οι οικογένειες μοιρολογούσαν και προσπαθούσαν να τις εμποδίσουν. Παράλληλα, υπάρχουν και μαρτυρίες γυναικών του ΔΣΕ για νεαρές επιστρατευμένες που δυσκολεύτηκαν ή αρνήθηκαν να προσαρμοστούν, για άλλες που η θλίψη τις κατέβαλλε, αλλά και για μια ομάδα κοριτσιών που έπαθαν όλες μαζί υστερία μην αντέχοντας την πίεση, όταν ο στρατός τις πήρε από τα σπίτια τους μες στη νύχτα. Υπαρκτά ήταν και τα φαινόμενα λιποταξίας, από όσες δεν είχαν καταβολές αριστερές και ούτε επιθυμούσαν να αποκτήσουν μέσα από τις διεργασίες του στρατού. Η Κατίνα Λατίφη θυμάται πως υπήρξαν και περιπτώσεις όπου για λόγους υγείας ή και “ηθικής” η ηγεσία άφησε κοπέλες να φύγουν.¹⁴⁷

Αυτή είναι μια υπαρκτή όψη του φαινομένου, που επιρρίπτει ευθύνες ως προς την διαχείριση και εκμετάλλευση του γυναικείου υποκειμένου στην ηγεσία του ΚΚΕ και του ΔΣΕ. Ωστόσο, η επιστράτευση αποτελεί μια άλλη όψη της υποχρεωτικής στράτευσης, δομικού στοιχείου του Εθνικού Στρατού, ο οποίος αντίστοιχα υποχρεωτικά καλούσε σε θητεία και ο λόγος που δεν αναγνώριζε τις γυναίκες ως αξιόμαχες δεν προέκυπτε από κάποιον σεβασμό προς το φύλο, αλλά από αρχέγονες πατριαρχικές αντιλήψεις. Ο ΔΣΕ επιδίωκε να συγκροτηθεί ως τακτικός στρατός και δεδομένων των αιτιών που του αποστέρησαν την μαζικοποίηση του στο πεδίο των δυνατοτήτων του, προχώρησε σε επιστρατεύσεις. Οι λόγοι για τους οποίους η επιστράτευση γυναικών από τον Δημοκρατικό Στρατό αντιμετωπίζεται με τέτοια ένταση από μεριάς ορισμένων ιστορικών, έγκειται και στην συνολική κριτική τους ως προς την ένοπλη πάλη από μεριάς του – καθώς μονοπώλιο στη βία αναγνωρίζουν μόνο στον κρατικό μηχανισμό – αλλά και υπό έμφυλο πρίσμα στην πρόσδεση τους στην πατριαρχική και διαμεσολαβημένη από τα κυρίαρχα αποδιδόμενα χαρακτηριστικά, γυναικεία εικόνα. Οι γυναίκες είναι ιστορικά υποτιμημένες, ανήκουν στο πολιτικό και κοινωνικό παρασκήνιο και μια έξοδος τους στην σφαίρα της άμεσης δράσης είναι πιο πιθανό να αποτελεί προϊόν εξαναγκασμού παρά μιας σύνθετης ιστορικής διεργασίας που ριζοσπαστικοποίησε το υποκείμενο. Η κάθε πλευρά, επομένως, με δικό της τρόπο που αντανακλά το ιδεολογικό και

147 Κ. Τέντα-Λατίφη, “Πώς μας έσπρωξαν”, ό.π., σ. 168.

πολιτικό της υπόβαθρο, χρησιμοποίησε τις γυναίκες προς όφελος της. Ειδοποιός διαφορά είναι το κατά πόσο εντός αυτών των πλαισίων αμφισβητήθηκαν ιστορικά καταπιεστικές πρακτικές προς το γυναικείο φύλο και κατά πόσο το ίδιο το υποκείμενο ανέπτυξε χειραφετητικές πρακτικές και διεξόδους. Φυσικά, η παραπάνω θέση δεν εξαντλείται εκεί. Η συνθετότητα αυτών ακριβώς των διεργασιών, πολλώ δε μάλλον όταν τις εξετάζουμε σε σχέση με αναγκαστικά μέτρα που υποβάλλονται σε κοινωνικά δυναμικά, πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη και με ειδικό φως στις διαφορετικές περιπτώσεις στρατεύσεων.

Επιπλέον, η επιστράτευση και η συμμετοχή στον ΔΣΕ - αλλά και κάθε στρατό που επιδιώκει να είναι αξιόμαχος - ως απότοκο μονάχα του καταναγκασμού θα είχε σε μεγάλο βαθμό αντίθετα αποτελέσματα. Ένας στρατός που εξαναγκάζεται θα είχε χαμηλό επίπεδο ως προς τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και τις επιτυχίες του, ενώ η πλειονότητα θα επιδίωκε με διάφορες μεθόδους ή και απέλπιδα μέσα να δραπετεύσει. Παράλληλα, αν δινόταν μια τέτοια εικόνα στον αντίπαλο από την μεριά του γυναικείου υποκειμένου εντός Δημοκρατικού Στρατού, η διαχείριση του κράτους, του Εθνικού Στρατού, καθώς και του Τύπου που εκφράζει την εθνικοφροσύνη θα ήταν πολύ διαφορετική. Δεν θα υπήρχε συγκροτημένη επιχείρηση σπύλωσης των μαχητριών, της ηθικής τους και των αιτιών που τις κινητοποιούσαν, δεν θα παρουσιάζονταν ως “ύαινες” με προδοτικό ρόλο και δεν θα αποτελούσαν δέκτες βίαιων πολιτικών ελέγχου και εξόντωσης. Αντίθετα, θα εκκινούσε προπαγανδιστική εκστρατεία απεύθυνσης προς αυτές ώστε να τις αποσπάσει από τον ΔΣΕ, αποδυναμώνοντας τον αριθμητικά και εξευτελίζοντας τον ηθικά και πολιτικά.

Τέλος, σε σχέση με αυτή την επιχειρηματολογία, σε ιστορικές στιγμές τέτοιας κοινωνικής πόλωσης, η οποία εδράζεται και στην πολιτική ριζοσπαστικοποίηση των χρόνων της κατοχής και της αντίστασης, αποτελεί λαθροχειρία η αντιμετώπιση κοινωνικών ομάδων ως αμέτοχων σε αυτές τις κοινωνικές διεργασίες και άρα αμέτοχων στην ίδια την πόλωση. Σημαντικός παράγοντας είναι και το πως οι πολιτικές επιβολής που προϋπάρχουν των εμφυλίων πολέμων και εντείνονται στο ξέσπασμά τους, περιορίζουν το πεδίο ελευθερίας των υποκειμένων, είτε ενίοτε τα στρέφουν προς τον αντίπαλο. Χωρίς να αλλάζει σε καμία περίπτωση ο χαρακτήρας της επιστράτευσης, είναι πολύ πιθανό, ειδικά σε περιοχές όπου το πρώτο αλλά και το δεύτερο αντάρτικο είχαν ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης με τους ντόπιους κατοίκους, πολλές επιστρατευμένες – όπως και άντρες επιστρατευμένοι – να έβλεπαν θετικά τους αγωνιστές και τις αγωνίστριες, τις ιδέες και τις επιδιώξεις τους. Σε αυτή τη βάση τα καλέσματα προς επιστράτευση γίνονταν και προς τους γονείς

των “προς επιστράτευση” ατόμων και μάλιστα υπήρχε η λογική της προσέγγισης οικογενειών που είχαν επαφή με την Εθνική Αντίσταση.¹⁴⁸ Έτσι στην περιοχή του Αλμυρού Θεσσαλίας “κατατάσσονται” και δεν “επιστρατεύονται” στα τέλη του Φλεβάρη του 1948, 158 άνδρες και 86 γυναίκες αφού τους έγινε πρόταση από τον τοπικό ΔΣΕ.¹⁴⁹ Σε περιοχές όπως η Πελοπόννησος, που η πόλωση ήταν ιδιαίτερα έντονη και ο κλοιός των δυνάμεων του Εθνικού Στρατού ασφυκτικός, τα όρια επιστράτευσης και συμπάθειας προς τον ΔΣΕ πρέπει να ήταν αρκετά πιο θολά. Πιθανότατα για αυτό τον λόγο, η Αλεξάνδρα στην μαρτυρία της ενώ αναγνωρίζει χωρίς ωραιοποιήσεις την επιστράτευση, στην περίπτωση της Πελοποννήσου δεν την θυμάται ως μια διαδικασία εξαναγκασμού. Αναφέρει πως όλοι προέρχονταν από οικογένειες σχετικές με την αντίσταση και το ΕΑΜ και αυτή η προσέγγιση αναδεικνύει τα θολά όρια που είχε ανά περιπτώσεις η επιστράτευση. Αντίστοιχη προέλευση έχουν κατά την Μ. Μπέικου και οι περισσότερες που επιστρατεύονται στη Ρούμελη, γι αυτό αρκετές φορές αφομοιώνονται σχετικά ομαλά και μένουν στην ΙΙ Μεραρχία μαζί με τις εθελόντριες. Όσες επιστρατεύονται χωρίς να έχουν δεσμούς μεταφέρονται στη βόρεια Ελλάδα.¹⁵⁰

Αντίστοιχα δεδομένο είναι και το αντίθετο, δηλαδή η επιστράτευση από τον Δημοκρατικό Στρατό διαφωνούντων ή ατόμων απρόθυμων να πολεμήσουν. Ενδεικτική είναι η λιποταξία 100 ανδρών και γυναικών μετά την επιστράτευση τους στην Νάουσα.¹⁵¹ Όσοι δεν λιποτακτούσαν, για τα δεδομένα της ηγεσίας θα μπορούσαν να λειτουργήσουν αντιπαραθετικά. Για την αντιμετώπιση αυτού του ενδεχόμενου συγκροτήθηκε μια αυστηρή ιεραρχική σχέση μεταξύ μελών και στελεχών, η οποία εμπλουτίστηκε από καλλιέργεια της έννοιας της εμπιστοσύνης και την ανάπτυξη δεσμών αντίστοιχων με του θεσμού της οικογένειας. Σε αυτά θα αναφερθούμε αναλυτικά στην ενότητα της Πολιτικοποίησης των μαχητριών, ωστόσο έχει ιδιαίτερη σημασία για το ζήτημα της επιστράτευσης να αναφερθεί πως οι “κακοί καρποί” που εντάσσονταν μέσω αυτής στον ΔΣΕ ελέγχονταν με τη δημιουργία ενός δικτύου πληροφοριών, που είχε αφετηρία στις απαντήσεις συγγενών και γειτόνων για την δράση των υποκειμένων στην Κατοχή και συνεχιζόταν με ερωτήσεις προς συναγωνίστριες και συναγωνιστές από τους Υπεύθυνους και τα στρατιωτικά στελέχη, σχετικές με συμπεριφορές,

148 Αρίστος Καμαρινός, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Πελοπόννησο, 1946-1949*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008, σ. 210-211.

149 1 Μαρτίου 1948, *Δελτίο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, Ντοκουμέντα του Ελληνικού Προοδευτικού Κινήματος, Έκδοση του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ.

150 Μαρία Μπέικου, *Αφού με ρωτάτε*, ό.π., σ. 102.

151 Επιστρατεύτηκαν 664 άτομα, εκ των οποίων 215 γυναίκες μετά την μάχη της Νάουσας. Έκθεση για τη μάχη της Νάουσας και για τον ελιγμό, 8-18/1/49, 28 Ιανουαρίου 1949, διαθέσιμο στο: <https://stratistoria.wordpress.com/1949/01/28/19490128-dse-mahi-naousas/>

δηλώσεις και πρακτικές που μπορεί να έγειραν αμφιβολίες. Τούτων δοθέντων, παρατηρούμε πως η ηγεσία επιδίωκε μέσα από μια ιδιόμορφη διαδικασία να διαμορφώσει γενικά τις μαχητρίες και κυρίαρχα τις επιστρατευμένες. Ένα κράμα “αφύπνισης” και σχετικής ελευθερίας ως προς τις επιλογές, αλλά και άσκησης αυστηρής εξουσίας μέσω ελέγχου αλλά και μέτρων πειθάρχησης.¹⁵² Όσον αφορά τις επιστρατεύσεις γυναικών φαίνεται πως με αυτόν τον τρόπο πέτυχε σε ικανοποιητικό βαθμό τον σκοπό της, καθώς στις αναφορές που συντάσσονταν από Υπεύθυνες Γυναικών, όπως η Μ. Μπέικου προς το Γενικό Αρχηγείο, αναφέρεται πως μέσα από αυτή τη διεργασία έμεναν σε χαμηλούς αριθμούς οι λιποταξίες.¹⁵³

Όσο προχωρούν οι επιστρατεύσεις ο αριθμός των μαχητριών αυξάνεται για να φτάσει το 1949 το 30% σε πανελλαδικό επίπεδο, ποσοστό που επιβεβαιώνουν ερευνητές και πρωτογενές υλικό. Ελλείψει ανδρικού δυναμικού, αυτή η αύξηση ανατρέπει την φυσιολογία του ΔΣΕ, καθιστώντας τον έναν στρατό με ιδιαίτερα αυξημένη γυναικεία συμμετοχή. Σε αυτή τη βάση, τα στρατιωτικά τμήματα έχουν γίνει με διαταγές της ηγεσίας μικτά, στα πλαίσια στρατιωτικοποίησης¹⁵⁴ του ΔΣΕ (διαδικασίας που ήδη έχει ξεκινήσει), αλλά και για να καλυφθούν κενά. Οι μαχητρίες έχουν ενταχθεί στις ομάδες των λόγων, από κοινού με τους συναγωνιστές τους και ειδικά στις περιοχές της Νότιας Ελλάδας, η πλειονότητα των καθημερινών τους δραστηριοτήτων γίνεται από κοινού. Οι σχέσεις μεταξύ τους είναι κάτι που διαφοροποιείται ανά αφήγηση, γεγονός που μας διευκολύνει να αντλήσουμε πολλά συμπεράσματα για τα προχωρήματα αλλά και τις αντιφάσεις ως προς την “κατεκτημένη ισότητα”. Ως επί το πλείστο βέβαια, χαρακτηρίζονταν από θετικά, συντροφικά αισθήματα – με την σύγχρονη έννοια του όρου – και αποτιμώνται αντίστοιχα.

Οι επιστρατευμένες θα έχουν κοινά χαρακτηριστικά με τις εθελόντριες, καθώς έχουν την ίδια

152 Η ΠΔΚ τον Μάρτιο του 1948 θέτει σε ισχύ τον νόμο αρ.9/10.3.1948, κατά τον οποίο η λιποταξία αντιμετωπιζόταν ως έγκλημα κακουργηματικού χαρακτήρα που επέφερε την ποινή του θανάτου. Τον Ιανουάριο του 1949, εισάγει τον αρ.19/3.1.1949, που αντιμετωπίζει κακουργηματικά και την υποκίνηση σε λιποταξία. Μέσα από αυτά τα νομοθετήματα γίνεται σαφές ο εξουσιαστικός ρόλος που επιδίωξε να έχει η ηγεσία επάνω στους μαχητές και στις μαχητρίες, που βέβαια αποτελεί και σε μεγάλο βαθμό απότοκο της στρατιωτικοποίησης του ΔΣΕ και αντανάκλα το πλαίσιο θεσμών, εξουσιών και πολιτικών πάνω στο οποίο ιστορικά συγκροτούνται οι στρατιωτικές δυνάμεις.

153 “Για τη δουλειά στις γυναίκες της Ν.Ε. από τον Δεκέμβριο του ‘48”, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μαρίας Μπέικου-Φέρλα, κ. 29, φακ. 1.

154 Ως στρατιωτικοποίηση, χαρακτηρίζεται η προσπάθεια μετατροπής του Δημοκρατικού Στρατού από αντάρτικο στα πρότυπα του ΕΛΑΣ, σε τακτικό στρατό. Η διαδικασία αυτή ξεκίνησε ήδη από τις αρχές του 1947 με την σταδιακή οργάνωση των Αρχηγείων, την υπαγωγή τους στο Γενικό Αρχηγείο, το ΚΓΑΝΕ (Νότια Ελλάδα) και το ΚΓΑΜΘ (Ανατολή Μακεδονία και Θράκη). Αντίστοιχα με τακτικό στρατό οργανώθηκαν και τα στρατιωτικά τμήματα μέχρι τον Αύγουστο του 1948, όταν ο Μ. Βαφειάδης εισήγαγε τις Μεραρχίες. Η στρατιωτικοποίηση του ΔΣΕ, την οποία αναλύουμε καθώς έχει και έμφυλες πτυχές, πέτυχε μερικώς, καθώς ήταν εμφανής σε περιοχές όπως ο Γράμμος και το Βίτσι που υπήρξαν άλλες αναπτυξιακές δυνατότητες και συγκέντρωση δυνάμεων, ενώ απέτυχε στη Νότια Ελλάδα, όπου οι μαχητές/τριες βρίσκονταν διαρκώς κυνηγημένοι από τις δυνάμεις του ΕΣ.

κοινωνική προέλευση. Προερχόμενες τις περισσότερες φορές από χωριά ή μικρές πόλεις της υπαίθρου (στη μεραρχία Ρούμελης όσες προέρχονται από πόλεις δεν ξεπερνούν το 5%)¹⁵⁵, είναι αγρότισσες ή κορίτσια και γυναίκες από οικονομικά ασθενείς οικογένειες. Οι περισσότερες δεν έχουν λάβει εκπαίδευση, ενώ αρκετές έχουν ήδη από μικρή ηλικία βγει στην εργασία, ως πλύστρες, υπηρέτριες κ.ά. Με την κλιμάκωση του Εμφυλίου και την αύξηση των αναγκών για επιστρατεύσεις, οι ηλικίες τους μειώνονται και όλο και περισσότερες είναι από 15 έως 23 ετών. Αυτά τα χαρακτηριστικά τους (ηλικιακά, κοινωνικά, ταξικά) διαμορφώνουν τα στοιχεία του νέου τους ρόλου ως μαχήτριες, τις εμπειρίες τους ως τέτοιες καθώς και την πολιτική της ηγεσίας προς αυτές. Ο έμφυλος παράγοντας διαπερνά την καθημερινότητα του Δημοκρατικού Στρατού σε κάθε πεδίο της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής και καθορίζει αντίστοιχα τα υποκείμενα του.

“Η ζωή στους βράχους”

Η στράτευσή τους έχει μια διαφορετική πορεία από εκείνη των ανδρών, κυρίως ως προς το ξεκίνημά της. Αυτό φαίνεται και από το ότι στην αρχή ορίζονται ξεχωριστές ομάδες για τις γυναίκες, ώστε να εκπαιδευτούν όχι μόνο πολεμικά αλλά και για την ανάπτυξη αντοχής ώστε να ανταπεξέλθουν στη ζωή στο βουνό. Είναι πολλές, μοιρασμένες σε ομάδες μεταξύ διαφόρων τμημάτων, μερικές έχουν σχετική γνώση λόγω της εμπειρίας της αντίστασης, αλλά οι συνθήκες είναι πολύ διαφορετικές και δυσκολότερες. Σε αυτό το σημείο οι μαρτυρίες διαφέρουν. Ορισμένες θυμούνται την προσαρμογή τους ως μια εύκολη και ήπια διαδικασία, σαν ένα φυσικό επόμενο της εκπαίδευσης που έλαβαν. Άλλες, είτε στις δικές τους μαρτυρίες είτε σε επίσημες αναφορές ανωτέρων τους, φαίνεται να αντιμετωπίζουν δυσκολίες είτε αυτές αφορούν τις συνθήκες διαβίωσης, είτε την προσαρμογή στο στρατιωτικό πρότυπο.

Η ζωή στο χωριό και η αποδοχή ενός συγκεκριμένου προτύπου συμπεριφοράς, ηθών και πρακτικών είναι κάτι που εθελούσια ενταγμένες και επιστρατευμένες, έχουν εγχαραγμένο από κοινού. Γι αυτό και στις δύο περιπτώσεις υπάρχουν περιστατικά όπου νέες συγκρούονται με τους ανώτερους τους, όχι από μια οπτική σύγκρουσης με το πατριαρχικό αφήγημα, αλλά αδυνατώντας να παρακάμψουν αυτές ακριβώς τις επιτελέσεις. Ο Κ. Γκριτζώνας θυμάται -και αναφέρει το λάθος της ηγεσίας – που επέλεξε, λόγω επιμονής στο να βγάλουν τα κορίτσια το μαντήλι που παραδοσιακά φορούσαν στο

¹⁵⁵ Έκθεση για τη δουλειά στις γυναίκες στη Ν.Ε., προς ΚΓΑΝΕ, Αρχείο ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου -Φέρλα, κ.29, φακ.1.

κεφάλι, να χάσει γυναίκες που συμμετείχαν στον Δημοκρατικό Στρατό.¹⁵⁶ Άλλες δεν επιθυμούσαν την στρατιωτική αμφίεση και ήθελαν να συνεχίσουν να φορούν φούστες, παρά το κρύο και τις δύσκολες συνθήκες της υπαίθρου. Η Μαρία Μπέικου-Φέρλα αναφέρει πως όταν ανακοίνωσε ως υπεύθυνη γυναικών Ρούμελης στις γυναικείες ομάδες πως θα πρέπει να αφήσουν τις φούστες και να ντυθούν στρατιωτικά “όπως στον ΕΛΑΣ”, εκείνες αρχικά αρνήθηκαν. Η εντολή δόθηκε και τα παντελόνια ράφτηκαν, εκείνες όμως τα έκρυβαν στα σακίδια τους. Τα χρόνια επιτέλεσης ασφυκτικά καθορισμένων πρακτικών, όπως ο καθορισμός του ευπρεπούς και γυναικείου ντυσίματος, ήταν κάτι που δεν μπορούσαν να αποβάλλουν από τη μια μέρα στην άλλη. Αυτό αναφέρει και η Σταματία, όντας μια από εκείνες που φορούσαν το φόρεμα τους μέσα από το στρατιωτικό τους παντελόνι.¹⁵⁷ Η αναγκαιότητα της πολεμικής αντιπαράθεσης (όπως αυτή προέκυψε με την αύξηση των επιθέσεων του εθνικού στρατού) τις ώθησε στο να αποβάλλουν βαθιά ριζωμένες πολιτισμικές πρακτικές.¹⁵⁸ Κάποιες, όντας μέχρι πρότινος μικρές κόρες οικογενειών που δεν είχαν εμπειρία εργασίας και άρα δεν είχαν σκληραγωγηθεί, αρρώσταιναν και δυσκολεύονταν να ακολουθήσουν το αυστηρά στρατιωτικό πρόγραμμα. Η απώλεια της οικογένειας και ο φόβος της σύγκρουσης τις έθλιβε, τις τρώμαζε, έκλαιγαν.

Υπήρχαν ωστόσο και πολλές που προσαρμόστηκαν ευκολότερα και πιο γρήγορα. Το στρατιωτικό πρόγραμμα του ΔΣΕ – όπως ακολουθείται σε βορρά και νότο - συμβάλλει σε αυτή την κατεύθυνση, ώστε αφενός να επιβιώσουν στις δυσχερείς συνθήκες του βουνού και αφετέρου να καταστούν αξιόμαχες. Η Αλεξάνδρα, όπως και άλλες μαχήτριες που έδρασαν στη Νότια Ελλάδα, θυμούνται τις γυμναστικές ασκήσεις που έκαναν καθημερινά ώστε να αποκτήσουν την πέπουσα φυσική κατάσταση και ενδυνάμωση. Παράλληλα υπήρχαν συγκεκριμένες ώρες της ημέρας, όπου ανώτεροι τους τις μάθαιναν να χειρίζονται, να καθαρίζουν και να συντηρούν τα όπλα τους ενώ κάποιες εξοικειώνονταν και με βαρύ πυροβολικό, με αποτέλεσμα αργότερα να χειρίζονται Puntzer κ.ά.¹⁵⁹

“Μας γυμνάζανε πρώτα μόνες μας, να μάθουμε σαν στρατιώτες. Εγώ λιγάκι ήξερα από όπλα, επειδή στο χωριό τα παιδιά είχανε δίκανα βέβαια και ντράδες – έτσι λεγόντουσαν τα παλιά- και δεν ήμουν άσχετη. Ήξερα λίγο. Και όταν μας δώσαν τα όπλα, δεν δυσκολεύτηκα, και καμιά γιατί όλες από χωριά ήταν και ξέρανε.”¹⁶⁰

156 Κ. Γκριτζόνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 73.

157 Τ. Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση*, ό.π., σ. 82.

158 Για την Ρούμελη: Μ. Μπέικου, *Αφού με ρωτάτε*, ό.π., σ. 83 και για τον Γράμμο: Αρχείο Μ. Μπέικου, ΑΣΚΙ, κ.29, φακ.1, Ημερολόγιο Δημοκρατικού Στρατού.

159 *Ηλέκτρα Όργανο της 107 Ταξιαρχίας*, τχ.1, 7 Φεβρουαρίου 1949.

160 Μαρτυρία Αλεξάνδρας, 3 Νοεμβρίου 2017.

Οι καθιερωμένες πρακτικές, λοιπόν, της οικογένειας στο χωριό διαφοροποιούνταν ενίοτε. Στα πλαίσια της προστασίας των εαυτών και της περιουσίας -γενικά αλλά και ειδικά στην κατοχή και την μεταβαρκιζιανή εποχή - αλλά και της καθημερινής σχέσης με τα αγόρια αδέρφια τους, τα κορίτσια έπαιρναν ιδέες ή και μάθαιναν με τον δύσκολο τρόπο πως να χειρίζονται όπλο. Οι λόγοι δεν περιορίζονταν εκεί όμως, καθιστώντας την προσαρμογή τους αποτέλεσμα πολλών παραγόντων. Από κοινού με τις στρατιωτικές, υπήρχαν πολιτικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες, καθώς και ώρες ψυχαγωγίας.¹⁶¹ Σε αυτό το σημείο βέβαια, πρέπει να γίνει σαφές πως στην περίπτωση της Βόρειας Ελλάδας και ειδικά στον Γράμμο, αυτό το πρόγραμμα μπόρεσε να τηρηθεί σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι αλλού. Στην Πελοπόννησο και τη Ρούμελη, όπου οι δυνάμεις του ΔΣΕ βρίσκονταν διαρκώς σε κίνηση, δεν υπήρχε δυνατότητα παρά μόνο για τις βασικές δραστηριότητες κι αυτές πραγματοποιούνταν όχι βάση προγράμματος, αλλά ανάλογα με τις δυνατότητες που μπορεί να προέκυπταν.

“Περπατάγαμε πάντα νύχτα. Περπατάγαμε και βλέπαμε απ’ το φυλάκιο μήπως είναι πουθενά στρατός γιατί έκαναν επιδρομές, γιατί η Καλαμάτα δεν ήταν μακριά, ούτε η Σπάρτη για να ρθούνε. [...] μέρα δεν είχαμε περπατήσει ποτέ. Την ημέρα βγάζαμε τις σκοπιές, ο καθένας με τη σειρά, μια ο ένας λόχος, μια ο άλλος... Ε, αν ήμασταν σε μέρος που μπορούσαμε, θα κάναμε γυμναστική το πρωί, μαθήματα για τα όπλα και τέτοια. [...] Την ημέρα όχι γιατί φοβόμαστε μην πέσουμε σε καμία ενέδρα.”¹⁶²

Στο αρχείο της Μαρίας Μπέικου-Φέρλα, για την περίοδο που βρίσκεται στη βόρεια Ελλάδα (Βίτσι και Γράμμο) υπάρχουν ημερήσια και εβδομαδιαία προγράμματα που αναδεικνύουν αυτή την διαφορά. Μετά το στρατιωτικό εγερτήριο νωρίς το πρωί, οι μαχήτριες γυμνάζονταν και εξασκούσαν σε μαχητικές πρακτικές. Στην συνέχεια της ημέρας υπήρχαν τα εκπαιδευτικά μαθήματα, οι “σχολές αγραμμάτων” όπως τις καταγράφει. Οι απογευματινές ώρες είχαν μαθήματα χορού και χορωδίας, καθώς και ανάλυση πολιτικού λόγου (συλλογικό διάβασμα εφημερίδων και ενύπων) και προς το τέλος της ημέρας υπήρχε ξεχωριστή ώρα ψυχαγωγίας.

Οι πολιτικές διαδικασίες, όπως συνελεύσεις, “ακτίφ” και επιμορφωτικές πολιτικές διαδικασίες (διαφώτιση) υπήρχαν σαφέστατα σε όλη την Ελλάδα καθώς αν και στρατός, ο ΔΣΕ επιδίωκε μέσα

161 Ημερήσιο Πρόγραμμα., ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου κ. 29, φακ.1.

162 Μαρτυρία Αλεξάνδρας.

από την δράση του τον κοινωνικό μετασχηματισμό υπό το πρίσμα της κομμουνιστικής ιδεολογίας, με τις δυσκολίες, βέβαια, που υπήρχαν ανά περιοχή να καθορίζουν τη συχνότητα και το βάθος αυτών των διαδικασιών. Οι αγωνίστριες έπρεπε να πολιτικοποιηθούν για να “αφομοιωθούν” και για να ανταποκριθούν στην κοινωνία που θα οικοδομούσαν μετά τη νίκη. Κοινός τόπος στο σύνολο των διεργασιών (πολιτικών, στρατιωτικών εκπαιδευτικών και ψυχαγωγικών) ήταν το βάθεμα των δεσμών μεταξύ των μελών της βάσης και αυτής με την ηγεσία, όπως επίσης και η εμπύχωση των μαχητριών για την θετική έκβαση του αγώνα. Η ενίσχυση του φρονήματος τους, η διάχυση της ελπίδας στο εσωτερικό του στρατοπέδου, αποτελούσε κομβικό στοιχείο για την συνέχιση του αγώνα, πολύ περισσότερο όταν οι δυνάμεις του έφθιναν και οι προμήθειες λιγόστευαν.

Για όλες όμως, ανεξαρτήτως της ισχυρής τους θέλησης και του τρόπου με τον οποίο αντιμετώπισαν τις κακουχίες, υπήρχαν και αντικειμενικές δυσκολίες. Αντιμετώπιζαν ζητήματα υγείας σε σχέση με την έμμηνο ρήση, οι περισσότερες είχαν διακοπές ή και επίπονες ανωμαλίες λόγω των συνθηκών, ενώ για όσες είχαν κανονικά, οι δυνατότητες για υγιεινή και ξεκούραση ήταν περιορισμένες.¹⁶³ Προσπαθούσαν να διασφαλίσουν αξιοπρεπείς συνθήκες υγιεινής ενώ βρίσκονταν σχεδόν σε ημερήσια βάση εν κινήσει, ενώ παράλληλα ένιωθαν ντροπή για αυτή την “φύση” τους, καθώς αντιμετωπιζόταν ως μια μιαρή λειτουργία αλλά και αδυναμία του γυναικείου σώματος. Κρυφά λοιπόν από τους άνδρες συντρόφους τους πάλευαν να καθαρίσουν τα ενδύματα και τα πανιά τους, να τα στεγνώσουν και παράλληλα να ανταπεξέλθουν στις νυχτερινές πορείες.¹⁶⁴ Μεγάλο πρόβλημα για τις ομάδες ανταρτών και κυρίως για τις γυναίκες είναι και οι ψείρες – ενάντια στις οποίες δεν έχουν σε όλη την Ελλάδα αντιφθειρικά σκευάσματα - και οι δυσκολίες τους δεν περιορίζονταν εκεί. Πολλές, ειδικά στην αρχή, δεν ήταν κατάλληλα ντυμένες για να αντέξουν το κρύο και την συνεχή έκθεση στα στοιχεία της φύσης. Φτωχές αγρότισσες όπως ήταν δεν διέθεταν ούτε ζεστά ρούχα, ούτε ανθεκτικά παπούτσια. Ο ΔΣΕ τους διέθετε τα απολύτως βασικά και οι δυνατότητες τους για να αποκτήσουν αρβύλες ή άλλα αναγκαία ήταν πάντα θέμα τύχης μετά από μια επιτυχημένη επιθετική ενέργεια, όπως καταλήψεις στρατηγείων των αντιπάλων ή σύντομα περάσματα από πόλεις και χωριά. Όταν χάνουν σε πορείες ή τρυπάνε τα παπούτσια τους, περπατούν στο χιόνι ξυπόλυτες ή καταφεύγουν σε πρόχειρες λύσεις, όπως τα “γουρουνοπάπουτσα”, όπως τα έλεγε η Αλεξάνδρα, παπούτσια από δέρμα και τσόχα. Αντίστοιχα ζητήματα ελλείψεων έχουν φυσικά και με το φαγητό, ακόμη και με το νερό ανά περιπτώσεις. Η Κατίνα Λατίφη θυμάται πως η μεγαλύτερη της έλλειψη ήταν η δίψα, καθώς οι πηγές αποτελούσαν σημεία που ο ΕΣ και οι

163 Έκθεση για τη δουλειά στις γυναίκες στη Ν.Ε., προς ΚΓΑΝΕ, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου-Φέρλα και μαρτυρία στο: Φρεγγίδου-Μητρολιού Ελπίδα, *Γαρέφω: Ταξίδι στις αναμνήσεις μιας ζωής*, Δίαυλος, Αθήνα 2011, σ. 161.

164 Μαρτυρία Αλεξάνδρας και Ημερολόγιο Δημοκρατικού Στρατού, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1.

MAY έστηναν συχνά ενέδρες.¹⁶⁵ Οι δυνατότητες για κάλυψη των αναγκών ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την ισχύ ως προς την τοπικότητα, δηλαδή την κυριαρχία στην περιοχή και την αλληλεγγύη με την τοπική κοινωνία. Όπου αυτό έλειπε, δεν υπήρχε σταθερότητα, ενώ ήταν πολύ πιθανό ο αντίπαλος να βρει τις αποθήκες και να κατασχέσει τα τρόφιμα, όπως συνέβη για παράδειγμα στην ομάδα που δραστηριοποιούνταν στον Ταϋγετο, μετά από την προδοτική ενέργεια κάποιου. Αυτό, αναφέρει η Αλεξάνδρα, δημιούργησε ακόμη μεγαλύτερη πείνα και ένδεια. Στις περιοχές όπου έπρεπε να μετακινούνται καθημερινά δεν ήταν λίγες οι φορές που έτρωγαν ό,τι έβρισκαν κατά την πορεία τους στο βουνό ή σε περάσματα από σπίτια:

“ήμασταν νηστικοί από την προηγούμενη, την μέρα που πέσαμε απάνω στο μπλόκο και εκείνη [μια συναγωνίστρια] ήτανε τρίτη μέρα νηστική. [...] σταμάτησα και βλέπω να κάτι χόρτα. Βγάζω το μπουφάν μου, και άρχισα να μαζεύω. Και τους πήγα χόρτα, έτσι ωμά. Μια άλλη φορά βρήκαμε ένα τσουβαλάκι καλαμπόκι, ξερό καλαμπόκι και το τρώγαμε. Γιατί δεν είχαμε τίποτα.”¹⁶⁶

Αυτή η αφήγηση αναδεικνύει και άλλες όψεις της καθημερινότητας και του ψυχισμού μιας μαχήτριας. Είναι υπάκουες και υπομένουν στωικά τα όσα τους συμβαίνουν. Η Αλεξάνδρα αντέχει την πείνα και δεν παραπονιέται, την ίδια στιγμή που περπατάει για μέρες με ένα παπούτσι και δεν ζητάει καμία βοήθεια. Επίσης, είναι εκείνες που μεριμνούν – αναπαράγοντας τα παραδοσιακά γυναικεία χαρακτηριστικά – για την διασφάλιση των αναγκών για την ομάδα. Στην πείνα, η Αλεξάνδρα σκέφτεται – αν και νεαρή κοπέλα – σαν μάνα και επιλέγει να απομακρυνθεί από τον λόχο, με ό,τι αυτό μπορεί να επιφέρει, για να μαζέψει το διαθέσιμο φαγητό. Αντίστοιχα κοιτούν να “νοικοκυρεύσουν” τα τμήματα στα οποία βρίσκονται. Όπως είδαμε και παραπάνω, οι γυναίκες του ΔΣΕ δεν είναι μόνο οι μαχήτριες του. Υπάρχουν οι γυναίκες των βοηθητικών υπηρεσιών, οι νοσοκόμες και τραυματιοφορίνες, οι οποίες μπορεί να μην έχουν τον τίτλο της μαχήτριας, αλλά φέρνουν εις πέρας αντίστοιχα σημαντικό έργο. Επιπλέον, ακόμη κι αν δεν είχαν πόστο στα μάχιμα τμήματα, οι ανάγκες αυτοπροστασίας και ανάληψης καθηκόντων πολλές φορές τις έφερνε μπροστά στην χρήση όπλων. Σύμφωνα με τις γενικές εκτιμήσεις, αλλά και το αρχείο αναφορών προς το Γενικό Αρχηγείο, αποτελούν το 70% του δυναμικού που απασχολείται σε αυτά τα πόστα, γεγονός που αν και υποτιμάται ιστορικά, κάνει σε μεγάλο βαθμό τον Δημοκρατικό Στρατό βιώσιμο και αποτελεσματικό. Πέρα από τον σχετικό βολонταρισμό της ηγεσίας που θέλει τον “κομματικό

165 Μαρτυρία Κ. Τέντα-Λατίφη, “Πως μας έσπρωξαν”, ό.π., σ. 164.

166 Μαρτυρία Αλεξάνδρας, 26 Οκτωβρίου 2017.

στρατό” να είναι ικανός να νικήσει ακριβώς λόγω αυτού του πολιτικού χαρακτήρα του, υπάρχουν και οι αφανείς ηρωίδες που αναλαμβάνουν τις παράλληλες μα εξίσου σημαντικές λειτουργίες.

Και στην περίπτωση του Δημοκρατικού Στρατού, όπως και στο πρώτο αντάρτικο, οι κοινωνικά και παραδοσιακά καταμερισμένες “ευθύνες” στις γυναίκες δεν παραμερίζονται. Μαγειρεύουν και πλένουν τα λερωμένα ρούχα όλων μετά τις μάχες, τα μπαλώνουν για να “είναι όλοι καθαροί και περιποιημένοι”.¹⁶⁷ Ψυχαγωγούν τους άνδρες συντρόφους τους τραγουδώντας, όπως αναφέρει η Αλεξάνδρα. Στην αποδοχή αυτού του ρόλου, μαρτυράται το σύστημα ιεραρχίας που καθορίζει τις έμφυλες σχέσεις ακόμη και μέσα στις σφαίρες της δημόσιας ζωής που επιδίωξαν ιστορικά να ανατρέψουν την κυρίαρχη πολιτική και κοινωνική ιεραρχία¹⁶⁸. Την ίδια στιγμή αποκαλύπτεται και το όριο των κοινωνικών αλλαγών, όπως το αντιλαμβάνονταν οι άνδρες της ηγεσίας και της βάσης. Όπως είχε δηλώσει και ο Γ.Γ. του ΚΚΕ, Νίκος Ζαχαριάδης, οι γυναίκες θα έπρεπε να αυξηθούν ώστε να τους “νοικοκυρέσουν”.¹⁶⁹ Η αντίληψη για τα “δομικά” στοιχεία της γυναικείας “φύσης” κρατεί καλά και δίνει την εικόνα της γυναίκας-μέλους/στελέχους που όπως κρατάει το νοικοκυριό του σπιτιού, θα κρατάει και το Κόμμα. Αυτή η εικόνα θα ενισχυθεί μερικώς και από το έντυπο υλικό που απευθύνεται στις μαχήτριες, όπως και από την αναπαραγωγή έμφυλων στερεοτύπων στις καθημερινές σχέσεις συναγωνιστών – συναγωνιστριών. Για “γυναίκα πραγματικά ίση με τον άνδρα σε όλες τις δοκιμασίες, στη μάχη για ζωή και για θάνατο”, θα κάνει λόγο ο Β. Μπαρτζιώτας στον *Αγώνα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, ενώ στην ίδια παράγραφο έχει μόλις μιλήσει για το νοικοκύρεμα και τις γυναικείες “αρετές”, που εξαίρονται, μα όπως φαίνεται έριχναν ένα επιπλέον φόρτο εργασίας στις γυναικείες πλάτες. Ιστορικά υπαρκτό φαινόμενο σε ένα τέτοιο πλαίσιο – που οι άνδρες έχουν καθορίσει το πεδίο δυνατοτήτων - είναι η αποδοχή αυτού του ρόλου από μεριάς των γυναικών, πολλές φορές όμως δείγματα αντίδρασης. Στον ΔΣΕ, αυτές οι αντιδράσεις δεν αναπτύσσονται παρά μόνο με ελάχιστες εξαιρέσεις που δεν σχετίζονται με την άρνηση εκτέλεσης εντολών αλλά με την επιθυμία για αναβάθμιση του ρόλου τους. Η “δίψα” για την νικηφόρα έκβαση του αγώνα απέναντι στις δυνάμεις του *μοναρχοφασισμού*, η δημιουργία της ταυτότητας μιας μαχήτριας η οποία εξυψώνεται αλλά και αποβάλλει τα “γυναικεία” της χαρακτηριστικά,¹⁷⁰ δημιουργούν ένα πλαίσιο που επιτρέπει στην ηγεσία να αναπαράγει προς όφελος της συλλογικής

167 Βασίλης Μπαρτζιώτας, *Ο Αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985, σ. 78.

168 Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, *Σιωπηρές Ιστορίες*, ό.π., σ. 66.

169 “Τελικός λόγος του σ. Ζαχαριάδη” στο : *Το 7ο Συνέδριο του ΚΚΕ*, Εκδόσεις της ΚΕ του ΚΚΕ, τ. Γ’, σ. 85

170 Π. Βόγλης, “Γυναίκες που πολεμούν σαν άνδρες”. Θεωρήσεις του φύλου στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας, στο Π. Βόγλης – Φ. Τσίλαγα – Ι. Χανδρινός – Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Αθήνα 2012, σ. 323-324.

υπόθεσης, στερεότυπα που έλεγε πως θα ανατρέψει.

Αυτά τα δεδομένα δείχνουν πως η πορεία των υποκειμένων στην ιστορία διαγράφει πολύ πιο περίπλοκες διαδρομές. Ξεφεύγοντας από τα παραδοσιακά και απλουστευτικά αφηγήματα που θέλουν τις γυναίκες θύματα μιας απαράλλακτης πατριαρχικής εξουσίας, μπορούμε μέσα στα πλαίσια της συμμετοχής τους σε απελευθερωτικά και επαναστατικά εγχειρήματα, να αναγνωρίσουμε ψήγματα ή και βαθύτερα συνειδητές κινήσεις προς την κατάκτηση μιας άλλης κοινωνικής θέσης, ακόμη και με αντιφάσεις και αντιθέσεις. Με τέτοια ματιά η ιστορία των υποκειμένων έρχεται στο προσκήνιο, πετυχαίνοντας διττό αποτέλεσμα. Από τη μια την ουσιαστική επίδραση της ιστορίας των γυναικών στην ιστορική επιστήμη, η οποία δεν υφίσταται ως αντικειμενική και ουδέτερη, αλλά ενέχει σχέσεις εξουσίας – πολλώ δε μάλλον έμφυλες – που οφείλουμε να αναδείξουμε και από την άλλη, με την προσθήκη του παράγοντα του φύλου να μας προσφέρει μια άλλη προσέγγιση για την κατανόηση του κόσμου. Υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να δούμε μέσα στην συγκυρία όπου έζησαν, το πεδίο δυνατοτήτων που ανοίχτηκε σε αυτές τις γυναίκες, το πως τις εκμεταλλεύτηκαν και πως διαμόρφωσαν τη ζωή τους και τις επιλογές τους. Η εμπειρία τους στον Δημοκρατικό Στρατό ξεκίνησε με τις ίδιες να πρέπει να καλύψουν πολύ περισσότερα βήματα απ' ότι οι συναγωνιστές τους.

Η πολιτικοποίηση

Κόμβος στην ιστορία των γυναικών του ΔΣΕ, αυτό που λίγο ή πολύ κατέστησε δυνατή την χειραφετητική διαδικασία στην οποία εντάχθηκαν, ήταν η επαφή τους με την κομμουνιστική ιδεολογία, τις προοδευτικές ιδέες και τις πρακτικές ενός άλλου τρόπου συλλογικής οργάνωσης. Σαφώς στα πλαίσια ενός πολέμου και ειδικά ενός στρατού, οι οριοθετήσεις των υποκειμένων είναι μεγάλες και αντιστρόφως ανάλογα μικρό το πεδίο δυνατοτήτων. Σε αυτή τη βάση, η διεργασία ριζοσπαστικοποίησης των γυναικών εντός του διαπερνάται από πολλές αντιφάσεις, ωστόσο είναι ξεκάθαρη η προσπάθεια που έγινε για την ουσιαστική πολιτικοποίηση και τροφοδότησή τους, η οποία είχε ως κορυφώσεις αμιγώς γυναικείες στιγμές, εικόνες που σε μια άλλη ιστορική κατάληξη, θα είχαν διαμορφώσει πιθανώς πολύ διαφορετικά το γυναικείο συλλογικό υποκείμενο.

Ήδη από το ξεκίνημα της εξόδου στο βουνό, η πολιτική-διαφωτιστική δουλειά κρίνεται ως θεμέλιος λίθος της διαμόρφωσης των μαχητών της ελευθερίας που θα συγκροτήσουν την λαϊκή

δημοκρατία. Αιτίες, η ορθή αντίληψη για την διάχυση της ιδεολογίας και την κατάκτησή της από το υποκείμενο, καθώς και η πίστη της ηγεσίας ότι ένας στρατός με ισχυρή πολιτική βούληση θα μπορεί να είναι αποτελεσματικότερος. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος ειδικά από τις αρχές του 1948 και την αναβάθμιση της στρατιωτικής και πολιτικής δομής του ΔΣΕ, διαμορφώνεται ένα στιβαρό οργανωτικό μοντέλο, με συνελεύσεις των ομάδων των λόχων και συνελεύσεις γυναικών στις οποίες καθοδηγητικό ρόλο είχαν ο Πολιτικός Επίτροπος (ιδιότητα που είχαν άνδρες και γυναίκες)¹⁷¹ και η Υπεύθυνη γυναικών.¹⁷² Τα συγκεκριμένα στελέχη ήταν επιμερισμένα και με ειδική ευθύνη όσον αφορά το βάθεμα της πολιτικοποίησης των “ιδιαιτέρων κατηγοριών” εντός του στρατού, δηλαδή των νέων και των γυναικών.

Πέρα από την δουλειά των ΠΕ, η οποία αντανάκλυνε μια πιο παραδοσιακή καθοδηγητική πρακτική, ιδιαίτερο ενδιαφέρον υπό έμφυλο πρίσμα έχει η θέση της Υπεύθυνης Γυναικών. Οι ίδιες ήταν κομματικά στελέχη με συσσωρευμένη πολιτική και - ανά περιπτώσεις - πολεμική εμπειρία από το πρώτο αντάρτικο. Η παρουσία μαχητριών είναι τόσο μαζική που κατέστησε αναγκαία την θεσμοθέτηση οργάνων και στελεχιακών ρόλων που θα μπορούν να τις εκπροσωπήσουν, να τις συγκροτήσουν, καθώς και να επιτύχουν την “αφομοίωσή” τους όσο το δυνατόν περισσότερο. Για να γίνουν τα παραπάνω, κρίθηκε αναγκαίο το πιο “κοντινό” στέλεχος σε αυτές να είναι γυναίκα, η οποία θα αναλαμβάνει ομάδες εντός των μεραρχιών και θα παρακολουθεί όλες τις διαδικασίες (συμβούλια, συνεδριάσεις κ.ά) ώστε να λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος που αλληλοτροφοδοτεί την ηγεσία και τη βάση. Με την επιλογή γυναίκας και με αυτά τα δεδομένα, οι δεσμοί που μπορούσαν να αναπτυχθούν ήταν στενότεροι και με βαθύτερη εμπιστοσύνη, καθώς τα ζητήματα που διαχειριζόταν η υπεύθυνη δεν περιορίζονταν στα πολιτικά και στρατιωτικά, αλλά σε κάθε έκφανση της καθημερινότητας των μαχητριών, μέχρι τα θέματα “γυναικείας φύσης”.¹⁷³ Στο ίδιο μοτίβο, οι γυναίκες υπεύθυνες δεν θα αναπαρήγαγαν υποτιμητικές και άδικες συμπεριφορές όπως πολλοί άνδρες ομόλογοι τους, άρα θα μπορούσαν να διαμορφώσουν όσο το δυνατόν πιο “ελεύθερα” το ίδιου φύλου έμφυχο υλικό τους.

171 Η δυαδική εξουσία εντός ΔΣΕ ήταν σχεδόν πάντα ομοιογενής ως προς το φύλο. Εάν ο στρατιωτικός διοικητής ήταν άνδρας, θα ήταν αντίστοιχα και ο πολιτικός επίτροπος. Αντίστοιχα μια γυναίκα στρατιωτικό στέλεχος θα συνεργαζόταν με την πολιτικό επίτροπο. Η υπεύθυνη γυναικών υπήρχε σε κάθε περίπτωση.

172 Η αρ.3 Βασική Διαταγή του ΓΑ του ΔΣΕ τον Φεβρουάριο του 1948 καθιερώνει τον θεσμό του Πολιτικού Επιτρόπου στα πρότυπα των σοβιετικών κομισάριων. Ο ΠΕ αναλάμβανε να πολιτικοποιεί και να θωρακίζει ηθικά, να εμψυχώνει και να επιλύει τυχόν ζητήματα που προέκυπταν στους μαχητές και στις μαχήτριες. Αποτελούσε την πολιτική όψη του δυισμού με τον οποίο ασκήθηκε η εξουσία στον ΔΣΕ.

173 Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 92-96. Στο ίδιο, σ. 55-56. Ενδεικτικά, η μαρτυρία της Υπεύθυνης Γυναικών στην 11η Μεραρχία Ρούμελης, Γεωργίας Παληγιαννοπούλου-Καλλίνου.

Οι Υπεύθυνες αναλάμβαναν όλες τις γυναίκες των μεραρχιών και χώριζαν την πολιτική δουλειά ανά ομάδες λόχων. Μέσα στα γενικά καθήκοντα είχαν ως ειδικό στόχο την σύσφιξη των σχέσεων τους με τις επιστρατευμένες, με τις οποίες έπρεπε πρώτα και κύρια να γίνουν “φίλες, μάνες, αδελφές”.¹⁷⁴ Όντας προερχόμενες από οικογένειες των οποίων οι σχέσεις είχαν δομηθεί πάνω στο πατριαρχικό πρότυπο, οι νέες μαχήτριες ήταν ως επί το πλείστον υπάκουες, πρόθυμες να δουλέψουν σκληρά και πιστές στην οικογένεια.¹⁷⁵ Μέσω της υπεύθυνης και της καλλιέργειας της συλλογικοποίησης, ο Δημοκρατικός Στρατός επιδίωκε και σε μεγάλο βαθμό κατάφερε να αντικαταστήσει στις συνειδήσεις των μελών του αυτόν τον θεσμό και να τα γαλουχήσει στην πίστη στην συλλογική υπόθεση. Έτσι κατέστη δυνατός και ο έλεγχος της βάσης, αφού οι μαχήτριες εμπιστευόνταν την υπεύθυνη για κάθε πρόβλημα που προέκυπτε, ενώ όπως είδαμε, στη βάση αυτής της εμπιστοσύνης, καλούνταν να απαντούν και σε σχέση με την στάση συναγωνιστών και συναγωνιστριών τους. Τα πράγματα ήταν πιο εύκολα όταν το “καινούργιο υλικό” προερχόταν από οικογένειες με δεσμούς με τους αντάρτες και το κόμμα.¹⁷⁶

Ως προς τις καθημερινές πρακτικές, από τις πιο απλές μέχρι τις μαχητικές, οι υπεύθυνες ήταν αυτές που βρίσκονταν στο πλευρό των μαχητριών, συμμετείχαν σε εργασίες (για παράδειγμα να σκάψουν μαζί τους ένα χαράκωμα, ή να τους δείξουν πως να στήσουν το αμπρί τους) και μεριμνούσαν για την επίλυση ζητημάτων καθαριότητας και υγείας. Στο ζήτημα της περιόδου των μαχητριών, η υπεύθυνη ήταν εκείνη που θα επικοινωνούσε με τους γιατρούς ώστε να τους εξηγήσει τις αλλαγές στο σώμα τους.¹⁷⁷ Ήταν μαζί τους και τις εμπύχωναν στο πεδίο της μάχης. Στον στρατιωτικό τομέα οι υπεύθυνες συνεργάζονταν με τους διοικητές, ώστε να κατανοούν τις προτεραιότητες σε κάθε μάχη και να τις μεταφέρουν στις μαχήτριες. Και όλες αυτές τις διεργασίες τις διαπερνούσε οριζόντια η πολιτικοποίηση. Έπρεπε να πειστούν για την σημασία του στόχου, για το δίκαιο των πρακτικών τους και του αγώνα τους, ενώ ταυτόχρονα έπρεπε να αρχίσουν να αναπτύσσουν τα χαρακτηριστικά του “νέου τύπου ανθρώπου”.

Για αυτό τον λόγο οργάνωναν σε συχνή βάση - τουλάχιστον μια φορά την εβδομάδα (όπως φαίνεται από το εβδομαδιαίο πρόγραμμα του ΔΣΕ που βρίσκεται στο αρχείο της Μ. Μπέικου) ή πιο έκτακτα μετά από μάχες – συνελεύσεις βάσης και συσκέψεις γυναικών, κατά τις οποίες

174 Να κρατήσουμε γερά το Γράμμο – Να βοηθήσουμε αποφασιστικά το Βίτσι (Από το αχτίφ των 101 στελεχών στο Γράμμο), 1949, σ. 10. Αρχείο ΑΣΚΙ, Γ10/3κ.

175 Β. Αποστολόπουλος, *Το χρονικό μιας εποποιίας. Ο ΔΣΕ στη Ρούμελη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2006, σ. 113,121.

176 Έκθεση για τη δουλειά στις γυναίκες στη Ν.Ε., προς ΚΓΑΝΕ, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου-Φέρλα, κ.29, φακ.1.

177 Μ. Μπέικου, *Αφού με ρωτάτε*, ό.π., σ. 87.

συνεδριάζουν από κοινού οι γυναίκες ανά διμοιρίες - ώστε να αναπτυχθεί το συλλογικό αίσθημα της ομάδας – δεν λείπουν όμως και οι αναφορές σε συνελεύσεις/συσκέψεις ταξιαρχιών.¹⁷⁸ Σε επίπεδο μεραρχίας πραγματοποιούνταν συσκέψεις στελεχών με παρουσία αντιπροσώπων. Στις διαδικασίες οι γυναίκες του ΔΣΕ, ανεξαρτήτως πολιτικού υποβάθρου μπορούσαν να εκφραστούν πολιτικά, να τροφοδοτηθούν και να βρουν τρόπους βελτίωσης των ατομικών και συλλογικών πρακτικών τους. Συγκεκριμένα, μιλούσαν όλες και συγκροτούνταν θεωρητικά μέσα από το συλλογικό διάβασμα και την ανάλυση λόγου. Αυτή η δυνατότητα δόθηκε πολύ περισσότερο στις γυναίκες που δραστηριοποιήθηκαν στην Βόρεια Ελλάδα, καθώς είχαν πρόσβαση συνολικά στο έντυπο υλικό του ΔΣΕ και πιο συγκεκριμένα σε όσα είχαν γυναικεία απεύθυνση, τη *Μαχήτρια* (που αποτελούσε και όργανο της ΠΔΕΓ μετά την ίδρυση της) και είχε πανελλαδική αναφορά, την *Ηλέκτρα* (Όργανο της 107 Ταξιαρχίας υπό την έκδοση της ΠΔΕΓ), την *Αγωνίστρια* (Όργανο της 7ης Μεραρχίας του ΔΣΕ), την *Παρτιζάνα* (Όργανο των Ανταρτισσών της ΣΑΓΑ) και τις *Παρτιζάνες του Βίτσι* (Όργανο Γυναικών της 105 Ταξιαρχίας), το *Δεκάλεπτο της Γυναίκας* (Αρ. Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης) και την *Αγωνίστρια* στην ίδια περιοχή, την *Θύελλα* (Όργανο των Μαχητριών της 108 Ταξιαρχίας Ζάρρα), και την *Θεσσαλιώτισσα* (Όργανο των Γυναικών της Ι Μεραρχίας), που είχαν πιο συγκεκριμένη και τοπική στόχευση. Η *Αγωνίστρια* ήταν το Όργανο των Δημοκρατικών Γυναικών στην Νότια Ελλάδα, ωστόσο κατάφερε να φτάσει κατά κύριο λόγο σε συγκεκριμένες περιοχές της Ρούμελης. Για την βαθύτερη θεωρητική συγκρότηση των μαχητριών επιστρατεύτηκαν τα βιβλία (μπροσούρες, λευκώματα) του εκδοτικού μηχανισμού που είχε στηθεί στην έδρα του Γενικού Αρχηγείου. Εκτός από εκείνα που παρουσίαζαν όψεις της δράσης του Δημοκρατικού Στρατού (Μαχήτριες της Λευτεριάς, Η γυναίκα της Ελλάδας στον Αγώνα κ.ά) υπήρχαν έντυπα επιμορφωτικού περιεχομένου με ποικίλα θέματα όπως η Οκτωβριανή Επανάσταση και το αντάρτικο στην Κίνα, έως τον ρόλο του ιμπεριαλισμού στην περιοχή των Βαλκανίων. Στην επικράτεια του ΚΓΑΝΕ και στην Πελοπόννησο, οι δυσκολίες που προκαλούσε η απόσταση από το πολιτικό κέντρο και ο κλοιός του αντιπάλου, καθιστούσαν το σύνολο αυτών των εντύπων “είδος πολυτελείας”, στο οποίο οι μαχήτριες δεν μπορούσαν να έχουν πρόσβαση. Η πολιτικοποίησή τους, όπως αφηγείται η Αλεξάνδρα, βασίστηκε στον πολιτικό διάλογο των συνελεύσεων, στην αξιολόγηση και κριτική των κινήσεων τους στρατιωτικά αλλά και γενικότερα, καθώς και σε όσα συζητούσαν με βάση τις εκπομπές του ασυρμάτου. Διάβαζαν τα *Δελτία* με ειδήσεις που εξέδιδε τακτικά ο εκδοτικός μηχανισμός του ΔΣΕ, και αξιολογούσαν τα επίκαιρα ζητήματα. Ανεξάρτητα

178 Αναφορά προς το ΓΑ από την βοηθό του ΠΕ της Ι Μεραρχίας, 22.3.1949, στο: ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1 και Β. Μπαρτζιώτας, “Η πολιτική μας δουλειά στον ΔΣΕ στα 1948”, *Δημοκρατικός Στρατός*, τχ. 1, Ιανουάριος 1949, σ. 19-29.

από την πρόσβαση στο έντυπο υλικό, οι πολεμικές υποχρεώσεις και η απόσταση μεταξύ στελεχών-βάσης, ήταν δύο στοιχεία που οριοθέτησαν την πολιτικοποίηση των μαχητριών, πράγμα που αποτιμούσαν εντός ΔΣ σε ενεργό χρόνο.¹⁷⁹ Συλλογικά αναδείκνυαν και επιβράβευαν την δουλειά (άμιλλα) που έκαναν υπεύθυνες ανά τάγμα, λόχο, ομαδάρχισσες, όπως και συναγωνίστριες που διακρίνονταν στο πεδίο της μάχης. Λόγω της αντίληψης που υπήρχε για τα γυναικεία χαρακτηριστικά, τα οποία βασιζόνταν περισσότερο στο θυμικό και διαμόρφωναν έτσι την ευαίσθητη γυναίκα, την φύσει “τροφό” που θα λειτουργήσει ως ειρηνευτής, την “μάννα και αδερφή”, κρίθηκε αποτελεσματικότερο να αναλάβουν εκείνες να απευθυνθούν στις τοπικές κοινωνίες αλλά και στους στρατιώτες του κυβερνητικού στρατού.¹⁸⁰ Ενεργό κομμάτι των συνελεύσεων έγινε η οργάνωση αυτών των παρεμβάσεων, η συζήτηση για το υλικό που θα διένειμαν, ώστε να γίνει κτήμα όλων, καθώς και ο προσεκτικός σχεδιασμός τους. Στα πλαίσια των συνελεύσεων γινόταν και κριτική, αυτοκριτική και αποτίμηση των πεπραγμένων των μαχητριών σε όλα τα πεδία (στρατιωτικό, πολιτικό -π.χ. αποτίμηση αχτίφ και παρέμβαση σε χωριά, ώστε να υπάρχει συλλογική δέσμευση στις πρακτικές, να απαλείφονται προβληματικά φαινόμενα (όπως ανταγωνισμός μεταξύ των συναγωνιστριών ή ακόμη και η αναπαραγωγή στερεοτυπικών συμπεριφορών) και να συγκροτείται έτσι μια ενιαία στάση από μεριάς τους, στα πρότυπα των ιδεολογικών κατασκευών που ο ΔΣΕ προωθούσε.

Το ενδιαφέρον για το καλό της ομάδας, η ιεράρχηση του συλλογικού έναντι του ατομικού (στοιχείο και των κοινοτήτων της υπαίθρου, άρα γνώριμο στις μαχήτριες), η αυτοθυσία (πρακτική αντίστοιχα γνώριμη καθώς οι γυναίκες μάθαιναν να ζουν εξυπηρετώντας “τα θέλω” άλλων) περνούν σε ένα άλλο επίπεδο μέσα από την αφύπνιση και την διαφώτιση. Η πορεία τους μέσα από την αντίσταση και την εμπειρία του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ έως τον αγώνα του Δημοκρατικού Στρατού και την εγχάραξη ιδεολογίας και πρακτικής στα πλαίσια του “συνεπάγεται της γυναίκας την αποκατάσταση στην κοινωνική και πολιτική ισοτιμία που της αξίζει”¹⁸¹ και δημιουργεί το δείγμα της “εαμογενούς κομμουνίστριας”, όπως κωδικοποιεί πολύ επιτυχημένα η Τ. Βερβενιώτη.

179 Ρ.Ζ. (Ρούλα Κουκούλου), “Συμπεράσματα από τη δουλειά μας στις μαχήτριες των τμημάτων Βίτσι και Γράμμου”, *Δημοκρατικός Στρατός*, τχ. 6, Ιούνιος 1949, σ. 427-431.

180 Η “διαφωτιστική δουλειά στους φαντάρους του ΜΦΣ” ήταν μια καθαρά γυναικεία διαδικασία που μερικές φορές είχε αποτελέσματα, καθώς οι φαντάροι του ΕΣ αποτελούσαν το κατεχόμενη, υποχρεωτικά στρατευμένο και από το 1948 κι έπειτα επίσης επιστρατευμένο, δυναμικό. Επομένως, υπήρχαν περιπτώσεις όπου οι στρατιώτες όντως είχαν θετική στάση προς την εαμική παράδοση και τον Δημοκρατικό Στρατό. Αντίστοιχα υπήρχαν και οι αντίθετες περιπτώσεις όπου κατά τις παρεμβάσεις των γυναικών στους φαντάρους (πολλές φορές οι παρεμβάσεις γίνονταν με τηλεβόα) οι απαντήσεις τους χαρακτηρίζονταν από χυδαιότητα και απειλές. Ενδεικτικά: Οι Μαχήτριες του Γράμμου για λευτεριά, ανεξαρτησία, ειρήνη, Ελεύθερη Ελλάδα, 1949, σ. 26-31, στο: ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις του Βουνού, ΔΣΕο8661. Και *Μαχήτρια*, φ.4, 25 Οκτωβρίου 1948.

181 *Μαχήτρια*, φ.3, 25 Σεπτεμβρίου 1948, σ. 2.

Είναι ο άνθρωπος που, όπως συναντάμε μαζικά στο λόγο στελεχών και εντύπων “μάχεται για να θριαμβεύσει η ζωή”¹⁸² Είναι “ηρωίδες” και “λέαινες” που αψηφούν κάθε δυσκολία και υπερβαίνουν την υπαρκτή ανθρώπινη φύση τους και τα όρια της.¹⁸³ Εγκαλούνται να επιτελέσουν ένα σύνολο γυναικείων στάσεων και πρακτικών που προκύπτει από την κατασκευή ενός ιστορικού συνεχούς. Είναι μαχητικές όπως οι αμαζόνες και δυναμικές σαν τις σπαρτιάτισσες. Ακολουθούν όμως με μια νοητή γραμμή και την εξεγερσιακή πορεία των γυναικών της Γαλλικής Επανάστασης, για να φτάσουν στο εθνικό αφήγημα του 1821 και μετέπειτα να εμπνευστούν από την άνοιξη των λαών το 1848, τις γυναίκες της Παρισινής Κομμούνας, της Οκτωβριανής Επανάστασης καθώς και τις διεθνείς παρτιζάνες. 184 Δεν κατέχουν την κομμουνιστική θεωρία ως τέτοια, αλλά αντιλαμβάνονται την έμπρακτη υλοποίησή της μέσα από τις αρχές τους και τις επιδιώξεις τους για το μέλλον του τόπου τους. Ανεξαρτήτως συγκρότησης, έχουν αντίληψη για τις συνθήκες που επικρατούν σε σχέση με το φύλο τους στην κοινωνία. “Εμάς ο φασισμός μας έκλεισε το στόμα”¹⁸⁵ δηλώνουν και μαρτυρούν σε μια σύντομη φράση τις αιτίες που τις έβγαλαν στο βουνό και τις κάνουν να συμμετέχουν ενεργά στον ΔΣΕ. Η αντίληψη τους και η πολιτική της έκφραση δεν ήταν αυτό που έχουμε συνηθίσει ως αναβαθμισμένος πολιτικός λόγος της αριστεράς, αλλά προέκυπτε μέσα από το βίωμα, μέσα από την πρακτική και τις εφαρμογές της πολιτικής που εγγαράσσουν ιδεολογία. Αυτό προκύπτει και μέσα από την συνέντευξη της Αλεξάνδρας. Αποτελεί μέλος του Κόμματος (μια από τις λίγες) αλλά χαρακτηριστικό δείγμα της βάσης. Δεν έχει πρόσβαση σε αναβαθμισμένη πολιτικοποίηση και όπως η ίδια είπε κάπως απολογητικά “δεν ήταν ποτέ στέλεχος”. Επίσης δραστηριοποιείται στην Πελοπόννησο, όπου ο ΔΣΕ δεν κατάφερε σε κανένα πεδίο να αναβαθμίσει την πρακτική του. Ωστόσο, η τοποθέτησή της για τα γεγονότα, όπως συμβαίνει και με άλλες μαρτυρίες γυναικών του ΔΣΕ, χαρακτηρίζεται από μια σειρά ερμηνευτικών εργαλείων που αποκαλύπτουν μια πολύ βαθύτερη διεργασία. Άλλο ένα βασικό τους στοιχείο είναι ο αλτρουισμός, πράγμα που αναδεικνύουν και οι ιστορικές συσχετίσεις των κομμουνιστών με τους πρώτους χριστιανούς. Ακόμη όμως και μέσα από τις αντιφάσεις που επιφέρει η “υποταγή” του γυναικείου ρόλου σε ένα συλλογικό υποκείμενο που δεν έχει διαρρήξει τους δεσμούς του με την πατριαρχία, εκείνες εξακολουθούν να κάνουν βήματα χειραφέτησης. “*Η νίκη του λαού θα έρθει με συμμετοχή του γυναικείου παράγοντα*” γράφει η *Μαχήτρια*, αναλύοντας στη συνέχεια του άρθρου πως τα

182 Ενδεικτικά: *Μαχήτριες της Λευτεριάς*, 1949.

183 “Έτσι πολεμάνε οι γυναίκες στο ΔΣ”, *Δελτίο Ειδήσεων Δημοκρατικού Στρατού*, 17 Μαΐου 1948, στο: *Δελτίο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, *Ντοκουμέντα του Ελληνικού Προοδευτικού Κινήματος*, Εκδόση του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ.

184 Κ. Καραγιώργης, «Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», *Δημοκρατικός Στρατός*, Όργανο του Γ.Α. του ΔΣΕ, τχ. 3, Μάρτιος 1949, σ. 174.

185 *Μαχήτρια*, φ.3. 25 Σεπτεμβρίου 1948, σ. 5.

αυξημένα γυναικεία ποσοστά (λόγω επιστράτευσης) αποκτούν και ποιοτικά χαρακτηριστικά καθώς αρκετές δηλώνουν πρόθεση για μεταφορά σε μάχιμα τμήματα, ενώ η θεωρητική τους συγκρότηση κάνει μερικές (μέχρι πρότινος χωριατοπούλες με απόλυτα καθορισμένες – από το κοινωνικό περιβάλλον - δυνατότητες) στελέχη.

Στην περίπτωση των τελευταίων, υπάρχει πολιτική κατεύθυνση για την αναβάθμιση της συγκρότησης και των ευθυνών τους,¹⁸⁶ Οι μεραρχίες και τα τάγματα που γίνονταν “φυτώρια” ανάπτυξης γυναικών στελεχών είχαν πολύ πιο αναβαθμισμένα αποτελέσματα απ’ ότι τα υπόλοιπα. Η ουσιαστική συμμετοχή σε συσκέψεις ήταν μαζικότερη (γίνονταν διαδικασίες με 250 γυναίκες) και δεν υπήρχαν περιπτώσεις λιποταξίας. Παράδειγμα αποτελεί η 123η Ταξιαρχία, για την οποία η Μ. Μπέικου στην επίσημη αναφορά της δηλώνει πως “δεν έχει λιποταχτήσει ούτε μια από τις 800 μαχήτριες που έδωσε η Ανατολική Θεσσαλία στον ΔΣΕ”. Προσπάθειες για στελέχωση και αναβάθμιση του ρόλου αυτών των γυναικών, γίνεται σε όλα τα τμήματα, κυρίως υπό το πρίσμα της αναγκαιότητας για πιο σταθερά αποτελέσματα, καθώς φαίνεται ότι η διαρκής παρουσία τους καθώς και η πιο σταθερή στήριξη από τους ΠΕ αλλάζει άμεσα την εικόνα των μονάδων και εμπλέκει εκ νέου γυναίκες σε αναβαθμισμένες πρακτικές. Τέτοια είναι η αποτίμηση από τα τμήματα Ιππικού, Διοίκησης-Ουλαμού, ενώ η “γρηγορότερη προσαρμογή στην 192 Ταξιαρχία και 77 Μονάδα” αποτελούν για την Υπεύθυνη γυναικών Μ. Μπέικου έναν λόγο για να συστηματοποιηθεί αυτή η δουλειά.¹⁸⁷ Αντίστοιχα υψηλά είναι και τα αποτελέσματα της άμιλλας σε αυτές τις περιπτώσεις, για τα οποία συζητούν και βραβεύονται με την “κόκκινη σημαία με χρυσά γράμματα, για τα δίχρονα του ΔΣΕ”¹⁸⁸ σε πολιτικές διαδικασίες.

Στην πρακτική της άμιλλας έχει σημασία να κάνουμε μια πιο εκτενή αναφορά, καθώς κατάφερε να αποτυπώσει ταυτόχρονα και έμπρακτα όψεις χειραφέτησης, ενσωμάτωσης και βαθέματος του συλλογικού πνεύματος. Ακολουθώντας μια πρακτική του Κόκκινου Στρατού, δηλαδή το ανοιχτό κάλεσμα για καλύτερα αποτελέσματα εν είδει επιβράβευσης είτε από την ηγεσία προς τις μονάδες είτε μεταξύ των μονάδων¹⁸⁹, η ηγεσία πέτυχε να συσφίξει τις σχέσεις των μαχητριών εντός ομάδων αλλά και μεταξύ ταξιαρχιών που δρούσαν κατά βάση χωριστά, επενδύοντας σε μια λογική υγιούς ανταγωνισμού με στόχο την συμβολή στο συλλογικό αποτέλεσμα. Η άμιλλα έχει πολλά να θυμίσει

186 *Μαχήτρια*, φ.2, 10 Σεπτεμβρίου 1948, σ.2.

187 Αναφορά προς το ΓΑ από την βοήθο του ΠΕ της Ι Μεραρχίας, 22.3.1949, στο: ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1.

188 *Μαχήτρια*, φ.6, 3 Δεκεμβρίου 1948.

189 *Μαχήτρια*, στο ίδιο.

από την ιστορική πρακτική του σταχανοφισμού και προκαλεί στα υποκείμενα τις ίδιες αντιδράσεις, δηλαδή την εντονότερη εργασία και αποτελεσματικότητα, που επενδύεται με ένα πολιτικό και κατά βάση κοινωνικό διακύβευμα. Η διαδικασία αυτή ενσωματώνει εθελόντριες και επιστρατευμένες καθώς τις εξισώνει ως προς την αναγνώριση των δυνατοτήτων και των ικανοτήτων τους. Συνέχεια αυτής της διεργασίας είναι τα ενυπόγραφα ψηφίσματα γυναικών από τα έμπεδα, που δηλώνουν πως θα είναι σύντομα έτοιμες για να προωθηθούν στα μάχιμα τμήματα του Γράμμου.¹⁹⁰ Στα στρατιωτικά αποτελέσματα της άμιλλας θα αναφερθούμε στην συνέχεια, είναι σημαντικό όμως να ιδωθεί κυρίως ως ένα μέτρο με πολιτική αφετηρία, καθώς εκκινεί από συγκεκριμένη ιδεολογική μήτρα και εκτός από την υψηλότερη πολεμική απόδοση εξυπηρετεί και άλλες στοχεύσεις.

Όμως οι αναφορές της Μ. Μπέικου, είτε όσον αφορά την ίδια – στο προσωπικό της ημερολόγιο – είτε τις αναφορές που αποστέλλει στο Γενικό Αρχηγείο για αποτίμηση της δουλειάς που έχει γίνει, δείχνουν πως υπάρχουν και σημαντικά ελλείμματα. Συγκεκριμένα, σε μια καταχώρηση στις 21 Δεκεμβρίου 1948, κάνει λόγο για τις σχέσεις της με τον Πολιτικό Επίτροπο: “Δεν μπορώ να κάνω τίποτα χωρίς να μιλήσουμε πρώτα”. Ενώ μέσα από συλλογικές διαδικασίες έχουν ανατεθεί στην ίδια και σε άλλες συντρόφισσες (καταχώρηση 18.12.1948) “σοβαρά καθήκοντα” που τις καθιστούν “άξιες της εμπιστοσύνης” του κόμματος, εκείνη αναγνωρίζει στην ίδια, αλλά και αργότερα στο γυναικείο στελεχιακό δυναμικό συνολικά, έλλειψη πρωτοβουλίας.¹⁹¹ Η δουλειά που έπρεπε να γίνει με τις γυναίκες στελέχη “από τάγμα και κάτω”, “δεν έχει ολοκληρωθεί” καθώς φαίνεται να μην έχουν καταφέρει να “αναπτύξουν προσωπικότητα” και αυτό τις εμποδίζει και από το να δομήσουν βαθύτερες πολιτικές σχέσεις με τη βάση. Σε πλήθος αναφορών σχολιάζεται η αδυναμία να συστηματοποιηθεί κεντρικά η δουλειά που γίνεται στα διάφορα τμήματα, πως η παρέμβαση στην βάση και στα χωριά δεν έχει γίνει όπως θα έπρεπε, ενώ κοινός τόπος σε όλες τις αδυναμίες είναι το γεγονός ό,τι δεν δόθηκε παραπάνω βοήθεια από την ηγεσία. Σε αντίστοιχο κλίμα κινείται και ένα άρθρο στην *Μαχήτρια*, το οποίο αποτιμά θετικά τις προσπάθειες των γυναικών -στελεχών και βάσης – κατακρίνει όμως την απουσία ουσιαστικής στήριξης από τους ΠΕ και την υποτίμηση που βιώνουν εν συνόλω από τους άνδρες συναγωνιστές τους.¹⁹² Ως παράδειγμα καταγράφεται η εμπειρία της VII Μεραρχίας (Ανατ. Μακεδονίας - Θράκης), όπου προκύπτουν προβλήματα σε σχέση με την δραστηριοποίηση των γυναικών, αλλά οι “οι ΠΕ δεν έδειξαν κανένα ενδιαφέρον

190 Ενδεικτικά: Αγωνίστρια Θράκης, 5 Αυγούστου 1948, σ. 2.

191 Ημερολόγιο Δημοκρατικού Στρατού και Αναφορά προς το ΓΑ από την βοηθό του ΠΕ της I Μεραρχίας, 22.3.1949, στο: ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1.

192 *Μαχήτρια*, φ. 6, 3 Δεκεμβρίου 1948.

(παρά ελάχιστων εξαιρέσεων ως τώρα) να βοηθήσουν τις υπεύθυνες”, για να συμπληρώσει η υπ. Γυναικών, “σ. Δέσποινα”, πως:

“δεν υπάρχει περίπτωση που ΠΕ να παρακολούθησε γυναικεία συνέλευση ή να ασχολήθηκε με θέματα γυναικεία. Το κακό αυτό είναι καιρός να σταματήσει. Οι σ. ΠΕ θα πρέπει να καταλάβουν πόσο καλύτερα θα πάει η δουλειά τους όταν βοηθήσουν τις μαχήτριες μαζί με τις υπεύθυνες...”

Έναν μήνα και ένα τεύχος πριν, οι Πολιτικοί Επίτροποι δημοσίευαν στο ίδιο έντυπο το άρθρο “Οι ΠΕ μιλούν για τις γυναίκες”, στο οποίο μεταφέρονταν τα θετικά σχόλια από την σύσκεψη των Επιτρόπων. Οι δύο διαδικασίες φαίνεται πως μερικές φορές ήταν παράλληλες και όχι τεμνόμενες. Εξίσου σημαντική είναι η παραδοχή σε αναφορά της Μ. Μπέικου προς το ΚΓΑΝΕ (διαφορετική περιοχή δράσης, αλλά ενδεικτική για την πολιτική λειτουργία και με κοινά σημεία) πως το σταμάτημα της πολιτικής δουλειάς, όπως παρατήρησε στη Ρούμελη, δημιουργεί προβληματικές με τις μαχήτριες να χάνουν την όρεξή τους για μάθηση και προσφορά, να αναπτύσσουν “γκρίνιες και διαφωνίες” με αποκορύφωμα το “ρεμπελιό και τις λιποταξίες”.¹⁹³ Εδώ είναι σημαντικό να ξεκαθαρίσουμε ξανά πως οι συνθήκες του αντάρτικου στην Νότια Ελλάδα ήταν πολύ δυσκολότερες και όσα αναφέρει στη συνέχεια η Μπέικου σχετίζονται μεν με λαθεμένες ιεραρχήσεις της ηγεσίας (σε σχέση με την πολιτική-πολεμική χρήση των μαχητριών και την άρνηση ξεχωριστής πολιτικής δουλειάς στις γυναίκες) σε άλλα ζητήματα όμως, όπως την έλλειψη εξειδικευμένου υλικού, συνδέονται με τις δυσκολίες του τόπου. Συνδυασμένες οι λάθος επιλογές με τις δυσκολίες, οδηγούσαν σε αποτελέσματα όπως η έλλειψη στελεχών από περιοχές, καθώς η ίδια υπεύθυνη αναλάμβανε περιοχές όπου χρειαζόταν να λείπει αρκετό καιρό για να μπορέσει να φτάσει. Αποτιμητικά, ενώ υπήρχε ισότητα ως προς την πρόθεση βαθέματος της πολιτικής δουλειάς, όταν η συγκυρία γινόταν πιο επιτακτική, το βάρος της προσοχής δινόταν απρόσκοπτα στους άνδρες συντρόφους. Στις πολιτικές διαδικασίες δεν υπήρχαν καν παρόντες Επίτροποι, υπήρξαν στιγμές που η ξεχωριστή διαφώτιση γυναικών έπαψε, ενώ όσον αφορά την πρακτική, πράγμα που θα αναλύσουμε και στη συνέχεια, ηγεμόνευε ξανά η θεώρηση για τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών – και τους αντίστοιχους περιορισμούς του – και οι γυναίκες χρησιμοποιούνταν σε άλλες δουλειές πέραν της μάχης

¹⁹³ Έκθεση για τη δουλειά στις γυναίκες στη Ν.Ε., προς ΚΓΑΝΕ, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου-Φέρλα, κ.29, φακ.1.

Η υποβάθμιση της αξίας τους ως στελέχη, μαχήτριες και εν γένει γυναίκες που “επανδρώνουν” τα πόστα του στρατού, δημιουργεί ιδιαίτερες σχέσεις και μεταξύ τους. Ο πόθος της αναγνώρισης και του σεβασμού σε ατομικό επίπεδο και η κατασκευή ενός ιδεοτύπου γυναίκας με οξυμένο πολιτικό κριτήριο και “παλληκαρήσια” μαχητική επίδοση σε συλλογικό επίπεδο, προκαλεί ανταγωνισμούς που όπως θα δούμε και στη συνέχεια εκφράζονται είτε μέσα από την επιθυμία τους για μεταφορά στα μάχιμα τμήματα, κάτι που με εκκλήσεις σε πολιτικούς επιτρόπους και δημόσιες επιστολές, στη *Μαχήτρια*, ζητούν συχνά, είτε όμως και μέσα από προβληματικές συμπεριφορές.¹⁹⁴ Την ίδια στιγμή όμως, αναδύεται μια άλλη συντροφικότητα. Συγκεκριμένα, το γεγονός ότι οι υπεύθυνες έχουν επιμεριστεί την πλήρη ευθύνη για τις μαχήτριες, συνδεδεμένο με την απουσία καθημερινής μέριμνας από τους άνδρες στελέχη παρά εξαιρέσεων, διαμορφώνει μια άτυπη γυναικεία κοινότητα. Οι γυναίκες στελέχη προσπαθούν με ευρηματικούς τρόπους να κινητοποιήσουν περαιτέρω τις μαχήτριες. Μέσα από συνεντεύξεις μαθαίνουμε πως τους δίνουν να αναλάβουν περισσότερες ευθύνες εκεί που υστερούν, τις μαθαίνουν να διαβάζουν και να γράφουν ώστε να μπορούν να συμπληρώσουν ερωτηματολόγια για τις ατομικές τους ανάγκες. Οι υπεύθυνες είναι παρούσες ώστε το αίσθημα φόβου και άρνησης που πιθανότατα αντιμετωπίζουν οι νεότερες να καταπραυνθεί και να ξεπεραστεί με την “αφύπνιση”. Από την ηγεσία και τις εντολές που τους δίνουν οι δικοί τους υπεύθυνοι, έχουν μάθει να είναι σοβαρές και πάντα να προωθούν τα συμφέροντα του κόμματος και του ΔΣΕ. Παρόλα αυτά, οι πρακτικές τους θυμίζουν μεθόδους εκμάθησης που θα χρησιμοποιούσε μια μητέρα και δείχνουν πως αναπαράγοντας όψεις που ανταποκρίνονται στον παραδοσιακό γυναικείο ρόλο, διαμορφώνουν μια πολυεπίπεδη σχέση υπεύθυνης-αγωνίστριας. Το βάθος αυτής, το αντιλαμβανόμαστε μέσα από τις ημερολογιακές καταχωρήσεις της Μαρίας Μπέικου, πρωτογενές υλικό που έχει χαρακτήρα αδιαμεσολάβητης καταγραφής σκέψεων, άρα είναι και πιο αξιόπιστο ως προς την ειλικρίνειά του. Στις 18 Δεκεμβρίου 1948 (την περίοδο της μεταφοράς της από την ΙΙ στην Ι Μεραρχία) σημειώνει πως της έχει λείψει η συντροφισσα της Γεωργία Καλλίνου-Παλληγιαννοπούλου (Υπεύθυνη Γυναικών στην Θεσσαλία) και σχολιάζει πως είναι η μόνη με την οποία “έχει συνδεθεί ιδιαίτερα”, πράγμα που ταιριάζει με το μοτίβο ενός πιο απόμακρου πολιτικού στελέχους. Ωστόσο, όταν μετακινείται στην βόρεια Ελλάδα μερικούς μήνες αργότερα και αναλαμβάνει εκεί ρόλο υπεύθυνης, αυτή η συνθήκη αλλάζει. Από τις αρχές Μαρτίου του 1949, δηλαδή μετά την πρώτη Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ, οι καταχωρήσεις που αφορούν ονομαστικά τις νεαρές μαχήτριες αυξάνονται. “Έρχονται κοντά μας οι κοπέλες” γράφει στις 18 Μαρτίου και έτσι ξεκινούν οι συχνές αναφορές στην διαδικασία προσέγγισης μεταξύ τους. Στις ίδιες καταχωρήσεις

194 ΔΣΕ. Μονάδα Εφοδιασμού Γράμμου, Έκθεση της Γυναικείας Δουλειάς τον μήνα Ιούλη, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου.

παρατηρεί ως άλλη μάνα τη διαδικασία φυσικής ενδυνάμωσης τους: “οι κοπέλες μας πάχυναν αρκετά κι αυτό είναι πολύ ευχάριστο”. Όταν οι μαχήτριες φεύγουν για να προωθηθούν σε πολεμικές επιχειρήσεις τις “νοσταλγεί και ανησυχεί για την τύχη τους”, νοιάξιμο που εκφράζει ειδικότερα για το “Κατινάκι”.¹⁹⁵ Πρόκειται για ένα αρκετά νεαρό κορίτσι “στην πιο επικίνδυνη ηλικία”, πιθανότατα επιστρατευμένο, που η Μπέικου αντιμετωπίζει σαν κόρη της, γράφοντας πως “αν είχα παιδί έτσι θα το αγαπούσα”. Τις επόμενες μέρες, με την επιστροφή τους, οι καταγραφές πληθαίνουν. Παράλληλα με την προετοιμασία για τις επόμενες μάχες, “αρχίζει και η οργανωμένη ζωή”. Κάνουν συνελεύσεις όπου όλες μαζί συζητούν και αποφασίζουν για τη δουλειά που πρέπει να γίνει ώστε μέσω της συλλογικής ευθύνης να υπάρχουν και “καλλίτερα αποτελέσματα”. Υπ’ αυτό το πρίσμα η Μπέικου αναφέρεται ξανά στην “Κατινούλα”, σχολιάζοντας πως “φρόντισε να διαπαιδαγωγηθεί σωστά”. Η σχέση μεταξύ τους υπερβαίνει την πολιτική, καθώς οι κακουχίες που συλλήβδην βιώνουν, από κοινού με τα προβλήματα υγείας της Μπέικου -που κάνουν την Κατινούλα να κλαίει- προωθούν μια συντροφικότητα που σμιλεύεται από την εμπειρία της ανάρρωσης αλλά και του μοιράσματος του κοινού ψυχικού και σωματικού πόνου. Στις 16 Απριλίου φτάνει ειδοποίηση πως οι κοπέλες θα ξαναφύγουν. Αυτό φαίνεται να επιδρά με μη πολιτικό τρόπο στην υπεύθυνη τους, της “κάνει κακό” όπως γράφει, καθώς περίμενε να φύγει πριν από εκείνες. Οι καταγραφές γίνονται πιο προσωπικές, συγκρατεί ονόματα, όπως της Βάγιας και περιγράφει τις προετοιμασίες για τη γιορτή της. Ανατρέπει την εξωτερική εικόνα του στελέχους, κλαίει και δείχνει να ηρεμεί όταν “ευτυχώς, το ταξίδι αναβάλλεται για αύριο”. Την ίδια στιγμή αποτυπώνει και μια ειλικρινή εικόνα των συντροφισσών της. Νεαρές ή πιο έμπειρες, εθελόντριες και επιστρατευμένες, κλαίνε κι εκείνες την ημέρα της αναχώρησης, 19 Απριλίου 1949. Αυτή, γράφει, είναι η μεγαλύτερη στεναχώρια που έζησε στον ΔΣ, για να κλείσει τις καταγραφές αυτών των γεγονότων με την τελευταία φράση που της είπε η Κατινούλα: “Δεν θα σε ξεχάσω ποτέ”. Ο αποχωρισμός αυτός των συναγωνιστριών εκτός των άλλων αναδεικνύει και το πόσο εύπλαστοι είναι οι όροι της επιστράτευσης και του καταναγκασμού. Ο πόλεμος και η έμφυλη βία του, συνθήκες φρικτές για το σύνολο του πληθυσμού και δη των γυναικών, αλλάζουν την πραγματικότητα τους και πάνω στα ερείπια του ατομικού παρελθόντος της η κάθε μια, χτίζει – όσο είναι εφικτό - νέες συναισθηματικές σχέσεις. Ο ΔΣ και κυρίως οι συντρόφισσες εντός του, γίνονται η νέα οικογένεια.

195 Ημερολόγιο του Δημοκρατικού Στρατού, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου.

“...τραβάμε για μια καινούργια κατάκτηση του αγώνα μας”¹⁹⁶

Οι γυναίκες, η λαϊκή εξουσία και η ΠΔΕΓ

Σε όλη την διαδρομή του Δημοκρατικού Στρατού υπήρξαν και ενδιαφέροντα σημεία-τομές στην γυναικεία πολιτικοποίηση, αναπαράγοντας φυσικά τους τοπικούς περιορισμούς που προαναφέραμε. Σαν πρώτο σημείο που υλοποιεί τις επιδιώξεις της ΠΔΚ σχετικά με τα γυναικεία δικαιώματα είναι οι εκλογές που πραγματοποιούνται για τα Λαϊκά Συμβούλια τον Νοέμβριο του 1948.¹⁹⁷ Στις “ελεύθερες περιοχές” όπου πραγματοποιήθηκε η εκλογική διαδικασία, είχαν το δικαίωμα του “εκλέγειν και εκλέγεσθαι” όλες οι γυναίκες και τα κορίτσια άνω των 18 ετών. Στο άρθρο-κάλεσμα για συμμετοχή στις κάλπες, που είναι ενδεικτικό για την πολιτική παρέμβαση που την συνόδευσε, συστατικό στοιχείο αποτελεί η συμπερίληψη. Το δικαίωμα είναι συλλογικό και απευθύνεται σε μαχήτριες, νοσηλεύτριες και τραυματιοφορείς, σε συνδέσμους, μεταφορείς, σε όσες δουλεύουν στη συγκομιδή και τις μαγειρίσες. Ίδιο ενδιαφέρον δίνεται και στη συμμετοχή των γυναικών μεγαλύτερης ηλικίας που προσφέρουν στον ΔΣΕ “πλέκοντας ακούραστα τη φανέλα του αντάρτη”. Και σε αυτές τις περιπτώσεις, ειδικά λόγω της αναφοράς σε ένα ετερόκλητο γυναικείο δυναμικό, είναι έντονη η αναπαραγωγή των στερεοτυπικών αφηγημάτων για τη γυναικεία συμμετοχή, που αντανakλά τις ιδιαίτερες και “φυσικές” δεξιότητες τους. Έρχονται και σε αυτό το πεδίο να “νοικοκυρέψουν” τους θεσμούς της “νεογέννητης λαϊκής εξουσίας”.¹⁹⁸ Ουσιαστικής σημασίας βέβαια είναι η απόδοση της ορατότητας στο γυναικείο υποκείμενο και η αναγνώριση του δικαιώματος των γυναικών να έχουν λόγο στην πολιτική ανεξαρτήτως προέλευσης, ηλικίας, ειδίκευσης. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής βούλησης θα είναι η πανελλαδική συμμετοχή της τάξης του 20%, με ενδεικτικούς τους αριθμούς εκλεγμένων γυναικών σε Φλώρινα και Καστοριά:

Τόπος/ Θέσεις εκλογής	Φλώρινα	Καστοριά
Λαϊκά Συμβούλια	52 γυναίκες σε 23 Συμβούλια	78 γυναίκες σε 53
Λαϊκά Δικαστήρια	38 γυναίκες σε 23 Δικαστήρια	53 γυναίκες σε 15
Επαρχιακό Συμβούλιο	3 γυναίκες	2

¹⁹⁶ *Μαχήτρια*, φ.7, 13.1.1948.

¹⁹⁷ *Μαχήτρια*, φ.5, 16 Νοεμβρίου 1948.

¹⁹⁸ Η Γυναίκα της Ελλάδας στον αγώνα. La femme greque au combat, ΑΣΚΙ, εκδόσεις Ελεύθερης Ελλάδας, σ. 55.

Αναθεωρητικό Δικαστήριο	2 γυναίκες	1
-------------------------	------------	---

Πίνακας. “Γυναίκες στη Λαϊκή Εξουσία”. *Μαχήτρια*, φ.5

Το δεύτερο σημείο, που μάλιστα αποτέλεσε και μια αμιγώς γυναικεία στιγμή, ήταν οι εργασίες προς την ίδρυση και η υλοποίηση της 1ης συνδιάσκεψης της Πανελλήνιας Δημοκρατικής Ένωσης Γυναικών (ΠΔΕΓ). Η αρχή γίνεται στις 25 Οκτωβρίου 1948¹⁹⁹ όταν και γυναίκες - μέλη του ΔΣΕ, του ΚΚΕ, του Αντιφασιστικού Μετώπου Σλαβομακεδονισσών (ΑΦΖ) και του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας (ΑΚΕ) αποφασίζουν να συγκροτήσουν την πρώτη καθαρά γυναικεία οργάνωση εντός του κινήματος. Στόχοι της είναι η διασφάλιση των γυναικείων δικαιωμάτων, των ειδικών δικαιωμάτων της μητέρας και του παιδιού, η συμβολή στην συνέχιση και ένταση του αγώνα από την γυναικεία πλευρά, πέρα από εθνική καταγωγή (συμμετέχουν ισότιμα “Ελληνίδες, Τουρκάλες, Σλαβομακεδόνισσες, Αρβανίτισσες, Βλάχισσες”), η σύνδεση με το παγκόσμιο γυναικείο κίνημα μέσω της ένταξης της ΠΔΕΓ στην Παγκόσμια Δημοκρατική Ομοσπονδία Γυναικών (ΠΔΟΓ)²⁰⁰ και όλα αυτά με ορίζοντα την νίκη απέναντι στον “μοναρχοφασισμό” και την λαϊκή δημοκρατία.²⁰¹ Πρώτη εργασία μετά την ίδρυση της ΠΔΕΓ και τον ορισμό της αντιπροσωπείας της ήταν η αποδοχή του καλέσματος και συμμετοχή στην 2η Συνδιάσκεψή της ΠΔΟΓ στην Βουδαπέστη (1-4 Δεκεμβρίου 1948). Η αποστολή της ΠΔΕΓ εκπροσωπήθηκε από τα κεντρικά γυναικεία στελέχη του ΔΣΕ και του ΚΚΕ, την Ρούλα Κουκούλου, την Ρίτα Λαζαρίδη, την Δόμνα Ιωαννίδη και τη Βάγιο Βουρνά.²⁰² Η σημασία της συμμετοχής στην παγκόσμια συνδιάσκεψη – και της μεταφοράς της εμπειρίας αυτής, καθώς η δυνατότητα συμμετοχής ήταν προνόμιο των ανώτατων στελεχών - ήταν πως, από κοινού με την ιδεολογική διαφώτιση των αγωνιστριών (εκείνη την περίοδο βαθαίνει η πολιτική εμβάθυνση που αφορά το κομμουνιστικό κίνημα και τον έμφυλο απόηχο της Οκτωβριανής Επανάστασης), τις έκανε να αντιληφθούν τους εαυτούς τους ως κομμάτι μιας παγκόσμιας γυναικείας κοινότητας. Δεν ήταν μόνες, οι ιδέες που μερικώς ή πλήρως τις είχαν εμπλέξει με την αντίσταση και τώρα με τον Δημοκρατικό Στρατό είχαν ανταπόκριση και παράλληλα υπήρχε αναγνώριση και αλληλεγγύη σε παγκόσμια κλίμακα σε σχέση με τα δεινά τους. Σε αυτό το κλίμα

199 Η πρώτη δημοσιευμένη αναφορά στην πρόταση για ίδρυση της ΠΓΕΔ, στη: *Μαχήτρια*, φ.4, 25 Οκτωβρίου 1948.

200 Η Παγκόσμια Δημοκρατική Ομοσπονδία Γυναικών ιδρύθηκε επίσημα μέσα από την πρώτη της Συνδιάσκεψη στις 26 Νοεμβρίου 1945. Ήταν απότοκο των έμφυλων διεργασιών που εκκίνησαν μέσα από την αντιφασιστική πάλη των προηγούμενων χρόνων και οι επιτροπές για την συγκρότησή της αναλαμβάνουν καθήκοντα λίγο μετά την λήξη του πολέμου, συγκεκριμένα τον Ιούνιο του 1945. Αποτελούσε επί της ουσίας την Παγκόσμια Ομοσπονδία Γυναικών Κομμουνιστικών και Αριστερών κομμάτων, με συμμετοχή 56 χωρών. Η συγκρότηση της ΠΔΕΓ συνοδεύτηκε από κάλεσμα της ΠΔΟΓ για συμμετοχή των αγωνιστριών γυναικών της Ελλάδας στην 2η Συνδιάσκεψή της που θα πραγματοποιούνταν τον Δεκέμβριο του 1948 στην Βουδαπέστη.

201 Ιδρυτική Διακήρυξη ΠΔΕΓ, στη: *Μαχήτρια*, φ. 5, 16 Νοεμβρίου 1948.

202 ΑΣΚΙ, Φωτογραφικό Αρχείο ΔΣΕ, Φ.Α.Γ. Ιωαννίδη.00091.

εντάσσεται ο χαιρετισμός των γυναικών της Ισπανίας - με τα κοινά βιώματα του εμφυλίου- στις Ελληνίδες δια στόματος της Ντολώρας Ιμπαρούρι(Passionaria).²⁰³ Επίσης, μέσω της ΠΔΟΓ καλούνται διαμαρτυρίες σε Ευρώπη, Αμερική και Σοβιετική Ένωση ενάντια στην έμφυλη βία που ασκείται από το ελληνικό κράτος απέναντί τους. Στα Δελτία του ΔΣΕ υπάρχουν αναφορές για έντονες διαμαρτυρίες για την τρομοκρατία και τις εκτελέσεις, με ενδεικτικές μόνο τις κινητοποιήσεις στο Μπέρμιγχαμ της Αγγλίας, την Νέα Υόρκη, καθώς και παραστάσεις αλληλεγγύης από την Ένωση Εργατικής Νεολαίας Ρουμανίας και την Ένωση Γυναικών Ρουμανίας. Παράλληλα οι γυναίκες του ΔΣΕ βρίσκουν ένα πεδίο απεύθυνσης, όταν μετά τις εκκαθαριστικές στη Ρούμελη το 1948, όπου έχουν πέσει θύματα δεκάδες άμαχοι, εκείνες διαμαρτύρονται στην παγκόσμια κοινότητα μέσω επιστολής στην ΠΔΟΓ.²⁰⁴ Αυτό που εκφραζόταν όλο το προηγούμενο διάστημα με τηλεγραφήματα και κινητοποιήσεις αλληλεγγύης που ήταν πολύ σημαντικές για το ηθικό των αγωνιστριών αλλά έμεναν μόνο στις λεπτές γραμμές των ειδήσεων, τώρα κεφαλαιοποιείται σε μια πολιτική ένωση από γυναίκες για γυναίκες.

Σε επίπεδο διαδικασιών, από τον Νοέμβριο του 1948 και ως την συνδιάσκεψη υπήρξε έντονη πολιτική δραστηριότητα του γυναικείου υποκειμένου, με στόχο την όσο δυνατόν καλύτερη προετοιμασία, την κατανόηση των στόχων της συνδιάσκεψης και την επιλογή των αντιπροσώπων συλλήβδην των γυναικών, μαχητριών και στα μετόπισθεν. Οι διαδικασίες και η συχνότητά τους, όπως και η δυνατότητα συμμετοχής είναι ανάλογη των πολεμικών επιχειρήσεων. Στις ελεύθερες περιοχές υπάρχουν πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες, όπως αποδεικνύεται και από τις επίσημες εκθέσεις προς τη διοίκηση. Συγκεκριμένα, στην περιοχή δράσης της II Μεραρχίας συνελεύσεις πραγματοποιούν οι περισσότερες ταξιαρχίες – ενδεικτικά 192, 123, 77, 33 – με τους αριθμούς συμμετοχής να κυμαίνονται από 80 μέχρι 256 γυναίκες. Συμμετοχή έχουν και οι γυναίκες των συνεργειών, ενώ σε μερικές παρακολουθούν και οι μαχητές. Διαδικασίες γίνονται και στα ελεύθερα χωριά, για την ακρίβεια 15, στις οποίες παρίστανται περίπου 1070 γυναίκες. Στην Ανατολική Θεσσαλία λαμβάνουν χώρα συσκέψεις στελεχών με τη γυναικεία παρουσία να είναι από 25 έως 60 στελέχη.²⁰⁵ Στα πλαίσια των διαδικασιών τους προετοιμάζονται για την Συνδιάσκεψη, συζητούν για τον ρόλο της γυναίκας στον αγώνα και παράλληλα οργανώνουν τα επόμενα τους βήματα: ένταση των στρατιωτικών αποτελεσμάτων και της εξοικείωσης τους με τα όπλα, αύξηση της

203 *Μαχήτρια*, φ.7, 13.1.1949.

204 *Δελτίο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, 10 Μαρτίου 1948, 13, 15, 27 & 29 Μαΐου 1948.

205 “Εκθεση για την προετοιμασία της Συνδιάσκεψης”, 22.3.49., η βοήθος του ΠΕ της I Μεραρχίας Μαρία Μπέικου. ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1.

προπαγανδιστικής δουλειάς στον “ΜΦΣ” - τον μοναρχοφασιστικό στρατό, όπως τον αποκαλούσαν- αύξηση της γυναικείας μέριμνας για τους τραυματίες και οργάνωση της ψυχαγωγίας του στρατού. Στην σύσκεψη 115 στελεχών των Μεραρχιών Θεσσαλίας και Ρούμελης που πραγματοποιήθηκε λίγο αργότερα, όλοι αυτοί οι στόχοι εκφράζονται και μέσα από το κάλεσμα σε άμιλλα της Ι (Θεσσαλία) στην ΙΙ Μεραρχία.²⁰⁶ Ανάλογο είναι το κλίμα και στην βόρεια Ελλάδα στις περιοχές του ΓΑ και του ΚΓΑΜΘ. Συνελεύσεις ταξιαρχιών και ταγμάτων από την Δυτική και Κεντρική Μακεδονία (14η, 16η και 3ο Τάγμα της 103ης Ταξιαρχίας), η σύσκεψη μαχητριών Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης όπως και οι γυναίκες των νοσοκομείων του ΔΣΕ καταλήγουν σε αποφάσεις τις οποίες προωθούν στην Κεντρική Επιτροπή της ΠΔΕΓ.²⁰⁷ Οι μαχήτριες αναπτύσσουν μέσα από αυτές τις προετοιμασίες το αίσθημα του συνανήκειν, δίνουν “πανηγυρικό χαρακτήρα στις συγκεντρώσεις τους” ενώ βλέπουν την επικείμενη συνδιάσκεψη σαν μια “πρώτη κατάκτηση που πέτυχαν με το αίμα των συναγωνιστριών τους”. Στον ορίζοντα της πραγματοποίησής της καλούν οι ίδιες σε άμιλλα άλλες ταξιαρχίες και επιδιώκουν να βρεθούν εκείνες “πρώτες μέχρι τότε στην επίθεση και την πολεμική απόδοση”. Άλλες στοχεύουν να αυξήσουν τις εντάξεις μέχρι τότε ώστε να κοινωνήσουν σε όλο και περισσότερους τους στόχους της ένωσης. Αντίθετα, στην Πελοπόννησο οι συνελεύσεις συνεχίζουν με τον ίδιο ρυθμό που αναφέραμε. Η Αλεξάνδρα δεν έχει αναμνήσεις από την προετοιμασία για την ΠΔΕΓ και σε κανένα έντυπο του ΔΣΕ δεν υπάρχει αναφορά για συμμετοχή από την Πελοπόννησο. Στην Ρούμελη και την Ανατολική Θεσσαλία υπάρχουν και ταξιαρχίες που αντιμετωπίζουν δυσκολίες ως προς την υλοποίηση των συσκέψεων, καθώς βρίσκονται πολύ κοντά στις γραμμές του αντιπάλου. Γι’ αυτό τον λόγο είτε συνεδριάζουν με μικρότερη απαρτία είτε κάνουν πολιτική δουλειά “στα χαρακώματα” (όπως η 138η Ταξιαρχία).²⁰⁸

Στις αρχές του Γενάρη οι εργασίες προς την συνδιάσκεψη προχωρούν. Οι αναφορές που αποστέλλονται στην Κεντρική Επιτροπή της Ένωσης κάνουν λόγο για επίτευξη των στόχων που έθεσαν σε όλα τα επίπεδα, γεγονός που επιβεβαιώνεται. Οι αριθμοί των συνελεύσεων αυξάνονται και οι διαδικασίες συστηματοποιούνται καθώς πλησιάζει η στιγμή που οι γυναίκες του ΔΣΕ θα επιλέξουν αντιπροσώπους. Όλες “βρίσκονται σε συναγερμό”.²⁰⁹ Οι γυναίκες στα νοσοκομεία και τα συνεργεία πραγματοποιούν αντίστοιχα διαδικασίες και αποτιμούν το βάθεμα της δουλειάς τους. Στο στρατιωτικό κομμάτι, η άμιλλα προχωρά και ήδη υπάρχει η σειρά επίδοσης: “στην πρώτη σειρά

206 “Σύσκεψη 115 Γυναικών Στελεχών 1ης και 2ης Μεραρχίας στις 23.12.1948, στην: *Αγωνίστρια*, 12 Φλεβάρη 1949.

207 *Μαχήτρια*, φ. 6, 3.12.1948

208 “Έκθεση για την προετοιμασία της Συνδιάσκεψης”, 22.3.49., η βοήθος του ΠΕ της Ι Μεραρχίας Μαρία Μπέικου.

ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1.

209 *Μαχήτρια*, φ.8, 10 Φεβρουαρίου 1949.

βρίσκονται οι μαχήτριες της 9ης, 10ης και 11ης Μεραρχίας” και ακολουθούν οι “1η και 2η που κάνουν βήματα στη δουλειά τους ενώ είχαν παλιότερα καθυστερήσει”. Είναι πιθανό πως η λυρικότητα που χαρακτηρίζει τις περιγραφές της προετοιμασίας, όπως και των μαχών σε δημοσιεύσεις εντύπων και μαρτυρίες υποδηλώνει τάσεις “ωραιοποίησης”. Ωστόσο, αυτό που εξετάζουμε και έχει νόημα να συγκρατήσουμε, είναι η πραγματικότητα της αύξησης της πολιτικής δουλειάς που επηρέασε σαφώς τα υποκείμενα.

Στο στρατιωτικό πεδίο -που μέσω άμιλλας και πολιτικών διαδικασιών συνδέεται και με την ΠΔΕΓ - το αξιόμαχο των γυναικών είναι αδιαμφισβήτητο. Για παράδειγμα η κατάληψη του Καρπενησίου (μετά την οποία ξεκίνησαν οι αντιπρόσωποι της Ρούμελης το ταξίδι για τον τόπο της Συνδιάσκεψης) ή οι θετικές αποτιμήσεις της μαχητικής πρακτικής των γυναικών στην Κ. Μακεδονία (20η Ταξιαρχία για μάχη Ιερισσού) δείχνουν πως υπήρξε όντως μια άνοδος στην μαχητική απόδοση.²¹⁰ Είναι σαφές πως η ηγεσία έχει επικεντρώσει το ενδιαφέρον της στην Συνδιάσκεψη – που αντιμετωπίζεται ως “εξόρμηση για τη νίκη” - ώστε να επιτύχει την περαιτέρω συγκρότηση των γυναικών, την πολιτικοποίηση των νέων που διαρκώς έρχονται με τις επιστρατεύσεις, να ανεβάσει το ηθικό των μαχητριών και όλα αυτά να συνδράμουν στην μεγαλύτερη συνοχή και προσήλωση του γυναικείου έμφυλου υλικού. Πλέον αποτελεί το 1/3 του στρατεύματος και το 70% στις βοηθητικές δουλειές, άρα αποτελεί ένα κρίσιμο δυναμικό που οφείλει να “δουλευτεί” όπως *δενότανε το ατσάλι*.

Η Συνδιάσκεψη, που αρχικά υπολογιζόταν να γίνει τον Ιανουάριο του 1949, πραγματοποιείται το πρώτο τριήμερο του Μαρτίου του ίδιου έτους στο Βίτσι, σε μια αίθουσα-αμπρί έξω από το χωριό Πύλη. Αποτελεί πολιτικό γεγονός για το οποίο έρχονται στην Ελλάδα αντιπροσωπείες από το εξωτερικό, με μέλη του γυναικείου και κομμουνιστικού κινήματος, όπως και κόσμο της διανόησης. Αποστολές φτάνουν από την Πολωνία, την Τσεχία, την Βουλγαρία, την Αλβανία, Ρουμανία, Ουγγαρία και Γαλλία, στην οποία συμμετέχει ο ποιητής Πολ Ελιάρ και Ελληνίδες που κατοικούν εκεί. Αφού οι αντιπροσωπείες χαιρετίζουν την διαδικασία και διαβάζουν από κοινού με τις μαχήτριες ποιήματα, η διαδικασία ξεκινά. Όπως φαίνεται και από το επίσημο πρόγραμμα της ΠΔΕΓ²¹¹, υπάρχει αυστηρός σχεδιασμός για την υλοποίηση της συνδιάσκεψης. Τα θέματα ημερήσιας διάταξης παρουσιάζονται ως εξής: α) Η γυναίκα της Ελλάδας στην πάλη για λευτεριά,

210 Για αποτελέσματα στην Κ. Μακεδονία (VI Μεραρχία) *Μαχήτρια*, φ.8, 10 Φεβρουαρίου 1949. Για τη μάχη του Καρπενησίου, ομιλία Μ. Μπέικου στην 1η Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1

211 Πρόγραμμα ΠΔΕΓ. ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1.

ειρήνη, δημοκρατία, β) Καταστατικό της ΠΔΕΓ και γ) Εκλογή Κεντρικού Συμβουλίου. Κάθε μέρα έχει ειδικά διαμορφωμένο πρόγραμμα για την παρουσίαση εισηγήσεων, την συζήτηση των θεμάτων, τους χαιρετισμούς στελεχών και αντιπροσώπων και την εκλογή των οργάνων. Εισηγήηση πραγματοποιεί η Ρούλα Κουκούλου. Η Ρ. Κ., όπως συχνά υπογράφει, θα αναλάβει και την προεδρεία της Ένωσης μετά την άνωθεν απομάκρυνση της Χρύσας Χατζηβασιλείου, μέλους του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ που είχε αναπτύξει μέσα από το θεωρητικό έργο της ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις για το γυναικείο ζήτημα, στις οποίες αξίζει να αναφερθούμε. Χωρίς να αποκλίνει από τις γενικές αρχές του ΚΚΕ και του ηγεμονικού κομμουνιστικού ρεύματος της εποχής (βασίζεται στα θεωρητικά εργαλεία του Ένγκελς, όπως η *Καταγωγή της Οικογένειας*, της Κλάρα Τσέτκιν και της Αλεξάνδρας Κολλοντάι), έθεσε προς αμφισβήτηση την κεντρική αφήγηση -ακόμη και εντός κομμουνιστικού λόγου- που ήθελε η γυναίκα να αντιμετωπίζεται πρωτίστως ως μητέρα. Παράλληλα άσκησε θαρρετά κριτική για τον σεξισμό εντός κόμματος και προσπάθησε να κάνει γόνιμη κριτική στον φεμινισμό υπό το πρίσμα της γυναικείας χειραφετητικής συμμετοχής στα κινήματα.²¹² Η πιθανότητα διάχυσης τέτοιων αντιλήψεων μέσω της ΠΔΕΓ σε μια διαφορετική εξέλιξη των πραγμάτων, θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την πορεία του γυναικείου κινήματος. Επιστρέφοντας στο κλίμα της Συνδιάσκεψης, την εισήγηση ακολουθεί η τοποθέτηση της Ηρώς Μπαρτζιώτα (εξίσου ορισμένη υπεύθυνη του γυναικείου κινήματος από το Γενικό Αρχηγείο). Σε κάθε γύρο τοποθετήσεων έχουν λόγο οι υπεύθυνες γυναικών από όλες τις Μεραρχίες και χαμηλότερα στελέχη. Οι γλώσσες που ακούγονται ποικίλουν: ελληνικά, μακεδονικά, αλβανικά, βουλγάρικα, τσιγγάνικες διάλεκτοι και άλλες, γεγονός που ξεδιπλώνει τον εθνογραφικό πλούτο και την λογική σεβασμού και ανάδειξης των διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων εντός ΔΣ.

Ο λόγος της Ένωσης όπως αποτυπώνεται στις τοποθετήσεις και στο καταστατικό που προκύπτει, συγκεντρώνει τις ιδέες με τις οποίες αλληλεπίδρασαν οι γυναίκες κατά την δράση τους στον ΔΣΕ. Η εισήγηση της Ρούλας Κουκούλου αποτελεί ένα πολύ ενδιαφέρον πρωτογενές υλικό για να κατανοήσουμε αυτή την αλληλεπίδραση.²¹³ Μέσα από την ομιλία της, η υπεύθυνη του Γυναικείου Κινήματος αποτιμά τον ρόλο των γυναικών “πατριωτιστών” - αναφερόμενη σε όλο τον εθνογραφικό πλούτο εντός ελληνικής επικράτειας - στον αγώνα ενάντια “στις δυνάμεις της ξένης

212 Για τις θεωρητικές επεξεργασίες της Χ. Χατζηβασιλείου: *Το ΚΚΕ και το Γυναικείο Ζήτημα*, Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Αθήνα 1946. Επίσης: “Το γυναικείο ζήτημα και η σημερινή ιστορική περίοδος”, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ.2. Φεβρουάριος 1946.

213 Η γυναίκα της Ελλάδας στον αγώνα για ελευθερία, ειρήνη, δημοκρατία. Εισηγήηση στην Α' Συνδιάσκεψη ΠΔΕΓ, ΑΣΚΙ, Εκδόσεις Ελευθέρης Ελλάδας, Ψηφιακό αποθετήριο, διαθέσιμο στο: <http://62.103.28.111/ds/rec.asp?id=73359>

κατοχής και του ντόπιου φασισμού”. Αναγνωρίζει τον έντονο διπολισμό που επέφερε η δεινή μεταπολεμική κατάσταση, όπου κυριαρχεί η φτώχεια για τον κόσμο της εργασίας, το “αποστράγγισμα των αγροτών”, η πείνα και η αδυναμία (επικαλείται την ασθενική εικόνα των παιδιών, που με βάση τα στοιχεία της UNRRA είναι κατά 75% προφυματικά ή φυματικά. Από τον λόγο της δεν λείπουν οι έντονες αναφορές σε περιστατικά έμφυλης βίας κατά την Λευκή Τρομοκρατία, με ειδικό παράδειγμα τους βιασμούς στην περιοχή της Καστοριάς (για τους οποίους γίνεται αναφορά και σε άρθρο της Μαχήτριας) που εκτιμώνται “περί τους 2000”, αφορώντας από ηλικιωμένες γυναίκες μέχρι παιδιά 12 ετών. Προχωρά με αυτές τις διαπιστώσεις στην επιλογή των γυναικών να έχουν ρόλο από πλήθος θέσεων, στον αγώνα του Δημοκρατικού Στρατού. Συνδέει την αγωνιστικότητα του παρόντος τους με την “ιστορική συνέχεια” της γυναικείας δράσης από το 1821, μέχρι την εναντίωση στην μεταξική δικτατορία και την αντίσταση και θέτει τις βάσεις για “να δυναμώσει ο λαϊκοδημοκρατικός αγώνας”. Σε αυτό το συγκεκριμένο αναγνωρίζει την ΠΔΕΓ ως το όργανο εκείνο που θα τις καθοδηγεί – δίνοντας στην Ένωση διάρκεια και πολιτική ουσία – για να νικήσουν και να σταθούν ως γυναίκες, αγωνίστριες, αντιφασίστριες στο πλευρό των γυναικών της ΠΔΟΓ και της ΕΣΣΔ, καθώς θα “χτίζουν τον σοσιαλισμό”. Σε μια σύντομη ανάγνωση, αυτό είναι το κράμα των ιδεών είναι το εξής. Έχουν βιώσει την ανέχεια, την έλλειψη προοπτικής, την αδικία της διάκρισης λόγω φύλου, πράγμα που μια σειρά από εγχειρήματα (ΕΑΜ, ΕΠΟΝ, ΔΣΕ) αμφισβήτησαν σε κάθε πεδίο της ζωής τους. Είναι “πατριώτισσες” καθώς ο Δημοκρατικός Στρατός και το ΚΚΕ βασισμένοι στην εαμική παράδοση, δεν απορρίπτουν τον όρο, αλλά αντίθετα προάγουν μια δική τους μορφή βασισμένη στο υπόδειγμα της Εθνικής Αντίστασης, η οποία έχει συνέχεια πλέον απέναντι στον “αμερικανο-αγγλικό ιμπεριαλισμό και τους συνεργάτες του”. Ο δικός τους πατριωτισμός δεν είναι εθνικά ομοιογενής, αφού αποτελούν ένα μείγμα με Ελληνίδες, Σλαβομακεδόνισσες, προσφύγισσες από τον Πόντο, τον Καύκασο και τα παράλια της Μ. Ασίας κ.ά. Αυτή τους η ανομοιογένεια έχει γίνει σημείο επίθεσης από την εθνοφοροσύνη, πράγμα που συγκρούεται με τους όρους που μεταξύ τους έχουν μάθει να συμβιώνουν ήδη, αλλά και με τους όρους αδελφοσύνης που βλέπουν για το μέλλον. Παρόλα αυτά, ο πατριωτισμός τους έχει ιστορική συνέχεια – βασικό χαρακτηριστικό του κομμουνιστικού κινήματος εκείνης της εποχής - από την Επανάσταση του ‘21 μέχρι το βιωμένο παρόν, σε μια κατεύθυνση συγκρότησης της λαϊκής ιστορίας. Πάνω απ’ όλα είναι γυναίκες και η πρωτόγνωρη είσοδος τους στην δημόσια σφαίρα, διαπλέκει όλα τα παραπάνω πεδία με τις πρώτες βαθιές αναλύσεις για την σύνδεσή τους με το “γυναικείο κίνημα”. Το γυναικείο κίνημα όπως περιγράφεται μέσα από την εισήγηση είναι μεν χειραφετητικό, αναπαράγει δε τους περιορισμούς και τα στοιχεία του κοινωνικού ρόλου των

γυναικών. Οι αγωνίστριες ορίζονται ως “μάνες, αδελφές, κόρες” κάποιου άνδρα. Είναι ευαίσθητες και γι αυτό δένονται με την κοινωνία και προσπαθούν να “σπάσουν” φαντάρους από τον ΕΣ. Ο “προορισμός” της μάνας δεν παρουσιάζεται σαν υποχρέωση για την ολοκλήρωση, αλλά δεν παύει να θεωρείται φυσική συνέχεια. Έχοντας αναλύσει τις χειραφετητικές πολιτικές εντός ΔΣΕ, όπως και αυτές της ενσωμάτωσης, και βάζοντας στο πρίσμα και την επίσημη αφήγηση, βλέπουμε πως οι γυναίκες του ΔΣΕ, ή πιο σωστά όσες (εθελόντριες και επιστρατευμένες) έγιναν ζωτικό κομμάτι του, διαμορφώθηκαν υπ’ αυτό το πρίσμα ιδεών, το κατέστησαν στάση ζωής και πλήρωσαν ποικιλοτρόπως το τίμημα.

Όσον αφορά ζητήματα συμμετοχής στη Συνδιάσκεψη, οι εκλεγμένες αγωνίστριες ανέρχονται σε 325²¹⁴ αριθμός που, δεδομένων των πολεμικών συνθηκών και του συνολικού αριθμού των γυναικών στον ΔΣΕ, δείχνει την πρόθεση για ευρύτερη εκπροσώπηση μέσα από τον πιο ανοιχτό χαρακτήρα της διαδικασίας και για εμπλοκή περισσότερων από τα παραδοσιακά στελέχη δια της ανάδειξης νέας γενιάς στελεχών. Σε αυτό οφείλεται και η ύπαρξη “άτυπων επιτελείων” τα οποία βοηθούν τις υπεύθυνες γυναικών ώστε να κατανέμεται η πολιτική δουλειά.²¹⁵ Οι περισσότερες ανταποκρίνονται στο σύννηθες μοτίβο γυναικείου στελέχους. Είναι μορφωμένες, συχνά δασκάλες, με πολιτική εμπειρία και οι ίδιες ή η οικογένεια τους έχουν εμπλοκή στην εθνική αντίσταση. Ανάμεσα σε αυτές όμως υπάρχουν και νεαρές που διακρίνονται χωρίς να πληρούν όλες αυτές τις προϋποθέσεις, εργάτριες και αγρότισσες που διακρίθηκαν τα χρόνια της εμφύλιας αντιπαράθεσης.²¹⁶ Στο σύνολο τους έχουν προετοιμαστεί με σοβαρότητα για τη συνδιάσκεψη, ετοιμάζουν ομιλίες πριν αυτή ξεκινήσει.²¹⁷ Πέρα όμως από αυτές τις εξαιρέσεις, η μεγάλη πλειοψηφία των γυναικών του ΔΣΕ δεν ήρθε σε άμεση διάδραση με την Συνδιάσκεψη. Τους μεταφέρθηκαν οι εισηγήσεις, συζήτησαν επί των τοποθετήσεων και των αποφάσεων, έγιναν ακόμη και “ολιγόλεπτες συζητήσεις” σε ομάδες που ήταν μέσα στη μάχη, έχασαν όμως την εμπειρία για αντικειμενικούς λόγους (παρουσία στα πεδία των μαχών, ιεραρχική δομή λειτουργίας ΔΣΕ και ΚΚΕ). Βέβαια, αυτό το γεγονός δεν ακυρώνει τις πλούσιες διεργασίες που έζησαν όλο το προηγούμενο διάστημα, καθώς εν τέλει αυτές μπόρεσαν να τις κινητοποιήσουν με “ενθουσιασμό”²¹⁸ και όχι απλώς η συνεδριακού τύπου απόληξη τους.

214 *Μαχήτρια*, φ.9, 15 Μαρτίου 1949.

215 Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, σ. 100-101.

216 *Μαχήτριες της Λευτεριάς*, εκδόσεις Ελευθέρας Ελλάδας, 1949

217 Αυτή είναι η εικόνα που συναντά η Μ. Μπέικου όταν φτάνουν στο αμπρί όπου θα γινόταν η Συνδιάσκεψη στις 28 Φλεβάρη, στο: Ημερολόγιο Δημοκρατικού Στρατού, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1

218 “Εκθεση για την προετοιμασία της Συνδιάσκεψης”, 22.3.49., η βοηθός του ΠΕ της Ι Μεραρχίας Μαρία Μπέικου.

Η σύσταση της ΠΔΕΓ και η όλη διεργασία γύρω από αυτή είναι η τελευταία λάμψη όσον αφορά την πολιτικοποίηση των γυναικών του Δημοκρατικού Στρατού. Οι μήνες που θα ακολουθήσουν θα φέρουν γρήγορα την αποδυνάμωση και την σύμπτυξη του στην περιοχή του Γράμμου και έπειτα του Βίτσι. Πολλές μαχήτριες και μαχητές θα χαθούν σε αυτή την πορεία και το μεγάλο τραύμα – προσωπικό και πολιτικό – θα σκεπάσει τις θετικές όψεις των διεργασιών που προηγήθηκαν.

Σημαντικό στοιχείο που οφείλουμε να κρατήσουμε για την ΠΔΕΓ είναι και το πως αποτέλεσε για τα δεδομένα του ΚΚΕ την πρώτη γυναικεία ένωση όπου τον πρώτο λόγο είχε το ίδιο το συλλογικό υποκείμενο. Ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον αποκτά η συγκεκριμένη παραδοχή αν σκεφτούμε πως τη στιγμή που ξεκινούν οι διεργασίες προετοιμασίας της Συνδιάσκεψης, οι γυναίκες-μέλη στο ΚΚΕ είναι σημαντικά λιγότερες, αφού “πολλές κοπέλες ηρωίδες μένουν έξω”. Κυμαίνονται μεταξύ του 8% και 21% σε αναλογία με το είδος των τμημάτων και την περιοχή.²¹⁹ Αυτό το γεγονός αποτελεί σημείο κριτικής προς την ηγεσία από γυναίκες στελέχη καθώς αντανakλά το μικρό ενδιαφέρον για την ανώτερη οργανωτική συγκρότηση τους, καθώς κατά την Μ. Μπέικου “δεν προσέχτηκαν για να στρατολογηθούν”.²²⁰ Αντίθετα η ΠΔΕΓ, με τους όρους που συγκροτήθηκε και με τους δεσμούς που επιχείρησε να αναπτύξει (από την ΠΔΟΓ και το παγκόσμιο επίπεδο, μέχρι τον “οργασμό εργασιών” που ενέπλεκαν τη βάση) φαίνεται να είχε δημιουργηθεί για να παίζει πολιτικό ρόλο – εάν βέβαια ήταν διαφορετική η κοινωνικοπολιτική κατάσταση – και να αποτελέσει μια πρώτη βάση για την ουσιαστική πολιτικοποίηση του γυναικείου δυναμικού στο μέλλον. Και σε αυτό το συγκεκριμένο, δεν αποτελεί παραχώρηση της ηγεσίας και μονοδιάστατη δημιουργία μιας κάθετης οργανωτικής δομής αλλά αναγνώριση των πραγματικών δυνατοτήτων των γυναικών, προσπάθεια σύμπλευσης με τις τάσεις του γυναικείου κινήματος σε διεθνές επίπεδο και πολιτικό “αγκάλιασμα” των αγωνιστριών του ΔΣ ιδιαίτερα με πρωτοβουλία του γυναικείου στελεχιακού δυναμικού.

ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1.

219 Αλέκος Ψηλορείτης, “ΚΚΕ και ΔΣΕ. Μερικά συμπεράσματα από τη δουλειά για την απονομή των κομματικών δελτίων στα μέλη του ΚΚΕ, μαχητές και αξιωματικούς του ΔΣΕ.”, στο: *Δημοκρατικός Στρατός*, τχ 8, Αύγουστος 1949, σ. 564.

220 Έκθεση για τη δουλειά στις γυναίκες της Ν. Ελλάδας [ΚΓΑΝΕ], ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ. 1.

Γυναίκες που γίνονται “παλικάρια” Οι μαχήτριες στο πολεμικό πεδίο και όχι μόνο

Η στρατιωτική ζωή, οι στιγμές της μάχης, αποτελούν δυνατή ανάμνηση για τις γυναίκες του Δημοκρατικού Στρατού και όχι άδικα, μιας και από την προετοιμασία μέχρι την ένοπλη αντιπαράθεση αυτή ήταν η πιο καθοριστική πλευρά της καθημερινότητάς τους. Οι μαχήτριες δεν αντιμετωπίζουν ενιαία αυτή τη διαδικασία. Όπως είδαμε, κάποιες δυσκολεύονται να προσαρμοστούν και χρειάζονται περαιτέρω εκπαίδευση και ειδικό βάρος από τις υπεύθυνες, ενώ άλλες ανταπεξέρχονται πιο άμεσα και σταδιακά αναβαθμίζουν την δράση τους. Σε συνολική εικόνα οι περισσότερες προσαρμόζονται πλήρως. Από τα χαμηλά ποσοστά τους πρώτους μήνες, το φθινόπωρο του 1948 αποτελούν το 15-20% για να φτάσουν το 30% (με αναφορές για 40% σε τμήματα όπως η Μονάδα Εφοδιασμού Γράμμου) προς το τέλος του πολέμου.²²¹ Εθελόντριες και επιστρατευμένες εκπαιδεύονται στην χρήση και συντήρηση όπλου, σκληραγωγούνται με “γυμνάσια”, όπως λέει η Αλεξάνδρα τις ασκήσεις και σε κάθε έκφανση της καθημερινότητας τους εντάσσονται από τη διαφώτιση και το σύνολο των πρακτικών τους στην “ψυχολογία του μαχητή”.²²² Φορούν, όπως είδαμε, στρατιωτική αμφίεση – από το παντελόνι μέχρι το χαρακτηριστικό δίκωχο με το σήμα του ΔΣΕ, ενώ η απεύθυνση μεταξύ τους έχει τους περιορισμούς του στρατιωτικού πρωτοκόλλου, όπως η αναφορά των βαθμών και ο στρατιωτικός χαιρετισμός. Είναι γεγονός, πως ένας στρατός αφαιρεί τα ατομικά χαρακτηριστικά του μαχητή για λόγους ομοιογένειας και πειθαρχίας. Στην γυναικεία περίπτωση αυτό προϋποθέτει και την αφαίρεση στοιχείων που συγκροτούν κοινωνικά το φύλο, γεγονός το οποίο στην περίπτωση του ΔΣΕ είχε αποτελέσματα ενσωμάτωσης αλλά και ξεπεράσματος των ορίων που έθετε η κοινωνία στο φύλο. Η υλοποίηση κοινών μαχητικών πρακτικών επιτυγχάνει να ανοίξει νέα πεδία στο γυναικείο υποκείμενο. Οι ίδιες αντιλαμβάνονται αυτή τη δυνατότητα συμμετοχής ως μια διεργασία προς την εξίσωση των φύλων και την δική τους ενδυνάμωση και ορατότητα. Τους ανοίγεται ένα πεδίο που μέχρι πρότινος ήταν ερμητικά κλειστό και συμπύκνωνε έντονα τους όρους της ανδρικής κυριαρχίας, άρα η δράση τους ανοίγει ρήγματα στα θεμέλια των έμφυλων σχέσεων εξουσίας. Ενώ η παραδοσιακή λειτουργία του θεσμού του στρατού υποτιμά κάθε χαρακτηριστικό που δεν εμπίπτει

221 Ρ.Ζ., “Η γυναίκα στον ΔΣΕ”, Δημοκρατικός Στρατός, τχ. 4, Απρίλιος 1948, σ.130-132, Ρ.Ζ., “Η γυναίκα στην πρώτη γραμμή του αγώνα”, Δημοκρατικός Στρατός, τχ.11, Νοέμβριος 1948, σ. 478 και Η. Μπαρτζιώτα – Μ. Μπέικου, “Η πολιτική μας δουλειά στις μαχήτριες του Γράμμου στο τελευταίο τρίμηνο”, *Δημοκρατικός Στρατός*, τχ.7, Ιούλιος 1949, σ. 510-514.

222 Κώστας Καραγιώργης, «Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», *Δημοκρατικός Στρατός, Όργανο του Γ.Α. του ΔΣΕ*, τχ. 3, Μάρτιος 1949, σ. 173-179

στον “ανώτερο” ανδρισμό, πόσο μάλλον αρνείται την ισότητα ως προς τις δυνητικές ικανότητες των δύο φύλων στο πεδίο της μάχης, στην περίπτωση των επαναστατικών – λαϊκών στρατών όπως ο ΔΣΕ, αυτό το χάσμα γεφυρώνεται και προωθείται ο σεβασμός προς την γυναικεία δράση. Η υποτίμηση των μαχητικών ικανοτήτων των συναγωνιστριών αποτελεί σημείο κριτικής, είτε από στελέχη ευαισθητοποιημένα και με ανώτερη πολιτικοποίηση, είτε από τις ίδιες μέσα από τις επιδόσεις και το λόγο τους. Όπως αναφέρει η Μ. Μπέικου:

«Στην αρχή οι άντρες δεν ήθελαν τις γυναίκες, όμως οι γυναίκες επιβλήθηκαν και καθιερώθηκαν. Φυσικά έπαιξε πολύ μεγάλο ρόλο ο Διαμαντής. Κάλεσε τους Διοικητές και τους ΠΕ, τα στελέχη, και τους εξήγησε πώς η γυναίκα είναι ίση με τον άντρα. Τους είπε για τον ΕΛΑΣ, ότι το ίδιο γίνεται παγκοσμίως και τους έφερε διάφορα παραδείγματα από τον πόλεμο του '21, που οι γυναίκες πήραν ενεργό μέρος... και τόνισε πώς στο Δημοκρατικό Στρατό τις έχουμε περισσότερο ανάγκη. Τους συμβούλεψε να συμπεριφέρονται στις μαχήτριες το ίδιο όπως και στους μαχητές. Το παραδέχτηκαν. Δεν έφεραν αντιρρήσεις. Δηλαδή μέσα τους μπορεί να είχαν αντιρρήσεις, αλλά στην πορεία αποδείχθηκε ότι ήτανε πολύ ωφέλιμο που τα τμήματα ήταν μικτά».²²³

Αυτή η μάχη για την ορατότητα που σιγά σιγά κερδίζεται, δεν δίνεται χωρίς κόστος. Τα ρήγματα ανοίγουν, ωστόσο δεν μπορούμε να μιλήσουμε για καθολική ανατροπή της πατριαρχικής εξουσίας. Κατ' επέκταση, για όλες ανεξάρτητα από το πόστο, πολλώ δε μάλλον για όσες έχουν το όπλο να δίνει δύναμη, ναι μεν οι γυναικείες πρακτικές αποδεικνύουν πως “κι αυτές μπορούν”, αλλά δεν υπάρχει η αναίρεση της ανδρικής πρωτοκαθεδρίας. Επομένως, δεν αφαιρείται το πρόσχημο του φύλου από τη μαχητική πράξη, από την ένδειξη θάρρους και άλλων αρετών, αλλά οι αγωνίστριες “φτάνουν” να υιοθετούν όσα συγκροτούν τον άνδρα μαχητή. Όσες αυτών των χαρακτηριστικών αναπαράγουν όσες εντάχθηκαν εθελοντικά ή αν και επιστρατευμένες ήταν “συμπαθούσες” προς τον ΔΣΕ και θα τις συναντήσουμε σε όλη την πορεία της ενότητας.

Όσες ζητούν να βρεθούν στα μάχιμα τμήματα επιλέγονται αρχικά με όρους τοπικότητας, γεγονός που προσφέρει στις ίδιες ισχυρούς λόγους για να παλέψουν. Οι μαχητές και οι μαχήτριες, όπως και η Αλεξάνδρα, είχαν έντονο το αίσθημα της αγάπης προς τον τόπο τους. Όπως το τάγμα του Ταύγετου όταν απομακρύνεται στις φάσεις των εκκαθαριστικών, κοιτάει προς το μέρος του βουνού

²²³ Μ. Μπέικου, *Αφού με ρωτάτε*, ό.π., σ. 86.

για να θυμάται την εικόνα του μέχρι να επιστρέψουν, έτσι και οι περισσότεροι αντάρτες έβρισκαν τρόπους να κρατούν επαφή με την μικρή πατρίδα που άφηναν πίσω. Βέβαια, η ηγεσία και τα στελέχη επιχειρούσαν να τους κάνουν να αποβάλλουν αυτό το συναίσθημα, καθώς “όπου και να είσαι αντάρτης είναι το ίδιο”.²²⁴ Γνώριζαν πως αν δεν σπάσει αυτός ο δεσμός θα αποτελέσει αποτρεπτικό παράγοντα για την δραστηριοποίηση των μαχητριών σε άλλες περιοχές. Έτσι “δούλεψαν” σε αυτή την κατεύθυνση και αποτίμησαν ως επιτυχημένο το έργο τους, δηλώνοντας πως “δεν υπάρχει τοπικιστικό πνεύμα και [οι μαχήτριες] πολεμάνε ίδια σε κάθε τόπο”.²²⁵ Ακόμη βέβαια και η ίδια η Μπέικου δείχνει να έχει τέτοια στοιχεία στην συμπεριφορά της. Στο ημερολόγιο της και ενώ βρίσκεται στην βόρεια Ελλάδα, σημειώνει πως ζητάει να μεταφερθεί “στα τμήματα τα δικά μας” εννοώντας την Ρούμελη ή την Θεσσαλία.²²⁶ Τούτων δοθέντων, στην πραγματικότητα θα αποδεικνυόταν πολύ πιο δύσκολη υπόθεση η διάρρηξη δεσμών με τις “προσωπικές πατρίδες” και εν τέλει θα στοίχιζε στον Δημοκρατικό Στρατό. Αυτό που η ηγεσία ήθελε να προλάβει με την απεμπόληση του “τοπικιστικού αισθήματος” εκφράστηκε έμπρακτα από το 1949, με την αλλαγή δεδομένων και τον περιορισμό του ΔΣΕ, όταν και οι δυνάμεις του που δεν έχουν διαλυθεί μεταφέρονται στις περιοχές του Γράμμου και του Βίτσι.

Σε σχέση με την συμμετοχή τους στα μάχιμα τμήματα, οι ίδιες δεν μπορούν να επιλέξουν το είδος του τμήματος που θα στελεχώσουν. Όλες λαμβάνουν την βασική εκπαίδευση και γίνονται ως επί το πλείστον “πυροβολήτριες, σκοπεύτριες, χειρίστριες κλείστρου και γεμιστές”. Λιγότερες, με βάση τις επιδόσεις τους στην αρχική εκπαίδευση, όπως και την ανάγκη κάλυψης κενών προωθούνται σε πιο “απαιτητικές θέσεις”. Μαθαίνουν να χειρίζονται όλμους και αντιαρματικά όπλα, όπως οι “15χρονης” παντζερίστριες²²⁷ που διακρίθηκαν στα πλαίσια της άμιλλας για “τα δίχρονα του ΔΣΕ”, αναλαμβάνουν πόστα “ακροβολίστριας” στις μάχες και άλλες περνούν στις γραμμές του εχθρού, ως “σαμποταρίστριες” και “ανιχνεύτριες”.²²⁸ Σε τμήματα όπως το ιπικό υπάρχει αρχικά πολύ μικρό ποσοστό γυναικών – περί το 15% - κι αυτό γιατί η ηγεσία και το ιατρικό προσωπικό του στρατού έκριναν πως η ίππευση θα μπορούσε να δημιουργήσει προβλήματα παθολογικής και γυναικολογικής φύσης στο γυναικείο σώμα. Αυτή η αντίληψη, ενώ εδραζόταν σε πραγματικές δυσκολίες που μπορούσαν να αντιμετωπίσουν οι μαχήτριες, αναπαρήγαγε και μια γενίκευση για την ευθραυστότητα των γυναικών, στοιχείο που συναντάμε στην πλειονότητα των ανδρικών

224 Αυτό είπαν στην Αλεξάνδρα όταν της έλειπε ο τόπος της. Μαρτυρία Αλεξάνδρας, 26 Οκτωβρίου 2017.

225 Τοποθέτηση Μ. Μπέικου στην Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ, 3.03.1949, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μπέικου, κ. 29, φακ.1.

226 Ημερολόγιο Δημοκρατικού Στρατού, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1.

227 *Μαχήτρια*, φ.4, 25 Οκτωβρίου 1948.

228 *Μαχήτρια*, φ.3, 25 Σεπτεμβρίου 1948.

αναφορών για τις συναγωνίστριες τους. Η εξάσκηση πρακτικών και η ανάγκη για εφεδρείες έφερε εν τέλει την αύξηση της συμμετοχής και από ιπποφύλακες έγιναν οι αποκαλούμενες “αμαζόνες” του Θεσσαλικού Ιππικού.²²⁹

Το βίωμα της μάχης, τις αλλάζει. Οι πράξεις τους έχουν στοιχεία ενδυνάμωσης, αλλά και υιοθέτησης των στοιχείων που μέσω της “αφύπνισης” προσπαθούσαν η ηγεσία και τα στελέχη να τους εμφυσήσουν. Πολεμούν “σαν άνδρες” όπως τους ζητάνε τα στελέχη του στρατού και έτσι αποδεικνύουν πως η προσήλωση, η αποφασιστικότητα, η αυτοθυσία, το υπέρμετρο θάρρος και το ήθος δεν είναι μόνο ειδοποιά χαρακτηριστικά του “νέου τύπου” μαχητή. Στις σελίδες της Μαχήτριας, στην τοποθέτηση της Ρούλας Κουκούλου, όπως και στις Μαρίας Μπέικου, στα έντυπα των εκδόσεων της Ελεύθερης Ελλάδας, όπως το “Μαχήτριες της Λευτεριάς” και το “Είμαι μαχητής του ΔΣΕ” διαβάζουμε για τα καθημερινά τους “ανδραγαθήματα” - με την έννοια να αναπαράγει όλες τις αντιφάσεις εντός ΔΣΕ. *“Πολεμούν με το ίδιο πείσμα, αντοχή και μαχητικότητα που δεν υστερούν καθόλου από τους μαχητές. Οποudήποτε κι αν χρησιμοποιήθηκαν σαν ομαδάρχες, σκοπευτές, ολμιστές κλπ. Απόδωσαν παντού”* γράφει ο Ταξίαρχος Φωκάς της VIII Μεραρχίας και μας φανερώνει μια επίσημη όψη της αποτίμησης των στρατιωτικών στελεχών.²³⁰ Όσον αφορά τις ίδιες, δίνουν τον τόνο στις μάχες, όπως η νεαρή Σταυρούλα Σκευή, τέκνο οικογένειας με συμμετοχή στο αντάρτικο, η οποία κράτησε μόνη της τον πύργο της Στρατσίανης στον Γράμμο και εμψύχωνε τους συναγωνιστές της μέχρι τη διαταγή για σύμπτυξη.²³¹ Άλλες μαρτυρίες τις θέλουν να πολεμούν ενώ είναι τραυματισμένες ή εξουθενωμένες και να μην κάνουν πίσω, καθώς το θεωρούν προσωπική ήττα. Η “τυφλή αντάρτισσα” εξακολουθεί να ψάχνει τους αντάρτες και να μην παραδέχεται πως έχουν “πληγωθεί βαριά οι κόγχες των ματιών της” για να θεωρείται μάχιμη.²³² Στην μάχη του Μπούτσι στο Βίτσι, η Κασσιανή Πολυχρονιάδου αν και τραυματισμένη κρατάει το ύψωμα με άλλους έξι μαχητές και μαχήτριες μέχρι να συνδεθούν με το λόχο εν μέσω μάχης, κίνηση στην οποία η ίδια πρωτοστατεί. Άλλες, όπως η Ελένη Γκέρου, που πολέμησε σε όλες τις μάχες που εξελίχθηκαν σε διάστημα 70 ημερών στις περιοχές Ηπείρου, Γράμμου και Βίτσι, επιδιώκουν να είναι διαρκώς στα μάχιμα τμήματα και “θυμώνουν όταν τις παίρνουν μακριά”.²³³ Όσες βρίσκονται

229 Ομιλία Μ. Μπέικου στην Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ, 3.3.1949., ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φ.1.

230 Βαγγέλης Παπαδόπουλος (Φωκάς), “Η Μάχη του Πύργου Στρατσίανης”, *Δημοκρατικός Στρατός*, τχ.6, Ιούνιος 1949, σ. 379-382.

231 *Οι Μαχήτριες του Γράμμου στον αγώνα για λευτεριά – ανεξαρτησία – ειρήνη*, εκδόσεις Ελεύθερης Ελλάδας, Αύγουστος 1949, σ. 12.

232 *Είμαι μαχητής του Δημοκρατικού Στρατού (Σελίδες από πολεμικό ημερολόγιο)*, Αλέξης Πάρνης, εκδόσεις Ελεύθερη Ελλάδα, Απρίλιος 1949.

233 Μαχήτριες της Λευτεριάς, ό.π., σ. 17-26.

στα βοηθητικά πόστα της μάχης έχουν μερίδιο στην ένοπλη σύγκρουση, όπως η Ελένη Δημακοπούλου, τηλεφωνήτρια στο Βίτσι που πήρε όπλο και κράτησε το πόστο της μέχρι να ξανασυνδέσει το κατεστραμμένο, από εχθρικό όλμο, τηλέφωνό της.²³⁴ Οι νοσοκόμες αντιμετωπίζουν αντίστοιχες καταστάσεις και διαπρέπουν όταν υπερασπίζονται τραυματίες.

Πέρα από τις προσωπικές ιστορίες ενδυνάμωσης, το αξιόμαχό τους ως σύνολο (επώνυμων και πολύ περισσότερων ανώνυμων γυναικών) αποδεικνύεται και από τα συνολικά αποτελέσματα του στρατού. Για τις επιχειρήσεις που συμμετέχουν και τα πόστα που αναλαμβάνουν δεν υπάρχουν αναφορές για μειωμένη αποτελεσματικότητα λόγω φύλου, αλλά αντίθετα αποτελεί κοινό τόπο η απόδοση τους και η συμβολή τους στην αποτελεσματικότητα (κατά τον Γ. Μαργαρίτη “lethality”) του ΔΣΕ. Κρατούν πόστα μένοντας υπάκουες στις εντολές που έχουν λάβει, ακόμη κι αν αυτό σημαίνει τον θάνατό τους, όπως στην κατάληψη από τον ΕΣ της χαράδρας στην Οξιά Γράμμου.²³⁵ Τα κρατούν παρά τις κακουχίες, όπως στη Νευρούπολη (Ηπειρου)²³⁶ και καταλαμβάνουν υψώματα όπως στο Μπούτσι (Μάλι Μάδι) και στο Γκλάβατα (Πλατύ). Συλλαμβάνουν εξίσου αποτελεσματικά “γλώσσες”, όπως έκαναν οι ανιχνεύτριες της 10ης Μεραρχίας στην Βίγλα της Φλώρινας.²³⁷ Οι αναφορές στην σημασία της συμμετοχής τους δεν λείπουν από σημαντικές μάχες μετά το ξεκίνημα των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων, αλλά και την προσπάθεια του ΔΣΕ να επιτεθεί σε πόλεις, όπως αυτές στη Νάουσα (Δεκέμβριο 1948 και Ιανουάριο 1949), στο Καρπενήσι – με την κομβική συμβολή των μαχητριών της 192 ταξιαρχίας - (19.1 έως 21.1.1949) και στην Έδεσσα (Δεκέμβριο 1948).²³⁸ Παρά τις έντονες προσπάθειες του έμψυχου υλικού, εκείνοι και οι επόμενοι μήνες σηματοδοτούν σε πανελλαδικό επίπεδο την αύξηση της επιθετικότητας από μεριάς του ΕΣ και την σταδιακή σύμπτυξη του Δημοκρατικού Στρατού, σε Γράμμο και Βίτσι. Σε αυτό το σημείο, όπου οι εφεδρείες παύουν να υπάρχουν, οι γυναίκες χρησιμοποιούνται όλο και πιο μαζικά στις μάχες.²³⁹ Σε αυτό το σημείο γράφονται πολλές ηρωικές αλλά και τραγικές στιγμές της συμμετοχής τους. Στελεχώνουν όλο και περισσότερα πόστα, αναλαμβάνουν από θέσεις πυροβολητριών έως υπεύθυνες για τους όλμους, μάχονται “στα ίσια” με τον αντίπαλο και οι

234 Στο ίδιο, ό.π., σ. 19

235 Αναφορά στην απώλεια μαχητριών που δραστηριοποιήθηκαν στην 107η Ταξιαρχία, όπως η Φανίτσα Φορτομάρη, στο: Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 107.

236 Ρ.Ζ. (Ρούλα Κουκούλου), “Η Γυναίκα στον ΔΣΕ”, *Δημοκρατικός Στρατός*, τχ.4, Απρίλιος 1948, σ. 130.

237 Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 108.

238 *Μαχήτρια*, τχ. 10, 18 Απριλίου 1948. Ειδικά για την μάχη του Καρπενησίου και την 192, στο: Εκθέσεις για τη γυναίκα δουλειά στον ΔΣΕ, Μάρτιος-Ιούλιος 1949, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ. 29, φακ.1.

239 “Πιο θαρραλέα να τραβήξουμε γυναίκες στα μάχιστα τμήματα”. Αυτή είναι η βασική λογική όσον αφορά τις γυναίκες του ΔΣΕ στις αποφάσεις των ολομελειών της ΚΕ του ΚΚΕ εκείνο το διάστημα. Ενδεικτικά: Απόφαση της 5ης Ολομέλειας, 30-31.1.1949.

ταξιαρχίες τους καταστρέφουν τανκς.²⁴⁰ Παίρνουν μέρος σε πολύωρες πορείες, μπορεί να περπατούσαν “σχεδόν δύο μέρες” αναφέρει η Αλεξάνδρα και στις δυσκολίες που προκύπτουν σε αυτές εκείνες αναλαμβάνουν και την εμπύχωση του στρατού. Στον Έβρο αντιμετωπίζουν και συλλαμβάνουν όχι μόνο μέλη της εθνοφρουράς αλλά και των ΜΑΥ.²⁴¹ Ωστόσο, οι αναφορές μιλούν για πολλές που στέλνονται ανέτοιμες στο μέτωπο – οπότε και τραυματίζονται ευκολότερα καθώς δεν γνωρίζουν πως να καλυφθούν - ή μένουν εκεί για μεγάλη διάρκεια με αποτέλεσμα να εξασθενούν.²⁴² Οι περισσότερες απ’ όσες συλλαμβάνονται, υποβάλλονται σε κακοποιήσεις και ατιμώσεις, ή ακόμη χειρότερα σε βασανιστήρια, βιασμούς και δολοφονίες, όπως η Σλαβομακεδόνισσα Αγγελική Οικονομίδου.²⁴³

Σε όλο αυτό το διάστημα μεγάλη σημασία για την επίδοσή τους φαίνεται να έχει και η άμιλλα, όπως αναπτύσσεται από τον Οκτώβριο του 1948. Στο αμιγώς στρατιωτικό σκέλος, επιδιώκει να αυξήσει την γνώση των μαχητριών στις πολεμικές πρακτικές, τις επιδόσεις τους και την στρατολογία νέου υλικού. Όπως είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα, η διαμόρφωση μιας βαθύτερης συντροφικότητας μέσα από τις συνελεύσεις, χρειαζόταν και στρατιωτική προέκταση. Αυτό συνέβη μέσα από το συγκεκριμένο μέτρο, το οποίο προσέδιδε ενιαιότητα στην πρακτική και την εμπειρία των μαχητριών αλλά και των γυναικών που δραστηριοποιήθηκαν σε άλλα τμήματα. Όπως προκύπτει από τα *Δελτία Άμιλλας*, εκτός από την δίμηνη άμιλλα που καλέστηκε για τα δίχρονα του ΔΣΕ ή εκείνη στα πλαίσια της προετοιμασίας για την ΠΔΕΓ, την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1949 καλέστηκαν μηνιαίες μεταξύ των μαχητριών του Γράμμου και του Βίτσι (25.5. - 25.6.1949).²⁴⁴ Οι πιο εμπειροπρόλεμες προκύπτει πως ήταν οι αγωνίστριες του Γράμμου, γι αυτό και καλούσαν τις υπόλοιπες να τις συναγωνιστούν σε πολεμικές επιτυχίες.²⁴⁵ Από τα δελτία φαινόταν και η σαφέστερα καλύτερη οργάνωση της γυναικείας δουλειάς στο Γράμμο, όπως και η αναβαθμισμένη προσπάθεια αφομοίωσης. Στην άμιλλα εμπλέκονταν όλες οι μαχήτριες μέσω των ταξιαρχιών τους, των εξειδικευμένων ομάδων τους, καθώς και οι μαθήτριες της σχολής αξιωματικών.²⁴⁶ Η προσπάθεια που γινόταν ήταν ενδεικτική του τι σήμαινε για τις μαχήτριες αυτή η αναγνώριση. Μαχήτριες της 14ης ταξιαρχίας στο Βίτσι, όπως η Χρυσούλα, δήλωναν πως “εκεί

240 *Μαχήτρια*, φ.12, 5 Μαΐου 1949.

241 *Μαχήτρια*, φ.13, 20 Μαΐου 1949.

242 Ρ.Ζ. (Ρούλα Ζαχαριάδη), “Η Γυναίκα στον ΔΣΕ”, τχ. 4, *Δημοκρατικός Στρατός*, Απρίλιος 1948, σ. 130-132.

243 Μαχήτριες της Λευτεριάς, ό.π., σ. 40.

244 “Έκθεση της γυναικείας δουλειάς στο Γράμμο τον Ιούνιο”, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1. Επίσης: *Μαχήτρια* φ.12, 5 Μαΐου 1949 και *Μαχήτρια* φ.13 20 Μαΐου 1949

245 Ρ.Ζ. (Ρούλα Κουκούλου), “Η Γυναίκα στη μάχη του Γράμμου”, *Δημοκρατικός Στρατός*, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1948, σ. 353-356.

246 *Μαχήτρια*, φ.14, 10 Ιουνίου 1949.

θα γίνει ο τάφος του μοναρχοφασισμού”.²⁴⁷ Με αυτό τον τρόπο διεκδικούσαν την αναγνώριση της προσπάθειάς τους, η οποία επιβραβευόταν μέσα από ηθικές αμοιβές, διακρίσεις, μετάλλια και προαγωγές στα στελέχη. Έπαιζε μεγάλο ρόλο στην ψυχολογία της μαχήτριας η δημοσιοποίηση των ονομάτων και των ιστοριών τους στις στήλες των εντύπων του ΔΣ, όπως και η επιβράβευσή τους από τους ανώτερους τους, επίσημη ή και ανεπίσημη. Για την Σταματία Μπαρμπάτση ήταν μέγιστη τιμή όταν ο πολιτικός επίτροπος Παύλος Μπέικος αναγνώρισε το αξιόμαχο της μετά τον τραυματισμό της σε μάχη, την συνεχάρη και της “έδωσε να πει τσίπουρο από το παγούρι του”.²⁴⁸ Με όρους εξύψωσης ηθικού αλλά και συγκρότησης συλλογικού φαντασιακού, στα οποία ο Δημοκρατικός Στρατός είχε επενδύσει τα μέγιστα, οι νεαρές μαχήτριες ένιωθαν ότι πλησιάζουν έστω και λίγο όσα σήμαιναν γι’ αυτές οι βασικές αρχές που τους είχε εμφυσήσει η ηγεσία. Αυτές οι αξίες δεν διαφοροποιούνταν από εκείνες μιας πατριώτισσας, αλλά επανακατοχυρώνονταν εννοιολογικά και έμπρακτα μέσα από ένα νέο αφήγημα, επιτυγχάνοντας έτσι το προχώρημα της “αφύπνισης”. Ενδεικτικό στοιχείο αυτής της προσέγγισης είναι τα μετάλλια που λάμβαναν οι μαχήτριες, “Ηλέκτρα” για τις ελληνίδες και “Μίρκα Γκίνοβα-Ειρήνη Γκίνη” για τις σλαβομακεδόνισσες. Αυτές προσωποποιούσαν το γυναικείο πολιτικό πρόσημο του λαϊκοεπαναστατικού αγώνα και τις θυσίες του γυναικείου φύλου στον βαθμό της ύψιστης συνεισφοράς.²⁴⁹ Μέσα από αυτή τη βράβευση και υπό το πρίσμα της ανάπτυξης του συλλογικού φαντασιακού των αγωνιστριών, δινόταν στις ιδέες και τις πράξεις των δολοφονημένων ηρωίδων μια σύνδεση με τις χιλιάδες που βρίσκονταν στις τάξεις του ΔΣ. Έτσι οι αγωνίστριες αποκτούσαν τα σύμβολα τους. Όπως φαίνεται από τις δημοσιεύσεις στην *Μαχήτρια* και στις *Μαχήτριες της Λευτεριάς*, στις ονομαστικές λίστες στις *Μαχήτριες του Γράμμου*, όπως και σε όσες συγκέντρωσε ο Κ. Γκριτζώνας, οι μαχήτριες, νοσοκόμες και αγωνίστριες άλλων πόστων που βραβεύτηκαν με τα συγκεκριμένα παράσημα υπολογίζονται τουλάχιστον 250.²⁵⁰ Πολύ περισσότερες έλαβαν ηθικές αμοιβές και άλλες μετάλλια ανδρείας, με αποτέλεσμα όσες γενικά τιμήθηκαν να ανέρχονται σε μερικές εκατοντάδες, όμως και πάλι σε σχέση με τον συνολικό αριθμό τους και την εμπλοκή τους, όπως και η Μ. Μπέικου σχολίαζε δηκτικά: “με μεγάλη τσιγκουνιά δίνονται ηθικές αμοιβές στις

247 Τοποθέτηση της μαχήτριας Χρυσούλας για την απόφαση της ταξιαρχίας της, στο: Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 153.

248 Τ. Βερβενιώτη, *Διπλό Βιβλίο, Η ιστορική ανάγνωση*, ό.π., σ. 90.

249 Ενδεικτικά τα αφιερώματα και στις δύο, στο: *Μαχήτρια*, φ. 17, 26 Ιουλίου 1949 και Παρτιζάνα, Όργανο Ανταρτισσών ΣΑΓΑ, φ.3, 26 Ιουνίου 1949.

250 Ο αριθμός προκύπτει από την συγκέντρωση και καταμέτρηση των επώνυμων βραβεύσεων αγωνιστριών όπως συναντώνται στο σύνολο των πηγών. Συγκεκριμένα, *Μαχήτρια* (όλα τα τεύχη), *Οι Μαχήτριες του Γράμμου στον αγώνα για λευτεριά – ανεξαρτησία – ειρήνη*, εκδόσεις Ελεύθερης Ελλάδας, Αύγουστος 1949, σ. 4-9, Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 137-142 και *Μαχήτριες της Λευτεριάς*, ό.π., σ. 28.

μαχήτριες μας”.²⁵¹

Η εμπειρία της μάχης μέσα από τη μαρτυρία της Αλεξάνδρας

Πέρα από τις έντονες στιγμές τους και το πως αυτές περιγράφονται στα έντυπα ή και σε πιο φορτισμένες στιγμές των μαρτυριών τους, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει να δούμε αυτό τους το βίωμα και μέσα από μαρτυρίες πιο “απομακρυσμένες” από την ένταση της μάχης. Σε αυτή την κατεύθυνση καταγράφεται ένα τμήμα της προφορικής μαρτυρίας της Αλεξάνδρας, το οποίο επιτυγχάνει να δώσει μια σαφή αλλά και πιο “γειωμένη” εικόνα όσων περιγράφηκαν, ενώ παράλληλα παρουσιάζει την κατάσταση όπως διαμορφώθηκε στην Πελοπόννησο, ένα πεδίο πολύ δυσκολότερο κατά γενική ομολογία. Η Αλεξάνδρα δεν θυμάται σαφείς ημερομηνίες, δηλώνει πως αυτές οι μάχες – στη “Μπαμπακού” και στην Δημητσάνα, για την οποία καταδικάστηκε από το στρατοδικείο αργότερα - διαδραματίστηκαν το 1948, πριν τις εκκαθαριστικές. Από έρευνα κατά την οποία έγινε σύγκριση των περιγραφών που έδωσε με τα επίσημα έγγραφα του Εθνικού Στρατού (Εκθεση δράσης ΔΣΕ στην Πελοπόννησο απο τέλος 1946-τέλος 1949, ΣΔΠ/Α2/Φεβ 1950), προέκυψε πως αναφέρεται στις μάχες α) της Βαμβακούς (σημ. Βαμβακά) στην Λακωνία στις 18.4.1948 και στην μάχη της Δημητσάνας στις 29-30.8.1948.

“...στη Μπαμπακού πήρανε επίλεκτους να πάνε να χτυπήσουν ένα ύψωμα. Και αφού έπεσε το ύψωμα, φύγανε αυτοί [η Χωροφυλακή]. Παρατήσανε τα όπλα τους. Και όπως πήγαμε εκεί, είχανε – πρώτη φορά είδα εγώ χαρακώματα, δεν είχα ξαναδεί- είχαν σκάψει, για να περνάνε και να μας βλέπουν από ψηλά. Και αφού πήγαμε μετά εμείς – εμείς οι κοπέλες πήραμε τους τραυματίες, τους μεταφέραμε και ξαναγυρίσαμε. Τους βαριά τραυματίες. [...] ήταν οι χωροφύλακες και ο στρατός και μας βλέπανε και μόλις κουνηθήκαμε μας ρίζανε. Εμείς [ήμασταν] τέσσερις είχαμε σε μια κουβέρτα τον τραυματία και κουτρουβαλήσαμε και τον πετάξαμε κάτω. Και αυτός [έλεγε, φώναζε] «Κουράγιο συναγωνίστριες», μας έδινε και κουράγιο, ήταν το ποδαράκι του κομμένο... Τέλοσπαντων, [αφού επιστρέψαμε] πήρα εγώ το χαρακώμα και έλεγα «που πάει αυτό» και κάνω έτσι και βλέπω ένα πολυβολείο. «Α, αυτό μπορεί να έχει όπλα» λέω, κάνω ένα άλμα, μπαίνω μέσα. Βρίσκω 6-7 όπλα, 4 κασόνια, τόσο ψηλά [δείχνει], με σφαίρες, ήταν

251 Ομιλία Μ. Μπέικου στην Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ, 3.3.1949., ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φ.1.

φυλάκιο εκεί, ένα οπλοπολυβόλο... Αυτοί από απέναντι με βλέπανε, με αφήσανε, δεν μου ρίξανε τίποτα. Παίρνω εγώ το οπλοπολυβόλο, παίρνω τα όπλα, παίρνω κ ένα κουτί σφαίρες, έδωσα μια και έπεσα πάλι μέσα στο χαράκωμα. Τις πήγα εκεί. Με βλέπει μια άλλη, η Αμαλία, λέει «Που τα βρήκες αυτά καλέ;», λέω «από κεί είναι κι άλλα, πάμε να τα πάρουμε». Λέει «πάμε!». Δεν θυμόμαστε να είπαμε τίποτα στους άλλους, αφήσαμε αυτά που είχα φορτωθεί εγώ και ξαναγυρίσαμε και μπήκαμε μέσα και όταν πήγαμε να φύγουμε άρχισαν 10 λεπτά, ρίχνανε [οι Χωροφύλακες] και νόμιζαν οι αντάρτες πως μας κάνανε επίθεση. Εμείς αφού μπήκαμε μες στο χαράκωμα πήγαμε φορτωμένες και λέει «Πού είσατε εσείς;», λέμε «μα βρήκαμε...» - ήταν ο αδερφός της ο λοχαγός, ο Καστάνης και λέει «τώρα να σας πλακώσω στο ξύλο και τις δύο, να σας κάνω μαύρες... Αφού είδατε αυτά τα πράγματα, να πείτε ότι υπάρχουν εκεί, να έχουμε το νου μας. Τι πήγατε σαν τις χαζές;» Λέω εγώ «δεν ήταν τίποτα, κανένας δεν ήταν εκεί...» [Απαντάει ο Καστάνης] «Και αν ήταν ένας πιο κάτω; Και ξαναγύριζε; Τα είδατε αυτά τα πράγματα, ωραία, ελάτε να πείτε εκεί υπάρχουν πυρομαχικά». Εμείς πήραμε τα πυρομαχικά, τα 4 κουτιά και τα ατομικά όπλα... Εγώ μέχρι τότε είχα ιταλική αραβίδα, αλλά λέω «τώρα θα πάρω δικαιωματικά [άλλο]» και πήρα εγγλέζικο. Δικαιωματικά θα το πάρω, αλλά τέτοια λαχτάρα περάσαμε... Και έτσι το πήρα.”

Αυτό το παράθεμα είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον για να δούμε σε πρώτο πλάνο τα βιώματα μιας μαχήτριας. Βρισκόμαστε στο τέλος της μάχης της Βαμβακούς, κατά την οποία τα τάγματα από Αρχηγείο Πάρνωννα υπό τους Πρεζεκέ, Ρογκάκο, Κονταλώνη και το Αρχηγείο Ταυγέτου υπό τους Καμαρινό, Μωράκο, Καστάνη αντιπαρατίθενται με τις δυνάμεις της Χωροφυλακής και καταλαμβάνουν το ύψωμα Κρύβη. Οι μαχήτριες αφού έχουν πάρει μέρος στην σύγκρουση, επιμερίζονται την ευθύνη να μεταφέρουν στην προσωρινή βάση τους βαριά τραυματίες. Οι γυναικείοι ρόλοι εντός του ΔΣ, πολλώ δε μάλλον την ώρα της αντιπαραθέσης διαστέλλονταν με τρόπο πιο πολύμορφο απ’ ότι στην περίπτωση των ανδρών. Οι πολεμικά ικανές αγωνίστριες παράλληλα εκτελούν χρέη τραυματιοφορέων και νοσοκόμων, ειδικά στις περιοχές της Νότιας Ελλάδας όπου οι συνθήκες και η συμμετοχή θέτουν διαρκώς περιορισμούς. Παράλληλα, φαίνεται η επικινδυνότητα των πολλαπλών αυτών ρόλων, όταν κουβαλώντας τον τραυματία με μια κουβέρτα, χωροφύλακες και ομάδες του ΕΣ που έμειναν κοντά στο χωριό της Βαμβακούς (γεγονός που επιβεβαιώνει και η έκθεση του ΕΣ) τις πυροβολούν. Η σχέση τραυματιών και γυναικών του ΔΣΕ ήταν μια σχέση που όπως ζητούσε και η ηγεσία βάθαινε στην πορεία του Εμφυλίου. Οι μαχήτριες

όντας γυναίκες, ήταν πονόψυχες, ευαίσθητες, ικανές να φροντίσουν, να περιθάλψουν και να καθησυχάσουν.²⁵² Αγκαλιάζουν αυτόν τον ρόλο – πράγμα που φαίνεται και από την συναισθηματική αναφορά της Αλεξάνδρας - και τον εμπλουτίζουν με ευσυνειδησία και ηρωισμό, στοιχεία που γίνονται αντιληπτά από άνδρες συναγωνιστές, όπως ο τραυματίας της μαρτυρίας, που προσπαθεί να τις εμψυχώσει.

Μέσα στις έντονες συνθήκες του πολέμου δεν προλαβαίνουν να αδρανήσουν. Επιστρέφουν κατευθείαν στο Κρύβη, με τις δυνάμεις του αντιπάλου να μην έχουν αποχωρήσει ακόμη. Ακολουθώντας την πορεία της Αλεξάνδρας στα χαρακώματα μέχρι τη στιγμή που ανακαλύπτει το πολυβολείο και τον εξοπλισμό, ακολουθούμε και την πορεία της γυναικείας αποφασιστικότητας στον Δημοκρατικό Στρατό. Αναγνωρίζοντας την δυσμενή κατάσταση του ΔΣΠ σε σχέση με την εξοπλιστική του ικανότητα, η Αλεξάνδρα δεν περιμένει να πάρει εντολές, πολλώ δε μάλλον δεν σκέφτεται να ζητήσει και πράττει με γνώμονα την συμβολή στην αποτελεσματικότητα του τάγματος. Αφού παίρνει ό,τι μπορεί να κουβαλήσει, συνδράμει στην προσπάθεια της η Αμαλία, μαχήτρια και αδερφή του Καστάνη. Οι χωροφύλακες τις έχουν εντοπίσει και πυροβολούν εναντίον τους ώστε να τις αποτρέψουν, πράγμα που όπως προκύπτει, δεν πετυχαίνουν:

“Οι ΚΣ/ται συναπεκόμισαν οπλισμόν και Πυρ/κά εκ της τοποθεσίας Κρύβης. Χαρακτηριστικόν της επιθέσεως αυτής ήτο η πεισματώδης μάχη επί δίωρον, καίτοι οι ΚΣ/ται είχαν προσεγγίσει περί τα 10 μέτρα τους αμυνομένους και η κατάληψις του Κρύβη εγένετο δι’ εφόδου και ότι οι διασωθέντες χωρ/κες εκ του Κρύβη μετέβησαν εντός της Βαμβακούς εις τα υπόλοιπα αμυνόμενα φυλάκια, πλην του Διοικητού.”²⁵³

Η έντονη αντιμετώπιση τους από τον Καστάνη – καθώς οι αντάρτες πίστευαν πως οι πυροβολισμοί μαρτυρούν νέα συντονισμένη επίθεση – αντανακλά τους ιδιόμορφους όρους που συγκροτούσαν τις σχέσεις ανδρών-γυναικών στο αντάρτικο. Οι στρατιωτικοί τύποι ξεχνιούνται και ο διοικητής τους απευθύνεται με τρόπο που παραπέμπει σε οικογενειακές αντιπαραθέσεις, γεγονός που ίσχυε στην περίπτωση της Αμαλίας και δείχνει πως γενικά ο ΔΣΕ αλλά και ειδικά στην Νότια Ελλάδα είχε έντονο το στοιχείο της “ανταρτο-οικογένειας”. Αντίστοιχα έδειχνε τους δεσμούς της ομάδας, ειδικά όσων είχαν ενταχθεί εθελοντικά. Παράλληλα, αυτή η στάση είναι πιθανό να υποδηλώνει και μια διαφορετική αντιμετώπιση προς τις γυναίκες μαχήτριες, που σαν μοτίβο παρατηρείται στον λόγο

252 Αποτυπώνεται η θέση για την “φύσει” γυναικεία ευαισθησία. Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 135.

253 Εκθεση δράσης ΔΣΕ στην Πελοπόννησο από τέλος 1946-τέλος 1949, ΣΔΠ/Α2/Φεβ 1950

πολλών ανδρών στελεχών, από τον Καραγιώργη και τον Μπαρτζιώτα μέχρι τον Κ. Γκριτζώνα. Οι περιορισμοί των ρόλων των δύο φύλων υπάρχουν και αναπαράγουν τις προβληματικές τους ακόμη και όταν τα υποκείμενα εκκινούν με τις πιο αγνές προθέσεις. Η αντίληψη για τις “αδυναμίες” του γυναικείου φύλου, της παρόρμησης και του θυμικού κάνει τους ανώτερους τους να αναγνωρίζουν τις κινήσεις τους ως αποτελέσματα αυτών των παραγόντων και όχι ως πιο σύνθετα απότοκα αποφασιστικότητας και χειραφέτησης, εν τέλει μιας υπόρρητης ανυπακοής, που θα εκφραστεί με ποικίλους τρόπους. Οι μαχήτριες μιας διμοιρίας της 105 Ταξιαρχίας στο Βίτσι μετά τη νίκη τους στην άμιλλα θα στείλουν “δώρο” στον διμοιρίτη τους ένα ψαλίδι για να γνωρίζει τι θα συμβεί στην “κακή του γλώσσα”, αφού πολύ συχνά τους “φώναζε και τους φερόταν άσχημα”.²⁵⁴ Αυτή τους η τάση φαίνεται και από την “κατακλείδα”. Αποφασίζει πως μετά από αυτή την κίνηση δικαιούται ένα καλύτερο όπλο. Στην Πελοπόννησο λόγω του ιδιόμορφου αποκλεισμού από την υπόλοιπη Ελλάδα, οι δυνάμεις του ΔΣΠ έπρεπε για οπλισμό και πυρομαχικά να προσβλέπουν στον αφοπλισμό του αντιπάλου μετά από μάχες. Η Αλεξάνδρα αναγνωρίζει πόσο δύσκολο είναι να εξοπλιστούν και στην δεδομένη στιγμή κρίνει πως έχει κερδίσει αυτό το δικαίωμα. Και το παίρνει.

Η περίπτωση της μάχης της Δημητσάνας, αποτυπώνει περισσότερο τις στιγμές ήττας και απώλειας, το προσωπικό τραύμα της μαχήτριας. Είναι πλευρές που δεν θα δούμε στα επίσημα έντυπα ή λόγους που μέσα σε έναν δυσχερή συσχετισμό προσπαθούν να προτάξουν την ελπίδα και την πιθανότητα της νίκης. Είναι η άλλη όψη των αριθμητικών αναφορών σε απώλειες στα πλαίσια της στρατιωτικής ιστορίας, η πιο δύσκολη στιγμή της συλλογής προφορικών μαρτυριών:

“[στη Δημητσάνα] είχαν τοίχους τόσο χοντρούς με πέτρα. Εκεί χρησιμοποιήσαμε πρώτη φορά τα πάντζερ. Σαν όλμος είναι, αλλά πρέπει να σηκωθεί και το πατάς και φεύγει. Αυτό έπρεπε να το βάλει στον ώμο του και να είναι όρθιος, δεν ξέρω πόσο βαρύ και πίσω να μην έχει τίποτα για να ρίξει. Γι’ αυτό μέσα στη Δημητσάνα δεν μπορέσανε να ρίξουνε πάντσερ, να χτυπήσουνε εκεί που ήταν τα φυλάκια. Εμάς χρησιμοποίησε ένας, λέει «χτυπάτε αυτόν, να σηκωθεί». [...] ‘ντάξει, χτυπάγαμε εμείς εκεί και μας βλέπαν από απέναντι. Το ριξε εκεί, την άνοιξε την τρύπα στον τοίχο γιατί πώς θα μπαίναμε, ήταν ψηλός ο τοίχος και χοντρός. [...] αλλά από απέναντι τον πήρε στο κεφάλι η ριπή και όπως γύρισε έτσι, άνοιξε το κεφάλι του απάνω μου. Ένα παιδί έξω απ’ την Καλαμάτα ήτανε. Έκανα να φάω κρέας τρεις, τέσσερους μήνες. Και έλεγα νταξει «βάλτε μου κάτι άλλο,

254 Παρτιζάνες του Βίτσι, 24 Ιουλίου 1949.

ζουμάκι, ότι ζωμείνει, το βαρέθηκα το κρέας». Ψέματα! Δεν μπορούσα. Κι ενώ μετά την έπλυνα τη χλένη μου, με εκείνο που είδα πάνω μου... Καμιά φορά λέω «ντάξει, από την τρύπα μπήκαμε, αλλά έχασε τη ζωή του αυτός». Και είχαμε και πολλά θύματα στη Δημητσάνα, καμιά τριανταριά γιατί σου λέω ήταν τέτοιος ο τοίχος, που δεν μπορούσες να μπεις μέσα.»

Στις 29 Αυγούστου 1948 ισχυρές δυνάμεις της ΙΙΙ Μεραρχίας του ΔΣΕ επιτίθενται στην αντίστοιχης ισχύος φρουρά της περιοχής (αποτελούμενη από ομάδες της Χωροφυλακής και των ΜΑΥ) που βρίσκεται οχυρωμένη στη Δημητσάνα, τον “προμαχών του εθνισμού” κατά την εφημερίδα Εμπρός.²⁵⁵ Οι απώλειες για τους αντάρτες είναι πολύ μεγάλες, στον λόφο της Αγ. Παρασκευής αντιμετωπίζονται στο σύνολο τους οι έφοδοι, ενώ στην περιοχή της Καλλιθέας συλλαμβάνεται μια ολόκληρη διμοιρία. Συνολικός απολογισμός 100 νεκροί, 100 τραυματίες και οι 30 συλληφθέντες, με 20 νεκρούς και 30 τραυματίες για τις δυνάμεις της φρουράς, κόστος ακόμη πιο αναντίστοιχο αν αναλογιστούμε πως ο ΔΣΠ δεν κατάφερε να σπάσει καν την καλά οργανωμένη άμυνα της. Η Αλεξάνδρα βρίσκεται εκεί, μάχεται με την ομάδα της στο ύψωμα του Αγ. Ηλία, το οποίο είναι το μόνο στο οποίο για λίγη ώρα καταλήφθηκε το φυλάκιο, όπως προκύπτει από την μαρτυρία αλλά και την Έκθεση της Στρατιωτικής Διοίκησης Πελοποννήσου. Ο φόρος αίματος για να ανοίξει η πρόσβαση στο φυλάκιο ήταν βαρύς. Ένας συναγωνιστής τους ζητάει κάλυψη ώστε να χτυπήσει με το πάντζερ και σκοτώνεται στην προσπάθεια. Το “παιδί από την Καλαμάτα” - ακόμη κι εδώ αναδεικνύεται η βαθιά σύνδεση με τον τόπο – πεθαίνει ουσιαστικά πάνω στην Αλεξάνδρα. Εκείνη κλονίζεται από την απώλεια και όταν ζυγίζει το κόστος, φαίνεται να μην της είναι αρκετό. Το φρούριο καταλήφθηκε για μερικές ώρες, σχεδόν όμως 30 άτομα μόνο από το τάγμα της Αλεξάνδρας έχασαν τη ζωή τους. Το συνολικό κόστος του Δημοκρατικού Στρατού στην Πελοπόννησο είναι πολύ μεγαλύτερο. Χάνει μεγάλο τμήμα των ικανότερων μαχητών/τριών του (“Οι ΚΣ/ται διά πρώτην φοράν έσχον εις μάχην τόσον σοβαράς απωλείας εκ των επιλέκτων τμημάτων των και δεν επέτυχον του αντικειμενικού των σκοπού”) και με αυτή την ήττα αντιμετωπίζει ένα μεγάλο πλήγμα στο κύρος του απέναντι στον αντίπαλο αλλά και τον λαό. Στο προσωπικό πεδίο, το βάρος του πολεμικού βιώματος καθορίζει ακόμη πιο βαθιά την Αλεξάνδρα. Για το επόμενο τετράμηνο δεν μπορεί να φάει κρέας – κι αυτό σε καταστάσεις έντονης πείνας και ανέχειας. Όμως δεν το παραδέχεται. Ίσως από απροθυμία να δείξει αδυναμία, ίσως προσπαθώντας να αποβάλλει το βίωμα, λέει πως βαρέθηκε. Το πως επηρέαζε τις μαχήτριες και τους μαχητές η

²⁵⁵ Εμπρός, 31 Αυγούστου 1948.

ένταση της μάχης, ποικίλει, από την εκδήλωση ψυχοσωματικών παθήσεων, όπως ήταν η “πολεμίτιδα” μέχρι τέτοιες πιο εσωτερικές διεργασίες που άφηναν ένα διαφορετικό στίγμα στο υποκείμενο. Επιβεβαιώνει αυτό το στίγμα, όταν κλείνοντας αναφέρει “Καμιά φορά λέω...” σε ενεστώτα και δείχνει πως τόσα χρόνια μετά ακόμη την απώλεια των συναγωνιστών ζυγιάζει...

Αγωνίστρια δεν σημαίνει μόνο μαχήτρια

Είναι συχνό φαινόμενο η επίσημη ιστοριογραφία να περιορίζει τις αναλύσεις για τις γυναίκες του ΔΣΕ στις μαχήτριες. Αυτή η κίνηση εντάσσεται στα πλαίσια της συνολικότερης υποβάθμισης του έμφυλου παράγοντα στην ιστορία, πολλώ δε μάλλον εκείνων των γυναικών που δεν υιοθέτησαν ένα σύνολο ανδρικών συμπεριφορών. Ωστόσο, σε επίπεδο συμβολής στο επαναστατικό εγχείρημα του Δημοκρατικού Στρατού, η συνεισφορά των γυναικών που στελέχωσαν τις βοηθητικές υπηρεσίες είναι πολύ σημαντική. Για να καταφέρει ένας στρατός να είναι αποτελεσματικός, δεν αρκεί μόνο η μαχητική ικανότητα του έμψυχου υλικού, όπως δεν αρκεί μονοδιάστατα και το ακμαίο ηθικό. Για να μπορέσουν να καρπίσουν αυτά τα πεδία είναι σημαντική η στήριξή τους από δίκτυα ανεφοδιασμού, τροφοδοσίας, επικοινωνίας, υγείας, τεχνικής και δομικής υποστήριξης.

Εκατοντάδες είναι οι γυναίκες σε πανελλαδικό επίπεδο που κατά την τριετία του Εμφυλίου αναλαμβάνουν τέτοιου είδους πόστα. Μαζικότερη είναι η παρουσία τους στην Υγειονομική Υπηρεσία του ΔΣΕ, στην οποία αποτελούν περίπου πάνω από το 80%.²⁵⁶ Είναι τραυματιοφορείς, νοσοκόμες, διευθύντριες και υπεύθυνες νοσοκομείων, ενώ άλλες εκτελούν χρέη φρουράς. Σε αντίθεση με την γενικότερη εικόνα της εποχής που θέλει μόνο τους άνδρες να ανελίσσονται σε ανώτερα αξιώματα ή επαγγέλματα, στον ΔΣΕ υπάρχουν γιατρίνες που είτε είναι ήδη “σπουδαγμένες” και τους δίνεται χώρος να ασκήσουν την ιατρική, είτε καταρτίζονται στον βαθμό του δυνατού στις ειδικές υγειονομικές σχολές που συγκροτεί το ΓΑ, από το 1947.²⁵⁷ Η εκπαίδευσή τους διαρκεί από πέντε μήνες (στην Βόρεια Ελλάδα) μέχρι δύο στην Νότια, όπου τα μαθήματα είναι αρκετά εντατικά λόγω των ειδικών συνθηκών της περιοχής. Οι γυναίκες της Υ.Υ. διακρίνονται για την δουλειά τους και για το θάρρος τους, γι αυτό και έχουν κι εκείνες μερίδιο στα μετάλλια ανδρείας και στα παράσημα *Ηλέκτρα* και *Μίρκα Γκίνοβα*. Σε αντίστοιχη κατεύθυνση κινούνται και οι μαρτυρίες των συναγωνιστριών τους για εκείνες, οι οποίες συνάδουν με την αναφορά της

256 Η Γυναίκα της Ελλάδας στον αγώνα. La Femme Grecque au combat, ;ό.π., σ. 36-37.

257 Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 132-134.

Αλεξάνδρας για το πως ασκούσαν τις υπηρεσίες τους. Βρίσκονται σε διαρκή κίνηση μέσα σε πολεμικά τοπία, εν μέσω βομβών και πυροβολισμών μεταφέρουν τους τραυματίες και επιστρέφουν στο καθήκον. Παράλληλα, περιθάλπουν τους κατοίκους των χωριών με τους οποίους έχει δεσμούς ο ΔΣ. Παρέχουν φάρμακα και εξετάζουν τα παιδιά της κοινότητας αναπτύσσοντας περαιτέρω τις σχέσεις αλληλεγγύης ανταρτών και κατοίκων.²⁵⁸

Αντίστοιχη εκπαίδευση και μαχητική συνεισφορά είχαν και οι γυναίκες του τομέα διαβιβάσεων. Το παράδειγμα της δεκαπεντάχρονης τηλεφωνήτριας Πόπης που ρίχνει το σώμα της στη μάχη μέχρι να διορθωθεί η βλάβη στη γραμμή της, όπως και η ιστορία της Θωμαής Κυφοπούλου που παρεισφρεί στο στρατόπεδο του αντιπάλου την ώρα που προκαλούσαν χάος οι εκρήξεις για να ενώσει κομμένα καλώδια, αποτελούν “επώνυμη” στιγμή δύο αγωνιστριών από τις πολλές που ανέλαβαν την θέση της τηλεφωνήτριας και της ασυρματίστριας μετά την ολιγόμηνη εκπαίδευση τους στην αντίστοιχη σχολή στις Πρέσπες ή μέσα από την άμεση εμπλοκή τους. Πάνω από 40 ονόματα γυναικών καταφέρνει να συγκεντρώσει ο Κ. Γκριτζώνας και επιπρόσθετες σε αυτά είναι οι αναφορές στα γυναικεία έντυπα.²⁵⁹ Η θέση τους δεν περιορίζεται εκεί. Εντάσσονται στις τεχνικές υπηρεσίες όπως τα συνεργεία ιματισμού ή οι ομάδες τροφοδοσίας –στις οποίες διακρίνονται για την παραγωγικότητα τους - και στις δομικές, όπου αναλαμβάνουν τα συνεργεία που ανοίγουν δρόμους, οχυρώνουν κ.ά. Καθώς οι γυναίκες των συνεργείων είναι εκτεθειμένες στους εξωτερικούς κινδύνους, οπλοφορούν, “γνωρίζουν καλά τα όπλα τους και παίρνουν μέρος σε μάχες”.²⁶⁰ Η δουλειά της οχύρωσης είναι υπόθεση των γυναικών αυτών των τμημάτων, που την φέρνουν εις πέρας μαζί με τους κατοίκους των περιοχών που ελέγχει ο Δημοκρατικός Στρατός. Συμμετέχουν από νεαρά κορίτσια μέχρι ηλικιωμένες. Κουβαλούν κορμούς δέντρων, σκάβουν βράχους και έτσι στήνουν τις άμυνες του Γράμμου και του Βίτσι, για τις οποίες λαμβάνουν επαίνους σε έντυπα όπως οι *Μαχήτριες της Λευτεριάς*.²⁶¹

Σε επίπεδο εκφοράς πολιτικού λόγου παρατηρούμε πως τα χαρακτηριστικά συμμετοχής σε κάθε περιοχή διαμορφώνουν μια συμπεριληπτική προσέγγιση με διαφοροποιήσεις. Παραδείγματος χάρη, στην *Αγωνίστρια* της Θράκης, στην ανταπόκριση της πρώτης Σύσκεψης γυναικών των ελεύθερων περιοχών του Έβρου και στο σύνολο των άρθρων, υπάρχει αναφορά στις αγρότισσες – λόγω του

258 *Μαχήτρια*, φ. 8, 10 Φεβρουαρίου 1949.

259 *Μαχήτριες της Λευτεριάς*, ό.π., σ. 19 και Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 146-148

260 *Μαχήτρια*, φ.8, 10 Φεβρουαρίου 1949.

261 *Μαχήτριες της Λευτεριάς*, ό.π., σ. 47.

υψηλού ποσοστού των μη μάχιμων - και η πρακτική τους εξυψώνεται στο επίπεδο της ένοπλης πάλης: “Με το δρεπάνι και το όπλο θα έρθει η λευτεριά”.²⁶² Ωστόσο η μια σελίδα στην οποία εκτίνεται η αναφορά για το σύνολο αυτών των υπηρεσιών, σε σύγκριση με τις πολύ περισσότερες για όσες εντάσσονταν στα μάχιμα τμήματα, φανερώνει την υποτίμηση που υπήρχε για τις βοηθητικές υπηρεσίες και το δυναμικό τους. Σε μια δομή που αναπαράγει τα θεσμικά χαρακτηριστικά του στρατού, οι διάφορες εργασίες αντανakλούν σύνολα εννοιών και συμβολισμών με έντονες ιεραρχήσεις και έτσι όσοι και όσες δεν βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή δεν τύγχαναν της ίδιας αναγνώρισης και σεβασμού. Γι’ αυτό τον λόγο εξάλλου πολλές μαχήτριες ζητούσαν να μεταφερθούν στα μάχιμα τμήματα, ενώ όπως παρατηρεί η Μ. Μπέικου “όταν απομακρύνονται από τη στρατιωτική ζωή ρουτινιάζουν και χαλάνε”.²⁶³ Αυτό συνέβαινε γιατί παρά την ουσιαστική σημασία της δουλειάς τους, αντιμετωπιζόνταν υποτιμητικά από άντρες συναγωνιστές και ενίοτε συναγωνίστριες. Σε αυτή τη βάση κρίνονται και τα “παράπονα” τους απέναντι στην ηγεσία, που αντί να τις στείλει σε μάχες, τις προωθεί στην “μάχη της σοδειάς”.²⁶⁴ Ως ένα μόνο παράδειγμα καταγράφεται η εμπειρία της VII Μεραρχίας, όπου μετά από επιστρατεύσεις το ποσοστό των γυναικών αυξήθηκε, η “αφύπνιση” είχε θετική έκβαση και επέλεξαν πλειοψηφικά να ενταχθούν στα μάχιμα τμήματα. Αυτή τους όμως η πρόθεση δεν λήφθηκε υπόψη από την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, καθώς τις έστειλαν να βοηθήσουν στα μετόπισθεν τις υπόλοιπες γυναίκες που είχαν αναλάβει την συγκομιδή.

Οι “αξιωματικές”

Η έλλειψη πίστης στις γυναικείες ικανότητες δεν εντοπίζεται μόνο στα μετόπισθεν, υπόρρητα ή και ξεκάθαρα αναπτύσσεται και στα μάχιμα τμήματα και ειδικά εκεί όπου ανεβαίνει ο βαθμός των ευθυνών. Το γυναικείο στρατιωτικό στελεχιακό δυναμικό είναι πολύ πιο περιορισμένο σε σχέση με το πολιτικό, πόσο μάλλον σε σχέση με τους άντρες σε αντίστοιχες θέσεις. Οι αριθμοί μεταξύ μαχητριών και γυναικών αξιωματικών θα μπορούσαν να κριθούν ως αντιστρόφως ανάλογοι. Συγκεκριμένα στη σχολή αξιωματικών (στη δεύτερη σειρά) οι γυναίκες ήταν μόνο το 12%, την ίδια περίοδο που οι μαχήτριες διαρκώς αυξάνονται.²⁶⁵ Στην τρίτη σειρά φαίνεται κάπως αυξημένο (18-20%) ωστόσο και πάλι είναι αρκετά μειωμένο. Με πιο συγκεκριμένους αριθμούς, τη διετία 1947-

262 *Αγωνίστρια Θράκης*, 18 Ιουνίου 1948.

263 Ομιλία Μ. Μπέικου στην Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ, 3.3.1949., ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φ.1.

264 *Μαχήτρια*, φ. 6, 3 Δεκεμβρίου 1948.

265 Έκθεση για τη δουλειά στις γυναίκες στη Ν.Ε., προς ΚΓΑΝΕ, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου-Φέρλα, κ.29, φακ.1.

1948 αποφοιτούν από την σχολή Αξιωματικών 96 γυναίκες.²⁶⁶ Το 1949 μέχρι το τέλος της σύγκρουσης περίπου 476 έχουν χριστεί αξιωματικές.²⁶⁷ Οι 287 που προέκυψαν από τις έξι σειρές της Σχολής Αξιωματικών του ΓΑ καταγράφονται ονομαστικά στο έργο του Κ. Γκριτζώνα.²⁶⁸ Οι περισσότερες είναι ανθυπολοχαγοί, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τις επώνυμες αναφορές στα έντυπα του ΔΣΕ, 246 του πεζικού και 117 πολιτικού επιτρόπου²⁶⁹, ενώ υπάρχει μόνο μια καταγραφή γυναίκας στο βαθμό του Ταγματάρχη. Η Μ. Μπέικου αναγνωρίζει αυτή την αδυναμία στην μικρή προσοχή που δίνεται ως προς την επιλογή του ποιες θα σταλούν στη σχολή. Στέλνονται νεαρές που δεν έχουν εμπειρία, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να ανελιχθούν σε θέσεις διμοιριτιστών ή και ΠΕ διμοιριών. Σε αυτό το σημείο να προσθέσουμε πως τα χαμηλά ποσοστά γυναικών στελεχών (πολιτικών και στρατιωτικών) γενικά και ειδικά όσο ανεβαίνει η ιεραρχία, δεν μαρτυρούν μόνο την προβληματική επιλογή, αλλά και περιορισμένη εμπιστοσύνη ως προς την ανάληψη αναβαθμισμένων καθηκόντων. Εδώ συναντάμε ένα μοτίβο που υπάρχει ως στοιχείο κριτικής και στις αναφορές άλλων στελεχών, όπως ο Κ. Καραγιώργης. Ο στρατηγός του ΚΓΑΝΕ και μετέπειτα αντιστράτηγος του ΓΑ, παρατηρεί ότι σε πανελλαδικό επίπεδο οι νεαρές μαχήτριες ρίχτηκαν στη μάχη χωρίς να έχει υπάρξει ιδιαίτερη προετοιμασία, γεγονός που δημιουργεί προβλήματα στην συλλογική απόδοση, αλλά και σωματικά εξαντλεί και προκαλεί προβλήματα στις μαχήτριες.²⁷⁰ Αυτό είναι ακόμη ένα σημείο που φαίνονται οι αδυναμίες της ηγεσίας να πάρει αποφάσεις που θα αλλάξουν ριζικά το ρόλο και την αντιμετώπιση του γυναικείου υποκειμένου και μάλιστα έρχεται σε αντίθεση με τα γενικά καλέσματα προς στράτευση των γυναικών – ήδη από το 1946 και την εθελοντική εμπλοκή – αλλά και με τα αξιόλογα αποτελέσματα των μαχητριών σε πολλές συγκρούσεις.

266 Ρ.Ζ. (Ρούλα Ζαχαριάδη), “Η Γυναίκα στην πρώτη γραμμή του αγώνα”, Δημοκρατικός Στρατός, τχ.11, Νοέμβριος 1948, σ. 478-482.

267 Τ. Βερβενιώτη, «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας» στο (επιμ.) Ηλ. Νικολακόπουλος, Αλ. Ρήγος, Γ. Ψαλλίδας, *Ο εμφύλιος πόλεμος, Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο. Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 125-142.

268 Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 209-219.

269 *Μαχήτριες της Λευτεριάς*, ό.π., σ. 21.

270 “Μαχήτρια στον Δημοκρατικό Στρατό”, *Δημοκρατικός Στρατός*, τχ 3, Μάρτιος 1949.

“Άντρας με κοτσίδες”

Συστατικό στοιχείο της ανάλυσης για τον έμφυλο παράγοντα στον Δημοκρατικό Στρατό είναι η αντίφαση που παρουσιάσαμε. Η υποτίμηση των δυνατοτήτων βάση έμφυλων διακρίσεων, η οποία συνδυάστηκε με μια λογική απόθησης των χαρακτηριστικών (σωματικών και ψυχικών) που αποδίδονται κοινωνικά στις γυναίκες. Παρατηρείται έτσι ένα συχνό φαινόμενο στην μελέτη του Εμφυλίου, οι μαχήτριες να μην αντιμετωπίζονται ως γυναίκες μα ως άνδρες με γυναικεία χαρακτηριστικά.

«είχα μακριά μαλλιά και πήγα σε ένα χωριό και λέει «έλα να δεις έναν άντρα με κοτσίδες» λέει. Δεν ήταν γυναίκα με παντελόνια, δεν μπορούσε να το διανοηθεί ότι η γυναίκα το '48 μπορεί να φοράει παντελόνια. Και λέει «να δεις έναν άνδρα με κοτσίδες». Και με λέγανε ο «άνδρας με τις κοτσίδες»²⁷¹

Αυτά τα λόγια της Αλεξάνδρας, ίσως είναι μερικά από τα πιο αποκαλυπτικά στη διάρκεια των συνεντεύξεων. Εκείνη ως νεαρή κοπέλα από ένα χωριό της Λακωνίας, δεν έχει κόψει τις παραδοσιακές της κοτσίδες, ενώ έχει φορέσει εξαρχής το στρατιωτικό της παντελόνι. Αυτή η συνθήκη, στην οποία το παντελόνι – μιας και στρατιωτικό – αναγνωρίζεται ως ανδρικό ένδυμα, την καθιστά για τον ανδρικό πληθυσμό έναν “άντρα με κοτσίδες”. Η ίδια, μέσα από την αφυπνιστική διεργασία που βιώνει, αντιλαμβάνεται πως πρόκειται για στερεοτυπικό κατάλοιπο, πως δεν μπορούν να διανοηθούν κάτι διαφορετικό με τα εφόδια που έχουν. Δεν φαίνεται βέβαια να την ενδιαφέρει να τους αλλάξει γνώμη. Εξάλλου, το μοτίβο της γυναίκας που αντιμετωπίζεται από την κοινωνία ως άνδρας είναι κάτι που και επίσημα ο Δημοκρατικός Στρατός θα διατηρήσει. Διαβάζουμε στην *Αγωνίστρια* τις ανταποκρίσεις για το θάρρος των μαχητριών, οι οποίες συνοδεύονται από αντίστοιχες φράσεις: “Αυτή δεν ήταν γυναίκα...”.²⁷² Η Αλεξάνδρα, όπως και οι περισσότερες από τις γυναίκες που έχουν αφηγηθεί τις εμπειρίες τους στο βουνό, όντας ενεργά υποκείμενα σε μια διαφορετική ιστορική συγκυρία, ιεραρχεί διαφορετικά τις προτεραιότητες του ρόλου της ως γυναίκα-μαχήτρια.

“Τον πρώτο καιρό ντρεπόμασταν εμείς, κορίτσια του χωριού, να πάμε να φάμε, γιατί έπρεπε να πάμε εκεί που τρώγανε [και οι άντρες] – ήταν το μαγειρείο, σου δίνανε να φας

271 Μαρτυρία Αλεξάνδρας, 3 Νοεμβρίου 2017.

272 *Αγωνίστρια*, 12 Φεβρουαρίου 1949.

και [έπρεπε] να κάτσεις δίπλα [τους]. Στην αρχή ντρεπόμασταν, συνεσταλμένα κορίτσια, ξέρεις ήταν πιο αυστηρά τα έθιμα εκεί τότε στην Μάνη. Αλλά σιγά σιγά κι εμείς πήραμε θάρρος”

Το πρώτο διάστημα, όντας κόρες μιας κοινωνίας που έχει δομηθεί στη διάκριση των δύο φύλων με βάση τον διαχωρισμό του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου, φοβούνται να συνυπάρξουν με τους άντρες, ακόμη και για να φάνε. Εκείνη τη στιγμή, αναπαράγουν τον ιστορικά αποδομένο ρόλο τους. Μένουν πιστές και υπάκουες στα τοπικά έθιμα, αυστηρά και δεσμευτικά εκείνα τα χρόνια, πόσο μάλλον σε περιοχές όπως η Μάνη. Η πρακτική που θα αναπτύξουν στην πορεία, καθώς και η επαφή τους - στοιχειώδης ή βαθύτερη- με την ιδεολογία αλλά και τα πιο εύκολα αντιληπτά για την βάση, αιτήματα της λαϊκής εξουσίας, είναι αυτή που θα τις αναδιαμορφώσει. Οι μαχήτριες μετασχηματίζονται και ενδιαφέρονται πρώτα και κύρια να αναγνωριστεί η συνεισφορά τους ισότιμα και υπ’ αυτό το πρίσμα, δεν ιεραρχούν την αναγνώριση των γυναικείων τους χαρακτηριστικών, αλλά της πρακτικής τους αυτής καθαυτής. Η Ελπίδα (Γαρέφω) θυμάται να κοιμούνται άνδρες και γυναίκες από κοινού στο αμπρί και να μην τίθεται ζήτημα.²⁷³ Αυτή η φυσικοποίηση όντως επήλθε σε ένα βαθμό, καθώς όπως παρατηρεί και η Ρίκη Βαν Μπουσχότεν: “οι γυναίκες αντιμετώπιζαν από κοινού με τους άντρες τους κινδύνους των μαχών και τον ίδιο τον θάνατο, με αποτέλεσμα η συναναστροφή με το άλλο φύλο να θεωρείται πλέον κάτι το φυσικό”.²⁷⁴

Ως εκ τούτου μερικές από αυτές αντιλαμβάνονται την υιοθέτηση ανδρικών πρακτικών ως “απελευθερωτική”. Σε αυτή τη βάση η Μαρία Μπέικου καταγράφει στο προσωπικό της σημειωματάριο τις αλλαγές στη συμπεριφορά των μαχητριών όταν φορούν παντελόνι ως “ μια ολόκληρη επανάσταση που γίνεται μέσα τους”.²⁷⁵ Αυτή η παραδοχή είναι κομβικής σημασίας και για όσα θα δούμε και σε σχέση με το ερωτικό στοιχείο μεταξύ των συναγωνιστών, για τις γενικότερες σχέσεις μεταξύ τους, καθώς και για το πως διαμορφωνόταν η αντίληψη των μαχητριών για τις ίδιες. Ισότιμο μερίδιο στην μάχη, στην σκοπιά, στην περιφρούρηση, ακόμη και σε πιο προσωπικές στιγμές της μεικτής ομάδας “μέχρι τσιγάρα όταν μοιράζανε – εγώ δεν κάπνισα ποτέ- μου βγάζαν όμως τη μερίδα μου κι εμένα απ’ τα τσιγάρα”, αυτά περιγράφει η Αλεξάνδρα. Στην

273 Φρεγγίδου-Μητρολιού Ελπίδα, *Γαρέφω: Ταξίδι*, ό.π., σ. 161.

274 Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική Μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)* Πλέθρον, Αθήνα 2003, σ. 185.

275 Προσωπικό Σημειωματάριο (Ρούμελη- Γράμμος), ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1.

αναφορά των τσιγάρων βλέπουμε την ιδιαιτερότητα με την οποία συγκροτούνταν η γυναικεία εικόνα. Το κάπνισμα δεν συνάδει με τις γυναικείες συμπεριφορές, αντίθετα για τον κόσμο της επαρχίας ήταν συνήθεια συνδεδεμένη με τα “ελαφρά ήθη”. Γι’ αυτό τον λόγο ελάχιστες αγωνίστριες του ΔΣΕ καπνίζουν, κι αυτές είναι στελέχη, μορφωμένες, μεγαλύτερες ηλικιακά και με καταγωγή από την πόλη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς αυτές τις συμπεριφορές, εμφανίζει η μαρτυρία της Ελπίδας Φρεγγίδου-Μητρόλιου: “Λίγες ευτυχώς φέρονταν σαν άνδρες, κάπνιζαν, είχαν κόψει κοντά τα μαλλιά τους, έδιναν διαταγές. Κριτικάρονταν και αντικαθιστούνταν από τις διοικήσεις”.²⁷⁶ Στο απόσπασμα αυτό ξεδιπλώνονται οι αντιφάσεις των ίδιων των γυναικών του Δημοκρατικού Στρατού. Όφειλαν να είναι παληκάρια, να υιοθετούν ει δυνατόν περισσότερες “ανδρικές” αρετές, όταν όμως επρόκειτο για πρακτικές διαφορούμενες έπρεπε να ανατρέχουν στους “κώδικες” γυναικείου *savoir vivre* ώστε να διατηρήσουν εν τέλει τις “γυναικείες αρετές”. Σε αντίθεση, βέβαια, με αυτό το στερεότυπο που έχει περάσει στην Αλεξάνδρα και πολύ περισσότερο στην Ελπίδα, οι συναγωνιστές της πρώτης μοιράζουν ισότητα τα τσιγάρα σε όλη την ομάδα, ανεξαρτήτως φύλου, αναδεικνύοντας τα πολλαπλά επίπεδα ενσωμάτωσης ή αντίθεσης στις πατριαρχικές νόρμες. Αυτή τους η κίνηση δείχνει μεν τους ανώτερους βαθμούς συντροφικότητας που πετύχαιναν μεταξύ τους, συνδέεται όμως πιθανότατα και με την ασυνείδητη αφαίρεση των γυναικείων χαρακτηριστικών από τις συναγωνίστριες τους.

“Κρυώναμε στα χιόνια, [...] και αν κάποιος πήγαινε να πει «σήμερα κάνει κρύο μην παν’ τα κορίτσια»... όχι, κι εμείς [θα έρθουμε]! Πρώτα-πρώτα δεν δεχόμαστε να είναι διαφορετικά”. Αυτό το απόσπασμα από την συνέντευξή της, φανερώνει και μια άλλη όψη του αγώνα που έδιναν οι “άνδρες με κοτσίδες”. Ένας υγιής ανταγωνισμός, απότοκο της χειραφετητικής διαδικασίας στην οποία είχαν ενταχθεί τα τελευταία χρόνια, αλλά και της αντίδρασης στην υποτίμηση που αντιμετώπιζον, τις ωθούσε στο να προσπαθούν περαιτέρω ώστε να μην τίθεται ζήτημα για το αν υστερούν συγκριτικά με τους άνδρες συντρόφους τους. Λέγανε: «αφού θα πολεμήσουμε κι εμείς, καλύτεροι είναι αυτοί από μας;»²⁷⁷

Αποτέλεσε μακρά διαδικασία το να τους αναγνωριστεί η ισότητα ως προς τις πολεμικές ικανότητες, αφού ήδη από την αρχή της ένταξής τους οι αντιδράσεις αντανakλούσαν τις προβληματικές της πατριαρχικής ελληνικής κοινωνίας. Το στέλεχος του ΔΣ Πελοποννήσου, Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου (Μπελάς), θυμάται να αντιδρούν αρχικά με “χλευασμούς και καλαμπούρια

276 Φρεγγίδου-Μητρολιού Ελπίδα, *Γαρέφω: Ταξίδι*, ό.π., σ. 393.

277 Μαρτυρία Αλεξάνδρας.

χοντροκομμένα”.²⁷⁸ Οι περισσότερες κατακτούσαν με κόπο την θέση τους στην πορεία της στράτευσης μέσα από τις διεργασίες ενδυνάμωσης που αναλύσαμε και με προσωπικές αφηγήσεις όπως αυτή της Αικατερίνης Γκόγκου-Χαλβατζή. Καταγράφει την εμπειρία της και αναφέρει πως η δυναμικότητα και η αποτελεσματικότητά της στη μάχη ήταν αυτή που έκανε τον διμοιρίτη της να την δει ως ίση. Ο διμοιρίτης είχε διαμαρτυρηθεί γι’ αυτή στους ανωτέρους του ρωτώντας: “Μ’ αυτή τη γάτα θα πάω στη μάχη;”. Εκείνη, την ώρα της επίθεσης, όχι μόνο δεν πτοήθηκε αλλά επιδίωξε να πλησιάσει περισσότερο τον εχθρό και πρώτη μαζί με τις σκοπεύτριές της να επιτεθεί. Τότε άκουσε τον διμοιρίτη να την εμψυχώνει: “Γεια σου Ρηνιώ, γεια σου Ρηνιώ!”, έως ότου ξεψύχησε.²⁷⁹ Αντίστοιχα η Ελπίδα Φρεγγίδου-Μητρολιού καταγράφει πως ένας συναγωνιστής της, ο Φοίβος, έφερνε έντονες αντιρρήσεις μπροστά στο ενδεχόμενο να γίνει εκείνη η πρώτη ανιχνεύτρια στο λεκανοπέδιο Μουριών το φθινόπωρο του 1947.²⁸⁰ Η ενδυνάμωση των γυναικών και η παρουσία τους στο πεδίο της μάχης αναβάθμιζε την αποφασιστικότητα των νεαρών μαχητών (ειδικά των επιστρατευμένων ή συνολικότερα των άπειρων) καθώς η προώθηση τους σε θέσεις την ίδια στιγμή που οι άνδρες έμεναν πίσω τους έκανε τους τελευταίους να αισθάνονται πίεση ως προς την επιτέλεση των πρακτικών του φύλου τους.²⁸¹ Αυτό ήταν στοιχείο εκμετάλλευσης από τα ανώτερα στρατιωτικά στελέχη αλλά και τις γυναίκες ώστε να τους κινητοποιούν οι ίδιες, όπως έκανε η ΠΕ Ελευθερία Ιωαννίδου. Οι σχέσεις μεταξύ της ομάδας, όταν δεν τις διαπερνούσε ο παράγοντας της ιεραρχίας και αναπτύσσονταν μεταξύ συνομηλίκων, δηλαδή μαχητών και μαχητριών της νέας γενιάς, είχαν πιο συντροφικό χαρακτήρα. Τα πεδία κατανόησης και σεβασμού μεταξύ των δύο φύλων είχαν αρχίσει να γεφυρώνονται ήδη από τα χρόνια της Αντίστασης και της μεικτής οργάνωσης. Η εμπειρία και οι ιδέες της ΕΠΟΝ είχαν προσφέρει στους νέους μια διαφορετική οπτική για την ισότητα, με αποτέλεσμα να είναι ευκολότερο για αυτούς να αμφισβητήσουν όψεις της πατριαρχικής κουλτούρας στην οποία είχαν γαλουχηθεί. Απώτοκο αυτών των διεργασιών ήταν και το ότι αντιλαμβάνονταν πλέον τις διαχωριστικές γραμμές στη σχέση τους με τους μεγαλύτερους πιο έντονα. Τα μέλη του ΔΣΕ που ανήκαν στις κοινωνικές κατηγορίες της νεολαίας και των γυναικών, όντας μέχρι πρότινος περιορισμένα στο ιστορικό παρασκήνιο, διαμόρφωναν μέσα στις ιδιαίτερες συνθήκες του πρώτου και του δεύτερου αντάρτικου περισσότερους κοινούς τόπους. Επομένως, δεν είναι λίγες εκείνες που αποτιμούν θετικά τη σχέση τους με τους άνδρες συναγωνιστές ή εντοπίζουν την απομάκρυνση τους από στερεοτυπικούς

278 Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου (Μπελάς), *Η Νεκρή Μεραρχία*, τ.2, Αλφειός, Αθήνα 1986, σ.734.

279 Ingrid Strobl, *Αντάρτισσες*, Δαίμων του Τυπογραφείου, Αθήνα 2011, σ. 152.

280 Φρεγγίδου-Μητρολιού Ελπίδα, *Γαρέφω: Ταξίδι*, ό.π., σ. 350.

281 Κ. Καραγιώργης, «Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», *Δημοκρατικός Στρατός, Όργανο του Γ.Α. του ΔΣΕ*, τχ. 3, Μάρτιος 1949, σ. 173.

πατριαρχικούς διαχωρισμούς. Όπως αναφέρει η Αλεξάνδρα:

“η ομάδα ήταν σαν μια οικογένεια. Μαζί θα πηγαίναμε να φάμε, θα βγαίναμε σκοπιά. [...] Ήμουν εγώ 17 χρονώ και οι κοπέλες 17 μέχρι 20. Τα αγόρια δεν ήταν πιο μεγάλα, φαντάροι δεν είχανε πάει, 17 με 19 τόσο περίπου ήταν όλοι. [...] Ο αδερφός μου μόνο ήταν μεγάλος, ήταν και στις Αλβανίας τον πόλεμο, τον λέγανε «Παππού» τα παιδιά και γελάγανε. [...] Και τα νέα παιδιά είχαν άλλες ιδέες και άλλα μυαλά, όχι σαν τους γέρους [που έλεγαν]: «η γυναίκα στο σπίτι και να μην μιλήσει και να μην κάνει». Τα αγόρια με σεβασμό [μας αντιμετωπίζαν]! Είχαν μάθει τη γυναίκα να ‘ναι κατώτερη και είδαν ότι μπορούμε να ανταποκριθούμε κι εμείς σαν κι αυτούς... Έτσι μας θαυμάζανε κιόλας, «μπράβο» μας έλεγαν, ήταν και πολλοί από το ίδιο χωριό”.

Η ίδια βέβαια, τα αναφέρει αυτά ενώ βίωνε ενεργά την αντίθεση μεταξύ του παραδοσιακού γυναικείου ρόλου, της επιτέλεσης των πρακτικών του (μαγειρέμα, πλύσιμο για την ομάδα) και του “πείσματος”, όπως το λέει, το οποίο κωδικοποιεί τους όρους της χειραφέτησης στο υπάρχον πλαίσιο. Οι αγωνίστριες του Δημοκρατικού Στρατού επιδίωκαν να κερδίσουν τον σεβασμό των ανδρών αλλά και της κοινωνίας, μέσα από ένα κράμα παλιών και νέων πρακτικών. Οι ίδιες γυναίκες που έφερναν εις πέρας τα μαχητικά τους καθήκοντα, δεν αρνούσαν τον “φυσικό” καταμερισμό στις οικιακού τύπου εργασίες, αντιθέτως φαίνεται πως επιτυχημένη ήταν εκείνη που συνδύαζε αποτελεσματικά όλα τα παραπάνω.

Βέβαια, σε μερικές περιπτώσεις η αναγνώριση δεν ήρθε ποτέ. Υπήρξαν άνδρες μαχητές και κυρίως στρατιωτικά στελέχη που τις μείωναν, τις απομάκρυναν από τα πεδία της μάχης και αναπαρήγαγαν μια στρεβλή αντίληψη περί ισότητας, που κατοχυρώνεται μέσα από αμφίβολες πρακτικές, όπως το ισότιμο και ίσου βάρους κουβάλημα των προμηθειών και του οπλισμού.²⁸² Αυτές οι αντιλήψεις υπήρχαν, αντανakλούσαν τις βασικές αρχές της ελληνικής πατριαρχικής κοινωνίας και αναπαράγονταν ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του κάθε στελέχους, την πολιτικοποίηση και την καλλιέργειά του, το μορφωτικό επίπεδο και το ήθος του. Η διοίκηση μερίμνησε για την παύση της εκδήλωσης τέτοιων φαινομένων, καθορίζοντας όρια και αποδεκτές συμπεριφορές ανδρών προς τις γυναίκες συναγωνίστριες. Ο Βασίλης Μπαρτζιώτας αναφέρεται σε αυτή την προσπάθεια,

282 Κ. Παπακωνσταντίνου (Μπελάς), *Η Νεκρή*, τ.2, ό.π., σ.732.

αναγνωρίζοντας πως έχουν ακόμη πολλά βήματα να γίνουν, κι αυτό λίγο πριν την ήττα του ΔΣΕ.²⁸³ Η στάση απέναντι σε αυτές έγινε αντικείμενο της διαφώτισης των μαχητών, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις, η έμπρακτη προσπάθεια των μαχητριών ήταν εκείνη που εν τέλει άλλαζε τη γνώμη των δύσπιστων.

Λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των παραγόντων που αναλύσαμε, οδηγούμαστε σε μια παραδοχή που κάνουν οι ίδιες, αλλά και οι ιστορικοί ερευνητές. Ένα από τα μεγάλα στοιχήματα που κέρδισε ο Δημοκρατικός Στρατός είναι ότι σε πείσμα των κυρίαρχων πρακτικών και των καθιερωμένων αντιλήψεων απέδειξε πως η μαχητική ικανότητα αυτή καθαυτή είναι επίκτητη και επ' ουδενί δεν λογίζεται ως φυσικό-ανδρικό χαρακτηριστικό, γεγονός που αναγνώρισαν εν μέρει και οι άνδρες συναγωνιστές τους.²⁸⁴ Κάθε κοινωνική πρακτική συνοδεύεται από κατασκευές έμφυλων συμπεριφορών, των οποίων η επιτελεστικότητα αποδίδει τον “τίτλο” της ανδρικής ή γυναικείας συμπεριφοράς. Η δράση των αγωνιστριών του ΔΣΕ απέδειξε την φενάκη αυτής της κατασκευής, αφενός με την ισόποση αποτελεσματικότητα, αφετέρου με την ανάδειξη του ψευδεπίγραφου των φράσεων – και των αντιλήψεων που αυτές κρύβουν – για “γυναίκες που γίνονται παλικάρια”

Πολιτισμικά στοιχεία.

Στα πλαίσια της αφομοίωσης και της διαμόρφωσης της “νέας γυναίκας” που θα έφερε τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του αγωνιστή -όπως αναλύθηκαν- και του πολίτη που θα συγκροτούσε την “ελεύθερη λαϊκή δημοκρατία”, η δουλειά που γινόταν με τις μαχήτριες και εν γένει τις γυναίκες του Δημοκρατικού Στρατού, δεν περιοριζόταν στην πολιτική συγκρότηση. Ο πολιτισμός ήταν ακόμη ένα πεδίο προς κατάκτηση, στην λογική του εκπολιτιστικού έργου που είχε ξεκινήσει η ΕΠΟΝ. Το εβδομαδιαίο και το ημερήσιο πρόγραμμα του ΔΣΕ -το οποίο επιμελούνταν από κοινού ο διοικητής, ο πολιτικός επίτροπος και η υπεύθυνη γυναικών- εισήγαγε στο μέτρο του δυνατού εκπαιδευτικές και εκπολιτιστικές δραστηριότητες.

Όπως αναφέραμε, μεγάλη σημασία δόθηκε – και στο έμπυχο υλικό του Δημοκρατικού Στρατού αλλά και στις κοινότητες των περιοχών που έλεγχε – στην καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού. Οι

283 Ομιλία Β. Μπαρτζώτα στο Ακτίφ των γυναικών του Γράμμου, 25.06.1949, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1.

284 Αρ.. Καμαρινός, Ο Εμφύλιος, ό.π., σ. 535.

“σχολές αγραμμάτων” λειτουργούσαν σε ημερήσια βάση και αποτελούσαν θεμέλιο λίθο των αλλαγών που το ΚΚΕ και ο ΔΣ επιδίωκαν να φέρουν στην ελληνική κοινωνία. Πριν λήξει ο πόλεμος, τα αιτήματα της λαϊκής μόρφωσης και της μαζικής πρόσβασης στην εκπαίδευση ξεκίνησαν ήδη να υλοποιούνται, καθώς κρίθηκαν ως “στοιχειώδης ηθική υποχρέωση” απέναντι στο σύνολο της κοινωνίας και ειδικά τις γυναίκες που τόσο είχαν αποστερηθεί αυτό το δικαίωμα – τα ποσοστά του αναλφαριθμητισμού στις γυναίκες υπολογίζονταν να είναι 60-70%.²⁸⁵ Παράλληλα, η εκμάθηση γραφής και ανάγνωσης είχε και άμεση σημασία, ώστε να διευκολύνει την διαφωτιστική δουλειά και να γίνει η αρχή για την κατάκτηση αυτονομίας από τις μαχήτριες, που θα μπορούσαν λόγω χάρη να γράψουν μόνες τους τα γράμματά προς την οικογένεια τους ή να στείλουν τις ανταποκρίσεις των ομάδων τους στα γυναικεία έντυπα. Για να εξοικειωθούν με την ανάγνωση και να εμπλουτίσουν τον πνευματικό τους κόσμο, διάβαζαν και λογοτεχνικά έργα και συγκεκριμένα κλασικούς και σοβιετικούς λογοτέχνες. Τα βιβλία ήταν δυσεύρετα – ειδικά στην Νότια Ελλάδα – και γι’ αυτό τα πρόσεχαν ως κόρη οφθαλμού. Ενδιαφέρον για το πόσο τις απασχολούσε η γνώση είναι το πως φρόντιζαν να μοιράζονται το βάρος των βιβλίων στα σακίδια τους για να μην χρειαστεί να τα αφήσουν πίσω.

Η διάσταση μεταξύ βορρά και νότου είναι σημαντικός παράγοντας για να αντιληφθούμε τον βαθμό στον οποίο αυτό το εκπολιτιστικό έργο πραγματοποιήθηκε. Στον νότο έγιναν τα απολύτως απαραίτητα – τις μάθαιναν γράμματα, όπως αναφέρει η Αλεξάνδρα, αλλά όχι με όρους οργανωμένου μαθήματος. Όταν μπορούσαν να ξεκουραστούν, οι υπεύθυνες που κατά καιρούς είχαν – καθώς οι ομάδες χωρίζονταν συχνά στα πλαίσια ελιγμών – ή όσες συναγωνίστριες γνώριζαν τη βασική γραφή και ανάγνωση τους έδειχναν ό,τι μπορούσαν. Αντίστοιχα δεν θυμάται να υπήρχαν ούτε έντυπα από τα οποία να διάβαζαν ούτε βιβλία που μοιραζόταν η ομάδα. Στην Πελοπόννησο και σε τμήματα της Ρούμελης δεν μπορούσε να υπάρξει χρόνος και χώρος για σύγκλιση ομάδων χορωδίας, χορού και άλλων δραστηριοτήτων, όπως και δεν έφταναν οι παραστάσεις του “καλλιτεχνικού συγκροτήματος” του ΓΑ.²⁸⁶ Τέτοιες δυνατότητες υπήρχαν στην βόρεια Ελλάδα, όπου οι ελεύθερες περιοχές ανέπτυσαν μια οργανωμένη ζωή με πιο αναβαθμισμένα πολιτιστικά κριτήρια. Αυτό ωστόσο που διαπερνούσε πανελλαδικά τον ΔΣΕ ήταν το αυθόρμητο ξέσπασμα

285 Προσωπικό Σημειωματάριο, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου-Φέρλα, κ.29, φακ.1 και *Αγωνίστρια*, 12 Φεβρουαρίου 1949.

286 Το καλλιτεχνικό συγκρότημα του Γενικού Αρχηγείου συγκροτήθηκε με επικεφαλής τον ηθοποιό Αντώνη Γιαννίδη από καλλιτέχνες, ηθοποιούς και σκηνοθέτες που είχαν βγει στο βουνό, όπως ο Γιώργης Σεβαστίκογλου και ο Μάνος Ζαχαρίας. Περίοδευε σε τμήματα του ΔΣ και εμπνύχωνε τους μαχητές και τις μαχήτριες. Στα αυτοσχέδια θέατρα οι αντάρτες μπορούσαν να παρακολουθήσουν παραστάσεις, να ακούσουν καντάδες και λαϊκά ντουέτα ή επαναστατικά τραγούδια, ακόμα και απαγγελίες ποιημάτων.

μικρών γλεντιών με τραγούδι, παραδοσιακούς χορούς και μικρά θεατρικά σκετς. Σε όλες αυτές τις στιγμές πρωταγωνιστικό ρόλο είχαν οι γυναίκες, αναπαράγοντας το “κράμα συμπεριφορών” που αναφέραμε προηγουμένως. “Νοικοκύρευν” τα τμήματα και “σκορπούσαν το κέφι, τη χαρά και το γέλιο” στους εξαντλημένους συναγωνιστές.²⁸⁷ Το ψυχαγωγικό τους έργο λειτουργεί εκτονωτικά και για τις ίδιες. Οι ώρες ψυχαγωγίας – είτε εντός προγράμματος, είτε αυθόρμητα- μετά από αχτίφ και πολιτικές διαδικασίες τις χαροποιεί και τις ηρεμεί.²⁸⁸ Αφού λοιπόν φρόντιζαν για την κάλυψη των βασικών αναγκών της ομάδας, τραγουδούσαν αντάρτικα και δημοτικά τραγούδια, πολλές φορές κατά παραγγελία, στοιχείο που δείχνει ότι τους είχε αναγνωριστεί αυτός ο ρόλος. Η Αλεξάνδρα θυμάται να της ζητούν να τραγουδήσει ένα αντάρτικο:

““Όμορφη ανταρτοπούλα πάνω στα βουνά
μες στο κρύο, μες στο χιόνι για τη λευτεριά
με τ’ αυτόματο στο χέρι, στο χέρι το ζερβί
πολεμάει για να διώξει τον κατακτητή”

Η εισβολή του γυναικείου παράγοντα φαίνεται και σε αυτό το σημείο. Τραγουδά για τους συντρόφους της και μαχητές, τους εμψυχώνει αλλά αυτό γίνεται μέσα από ένα αντάρτικο τραγούδι το οποίο αναφέρεται μόνο σε εκείνη και τις συναγωνίστριες της. Το συνηθισμένο μοτίβο των αντάρτικων τραγουδιών – που συνδέονται με τα δημοτικά τραγούδια ώστε να δηλωθεί η πρόθεση αγωνιστικής συνέχειας του λαού– ανατρέπεται και οι πρωταγωνίστριες είναι γυναίκες. Πολεμούν επάξια τον κατακτητή (δεν υπάρχει στίχος που να εντάσσει το ανδρικό στοιχείο), με το όπλο στο χέρι και συγκεκριμένα στο “ζερβί”, το αριστερό δηλαδή για να υποδηλώνεται η αριστερή-κομμουνιστική τους ταυτότητα. Αποτελούν θεμελιώδες στοιχείο του ΔΣΕ και του αγώνα και ως εκ τούτου εμφανίζονται αυτοτελώς σε κάθε πεδίο – πολιτικό κοινωνικό και πολιτιστικό - που μέχρι πρότινος μονοπωλούσε το ανδρικό φύλο. Την ίδια στιγμή γίνονται και συνθέτριες. Τις συνεχόμενες ώρες πορείας αναδιαμορφώνουν μελωδίες παλαιότερων τραγουδιών και τις ταιριάζουν στα βιώματά τους, στην ένταση τις μάχης στις διαδρομές των βουνών που μαθαίνουν. Οι 18 απεσταλμένες της Μεραρχίας της Ρούμελης στην Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ, τραγουδούν στη διαδρομή:

“Ανέβηκα στα Άγραφα, ψηλά στο Καρπενήσι,
στη Μαυρομάτα, στον Κλειτσό, στο Στένωμα, στη βρύση...

287 Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 167-168.

288 Έκθεση για τη δουλειά στις γυναίκες στη Ν.Ε., προς ΚΓΑΝΕ, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου-Φέρλα, κ.29, φακ.1.

Κι ακού τουφέκια να χτυπάν, κανόνια να βροντάνε
Για τραβηχτείτε σύγνεφα από τα κορφοβούνια
κι ανοίξτε τα τηλέφωνα και τα ταχυδρομεία
να μάθει όλος ο ντουινιάς για τη μεγάλη νίκη
Το Καρπενήσι έπεσε και ο λαός γιορτάζει
Ο Γιώτης και ο Διαμαντής μ' όλα τα παλικάρια
σαρώνουνε το φασισμό και πιάσαν τους προδότες”²⁸⁹

Οι στιγμές ψυχαγωγίας ενείχαν πάντοτε τη μέριμνα για την επαφή με την αγωνιστική κουλτούρα και την όξυνση του πολιτικού κριτηρίου. Μέσα από αυτοσχέδια σκετς οι μαχήτριες απήγγειλαν έργα του Ρίτσου, του Βάρναλη και άλλων αντιστασιακών ποιητών.²⁹⁰ Σε άλλες περιπτώσεις ανέβαζαν μικρά σατιρικά σκετς για την πολιτική επικαιρότητα. Στη λογική διαμόρφωσης μιας ενιαίας και αδιαίρετης εθνικής και επαναστατικής κουλτούρας, δινόταν μεγαλύτερο βάρος στην διοργάνωση εορτών την 25η Μαρτίου και την 28η Οκτωβρίου αλλά και στις μεγάλες επετείους του κομμουνιστικού, εργατικού και γυναικείου κινήματος. Έτσι, μέσα από το έντυπο υλικό αλλά και την εκπολιτιστική δουλειά, το σύνολο του Δημοκρατικού Στρατού αντιλαμβανόταν ως επετείους άξιες εορτασμού την Οκτωβριανή Επανάσταση, την Εργατική Πρωτομαγιά, την Ημέρα της Γυναίκας. Την τελευταία, την συνόδευαν μακροσκελή άρθρα για την θέσπισή της και για την σημασία της συμβολής των γυναικών του παγκόσμιου κινήματος, όπως η Κλάρα Τσέτκιν.²⁹¹

Στα πλαίσια του πολιτιστικού έργου εντός Δημοκρατικού Στρατού εντάσσεται και ο ανθρωπιστικός παράγοντας υπό την έννοια της ανάληψης από τις αγωνίστριες της ευθύνης για την παρέμβαση στους φαντάρους του “ΜΦΣ” και τη συμφιλιοτική δουλειά που προσέβλεπε στην κάμψη του ηθικού του αντιπάλου, στην πιθανή άντληση δυνάμεων από τον κυβερνητικό στρατό και την διάχυση ενός λόγου από μεριάς ΔΣΕ με μακροπρόθεσμα ειρηνικό πρόσημο. Συστατικά αυτής της απεύθυνσης ήταν πολλά στοιχεία του πολιτιστικού έργου του Δημοκρατικού Στρατού. Οι μαχήτριες που έκαναν “διαφωτιστική δουλειά στον ΜΦΣ” δεν τους διάβαζαν μόνο προκηρύξεις και Δελτία, αλλά τους έκαναν και “ψυχαγωγικό πρόγραμμα”. Τους τραγουδούσαν λαϊκά και δημοτικά τραγούδια, ενώ υπάρχουν μαρτυρίες και για στιγμές που κατά τις συνομιλίες μεταξύ των δύο

289 Σύμφωνα με την Βάγια Παπακόγκου τους στίχους συνέθεσαν εκείνη και η Μ. Μπέικου, στο: Μ. Μπέικου, *Αφού με ρωτάτε*, ό.π., σ. 125.

290 Αρ. Καμαρινός, *Ο Εμφύλιος*, ό.π., σ. 494.

291 *Μαχήτρια*, φ. 9, 15 Μαρτίου 1949.

στρατών ακούγονταν ανέκδοτα και από τις δύο πλευρές.²⁹² Τους απήγγειλαν ποιήματα του Βάρναλη, του Παλαμά και άλλων καταξιωμένων και προοδευτικών Ελλήνων καλλιτεχνών. Η επαφή με την κουλτούρα του κομμουνιστικού κινήματος ήταν χαρακτηριστικό και αυτής της παρέμβασης, καθώς οι μαχήτριες τους τραγουδούσαν ύμνους της Εθνικής Αντίστασης, εμβατήρια του Κόκκινου Στρατού ή και ιταλικά παρτιζάνικα τραγούδια.²⁹³ Η “ζεστή γεμάτη πίστη και ελπίδα φωνή” τους, χαρακτηριστικό που ανταποκρίνονταν στην εικόνα της γυναίκας-μάνας-αδελφής, γινόταν το μέσο για να έρθουν σε επαφή οι φαντάροι με μια άλλη αφήγηση, ένα άλλο υπόδειγμα ελληνικού πολιτισμού.²⁹⁴

Η δυνατή ανάμνηση των στιγμών ψυχαγωγίας και διασκέδασης στο σύνολο των μαρτυριών των μαχητριών, δείχνει την σημασία αυτών των μικρών στιγμών, οι οποίες τις επανέφεραν έστω και για λίγο στις χαρές και τους ρυθμούς της ζωής πριν τον πόλεμο. Η ξέγνοιαστη ζωή, η μέθη των ημερών της νίκης, της ελπίδας και της απελευθέρωσης, ακόμη και η απλούστερη αλλά σημαντική αναπόληση των στιγμών της ζωής πριν την έξοδο στο βουνό αποτελούσαν παρηγοριά για όλες τους. Αντίστοιχα η επαφή με το διάβασμα, την ποίηση και τις νέες ιδέες ενός πολιτισμού που υποσχόταν η λαοκρατία, τους έδινε την δύναμη να συνεχίζουν.

“Υπήρχανε αισθήματα;”. Γυναίκες και σεξουαλικότητα στον ΔΣΕ.

Η απάντηση είναι σαφώς θετική και η μερική γνώση για αυτή έγκειται στο ότι, όσον αφορά την ιστορική έρευνα που επιδιώκει μια συνολική επισκόπηση της περιόδου, το ζήτημα των ερωτικών αισθημάτων - αν και ουσιώδες στοιχείο της ζωής των ανθρώπων - υποτιμάται, αντιμετωπίζεται ως ταμπού ή ακόμη χειρότερα καταλήγει να διαστρεβλώνεται για να υποβοηθήσει αναθεωρητικά ιστορικά αφηγήματα. Το να προσεγγίσουμε την ιστορική αλήθεια στο συγκεκριμένο θέμα γίνεται ακόμη δυσκολότερο λόγω της σχεδόν απόλυτης απουσίας πρωτογενών πηγών, καθώς τέτοιες αναφορές εάν επιβίωναν θα βρίσκονταν αποκλειστικά σε προσωπικά ημερολόγια ή γράμματα. Ενώ ο τομέας των προφορικών μαρτυριών θα μπορούσε να συμβάλλει τα μέγιστα σε αυτή την κατεύθυνση, το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής, που ήταν σαφώς συντηρητικό “αδρανοποιεί”

292 Μαρτυρία Β. Ζεριγλή για την παρέμβαση στον κυβερνητικό Στρατό. Ο ίδιος είναι διοικητής του λόχου και κατά τον επιμερισμό της δουλειάς αναφέρει πως το πολιτικό κείμενο διαβάστηκε από την Μαριάνθη (υπεύθυνη γυναικών της ταξιαρχίας) ενώ το ψυχαγωγικό τμήμα της εξόρμησης αποτελούνταν από τραγούδια του “ντούετου Χρυσούλας-Στέλλας”, στο: Κ. Γκριτζώνας, *Μαχήτριες*, ό.π., σ. 171-172.

293 Φρεγγίδου-Μητρολιού Ελπίδα, *Γαρέφω: Ταξίδι*, ό.π., σ. 218-219.

294 *Οι Μαχήτριες του Γράμμου στον αγώνα για λευτεριά – ανεξαρτησία – ειρήνη*, εκδόσεις Ελεύθερης Ελλάδας, Αύγουστος 1949, σ. 28.

αρκετές από τις γυναίκες που μοιράζονται τα βιώματά τους.

Μια μαχήτρια του Δημοκρατικού Στρατού ενώ μπορεί να ανέπτυξε η ίδια αισθήματα ή να έγινε μάρτυρας τέτοιων εκδηλώσεων, ειδικά αν ανήκει στην βάση και εξακολουθεί να είναι πολιτικά “πιστή”, θα απαντήσει αρνητικά ή θα τα αποκηρύξει. Για αυτή την άμυνα δεν ευθύνεται η ίδια, αλλά δύο παράγοντες, με ξεκάθαρα ανισομερείς ευθύνες. Βασικός λόγος για αυτή την “κατασταλτική” στάση προς εαυτόν, είναι η πολιτική που άσκησε απέναντι τους το ελληνικό κράτος την περίοδο του εμφυλίου. Μέσα από το πολιτικό του προσωπικό, τον Εθνικό Στρατό αλλά και ιδεολογικούς μηχανισμούς, αναπαρήγαγε αφηγήματα που τις ήθελαν να είναι γυναίκες “ελαφρών ηθών”, “παραστρατημένες”, οι οποίες ικανοποιούσαν σεξουαλικά τους άντρες στρατιώτες, αφηγήματα που και σύγχρονοι ιστορικοί στρεβλά αναπαράγουν. Αυτή η ευθεία επίθεση στην γυναικεία χειραφέτηση, καθώς και στο γυναικείο σώμα και τη σεξουαλικότητα, οριοθέτησε τις ίδιες ως προς την πρακτική και την αφήγησή τους, αποστερώντας κατ’ επέκταση και από την ίδια την ιστορία μια όψη της.

Ο δεύτερος παράγοντας με διαφορετικό πυρήνα και μικρότερη μεν αλλά σημαντική επιρροή, έχει να κάνει με τους χειρισμούς της ηγεσίας και την ουσιαστική απαγόρευση των *παράνομων* σχέσεων στο βουνό. Σε όσα ζευγάρια δεν ήταν παντρεμένα ασκούσαν πιέσεις ώστε είτε να λήξουν οι σχέσεις που ανέπτυσαν, είτε να “επισημοποιηθούν” με το να γνωστοποιηθούν στις διοικήσεις και να καταστούν “αναγνωρισμένα” αρραβωνιασμένα. Αυτή η απόφαση σχετιζόταν α) με τις υπαρκτές συντηρητικές τάσεις εντός του συνόλου του Δημοκρατικού Στρατού – καθώς από τους μαχητές του έως την ηγεσία του ήταν γέννημα-θρέμμα της ελληνικής κοινωνίας και έφεραν τις προβληματικές τις, παρά την αριστερή/κομμουνιστική τους ιδεολογία– β) με την εικόνα που ήθελε να δίνει σε μια σαφώς συντηρητικότερη κοινωνία – ο κόσμος της υπαίθρου και ειδικά οι μεγαλύτεροι, όπως είχε κάνει και με την ΕΠΟΝ προηγουμένως, αμφισβητούσε με ηθικούς όρους την συνύπαρξη των δύο φύλων – και γ) με την προσπάθεια να αντιστρέψουν το κλίμα που επιχειρούσε να διαμορφώσει ο αντίπαλος με την προπαγανδιστική του εκστρατεία κατά των μαχητριών και του ΔΣΕ, “να μην δώσουμε όπλα στην αντίδραση”, όπως αναφέρει η Διαμάντω Γκριτζώνα ότι έλεγε τότε η ηγεσία, αντανakλώντας όμως και όψεις “πουριτανισμού”.²⁹⁵

Ο αμυντισμός της ηγεσίας γίνεται κτήμα της βάσης και διαπερνά τις αφηγήσεις τους με τρόπο

295 Αλέκα Μπουτζοβή-Μπανιά, Προσέγγιση στο οδοιπορικό μιας γυναίκας: Διαμάντω Τσιάκα-Γκριτζώνα, *Δίνη*, τ.6, 1993, σ. 206.

ακόμη πιο άμεσο, καθώς μερικές γυναίκες στελέχη – κυρίως όσες πέρασαν τα σύνορα και έφυγαν το 1949 - μέσω της πολιτικοποίησης τους μπόρεσαν να ξεπεράσουν τον “ηθικό πανικό” και να δουν την πραγματικότητα με ένα ρεαλιστικότερο πρίσμα. Αντίθετα, οι γυναίκες της βάσης, που στερήθηκαν αυτή την θεωρητική θωράκιση, όντας συλληφθείσες και φυλακισμένες έγιναν αντικείμενο χλεύης και επιθέσεων για το ήθος τους από όργανα του στρατού και δεσμοφύλακες. Οι αξιωματικοί του Εθνικού Στρατού που συλλαμβάνουν την Σταματία Μπαρμπάτση την χαρακτηρίζουν πόρνη και “βουλγάρα”, ενώ μετά την μεταφορά της ρωτούν εάν είχε ερωτικές σχέσεις στο βουνό και εάν είναι εγγράμματη, περιμένοντας θετική απόκριση.²⁹⁶ Ένας από τους στρατιώτες της ομάδας του ΕΣ που συλλαμβάνει την Αλεξάνδρα και τις συναγωνίστριες της τις αποκαλεί πόρνες καθ’ όλη τη διάρκεια της σύλληψης και απειλεί πως θα τις βιάσει, λέγοντας πως δεν θα είναι οι πρώτη τους φορά. Οι αριστερές για τους εκπροσώπους και τους φαντάρους του Εθνικού Στρατού προσωποποιούν τον εχθρό της εθνοφροσύνης. Δεν αναγνωρίζονται ως Ελληνίδες, καθώς μόνο κάποιες που είναι “αντεθνικώς δρώσες” θα λειτουργούσαν κατ’ αυτό τον τρόπο. Είναι πόρνες γιατί παρέκκλιναν από μια ζωή εντός των οικογενειακών πλαισίων (είτε αυτοί είναι οι γονείς τους, είτε οι σύζυγοι που θα μπορούσαν να έχουν). Τις απειλούν μαζικά και πολλές φορές προβαίνουν σε βιασμούς και πράξεις προσβολής της γενετήσιας αιδούς, επιδιώκοντας να τις κάνουν να βιώσουν την ήττα και την κυριαρχία του άντρα αντιπάλου τους με καθοριστικό τρόπο στη ζωή τους. Η επίθεση στην ηθική και την σεξουαλικότητά τους δεν σταματά στους χειρισμούς του ΕΣ. Μετά τη σύλληψη δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που μαχήτριες υποβάλλονταν σε ιατρικούς ελέγχους παρθενίας, με σκοπό όλα αυτά τα στοιχεία, που για την κρατική και δικαστική εξουσία συνθέτουν τα γνωρίσματα των αριστερών γυναικών, να προστεθούν στους ατομικούς φακέλους και στις δικογραφίες τους.²⁹⁷ Αγωνίστριες όπως η Κούλα Ντάνου, θα διασυρθούν σε δίκες-παρωδία στις οποίες η έξοδος τους στο βουνό θα δικαιολογηθεί από την “ελαφρών ηθών φύση” τους και την κομμουνιστική τους ιδεολογία. Είχε μείνει έγκυος στην αρχή του ελληνο-ιταλικού πολέμου και ο αρραβωνιαστικός της αρνήθηκε να αναγνωρίσει το παιδί. Οι αντάρτες του ΕΛΑΣ τον ανάγκασαν να “αναλάβει τις ευθύνες του” για να το σκάσει μερικούς μήνες αργότερα και εκείνη αναγκάστηκε λόγω φτώχειας να δώσει τον γιό της για υιοθεσία. Έπειτα από αυτή την τραγική τροπή δήλωσε στην αδερφή της πως θα πάει στο αντάρτικο και εντάχθηκε στα ένοπλα τμήματα του ΕΛΑΣ. Μετά την απελευθέρωση και τις διώξεις που βίωσε στην Αθήνα, πήγε στο δεύτερο αντάρτικο που ανέλαβε τη θέση της υπεύθυνης γυναικών στο τάγμα του Νίκου Καρκάνη

296 Τ. Βερβενιώτη, *Διπλό βιβλίο. Η αφήγηση*, ό.π., σ. 98-99.

297 Αλεξάνδρα Βλάσση-Θεοδωρικάκου, *Οι Μνήμες Μένουν Ζωντανές. Οι Αναμνήσεις μιας 17χρονης Ανταρτοπούλας του ΔΣΕ*, εκδόσεις Εντός, Αθήνα 1997, σ. 115.

(Νικηφόρος). Αν και σε υψηλές θέσεις, ποτέ δεν επέλεξε ψευδώνυμο, όπως σημειώνει και ο συναγωνιστής της Γιώργης Μωραΐτης, κι αυτό γιατί ήδη είχε εκτεθεί πολλαπλά απέναντι στο ελληνικό κράτος. Η Μαρία Μπέικου μνημονεύει την παρουσία της: "Η Κούλα ήταν τρυφερή, έκλαιγε συχνά [...] Είχε καλοσύνη και ευθύτητα. Όμως πολύ δυνατή. Πάντα μπροστά στις μάχες. Αγαπούσε τα όπλα. Στη μέση της είχε πάντα δύο χειροβομβίδες".²⁹⁸ Συνελήφθη τραυματισμένη μετά από μάχη στο Μαυρολιθάρι Φωκίδας και στις 17 Φεβρουαρίου 1949 εκτελέστηκε στη Λαμία. Η ιστορία της Κούλας, οι επιλογές της ζωής της, αποτελούν μια απόχρωση της συλλογικής ιστορίας των αγωνιστριών του Δημοκρατικού Στρατού και η αντιμετώπισή της από το ελληνικό κράτος και την αστική δικαιοσύνη αποκαλύπτει την τύχη που επιφύλασσαν οι δυνάμεις της εθνοπροσύνης στις γυναίκες που απέκλιναν από το ηθικό μοντέλο. Την περίοδο της Αντίστασης το ΕΑΜ και η ΕΠΟΝ έδωσαν πολιτικές και έμπρακτες διεξόδους σε γυναίκες που βίωσαν την περιφρόνηση όπως η Κούλα ή περιορίστηκαν ποικιλοτρόπως από τις πατριαρχικές νόρμες και λόγω της πλατιάς λαϊκής απεύθυνσής τους, τα μορφώματα αυτά πέτυχαν να παύσουν οι φωνές που τις καθιστούσαν κοινωνικό περιθώριο. Την περίοδο του Εμφυλίου, όπου η επέλαση της εθνοπροσύνης ανέτρεψε τις κατακτήσεις της προηγούμενης εμπειρίας, οι μαχήτριες και οι αγωνίστριες του Δημοκρατικού Στρατού βρέθηκαν ξανά να συγκεντρώνουν απέναντί τους τον συντηρητισμό και την επιθετικότητα του κράτους και τμημάτων της κοινωνίας.

Σε αυτό το συγκείμενο, καταλαβαίνουμε γιατί οι απαντήσεις τους είναι αρνητικές. "Αισθήματα όχι, να πεις έρωτες και τέτοια, δεν υπήρχαν" λέει η Αλεξάνδρα, για να συμπληρώσει πως "μας φροντίζανε, μας προσέχανε, αλλά σαν συναγωνιστές, σαν αδέρφια". Στην αφήγησή τους οι σχέσεις βρίσκονται εκτός κάδρου, δεν μπορούν καν να προκύψουν. Άλλωστε "αφού πήγαινες στη μάχη και δεν ήξερες αν θα γυρίσεις. Ήμασταν νηστικοί, ξυπόλητοι, ψειριασμένοι, άπλυτοι, αυτό μας έλειπε;".²⁹⁹ Στην καταστολή του συναισθήματος συνεπικουρούν ο φόβος για την επόμενη μέρα, για την επιβίωση και οι δυσκολίες της διαβίωσης στο βουνό, που για την Αλεξάνδρα και πολλές άλλες, τις καθιστά και μη "γυναίκες". Αυτές είναι οι αιτίες και κατά την Μαρία Μπέικου που η Νότια Ελλάδα δεν είχε "κρούσματα ανηθικότητας", σύναψης όπως επεξηγεί σχέσεων χωρίς να προσβλέπουν στον γάμο.³⁰⁰ Δεν είναι καθαρές, προσεγμένες και άρα "στερούνται" αυτό που θα τις έκανε ποθητές. Η αμυντική στάση γίνεται ακόμη πιο έντονη ανά μαρτυρίες. Η Κατίνα Λατίφη αναφέρει πως οι σχέσεις δεν είχαν απαγορευθεί από κανέναν και το γεγονός ότι δεν εμπλέκονταν σε

298 *Ελεύθερη Γνώμη*, 27.11.83

299 Μαρτυρία Αλεξάνδρας.

300 Μαρία Μπέικου-Φέρλα, *Αφού ρωτάτε*, ό.π., 82.

αυτές είχε να κάνει με την διαπαιδαγώγηση που είχαν λάβει και τις είχε κάνει να αντιμετωπίζουν τους συναγωνιστές τους σαν “αδελφούς” και τίποτε άλλο.³⁰¹

Επομένως, αυτή η εικόνα, της γυναίκας απ’ την οποία έχουν αφαιρεθεί τα έμφυλα χαρακτηριστικά της, δεν οφείλεται μόνο από τις δυσκολίες της καθημερινότητας, αλλά και από τον επίσημο πολιτικό λόγο της ηγεσίας και του εκδοτικού μηχανισμού του Δημοκρατικού Στρατού. Οι μαχήτριες που γίνονται “παλικάρια και λεβέντισσες”, αντανακλούν μεταξύ άλλων αυτή την επιδίωξη και μέσα από την επιτελεστικότητα πρακτικών που καταγράφονται από τμήματα της ηγεσίας ως “ανδρικές”, όπως και την διαρκή πολιτική παρέμβαση στο θέμα των ερωτικών σχέσεων, διαμορφώνεται στο υποκείμενο ένας καθορισμένος κώδικας συμπεριφοράς. Οι προτροπές της ηγεσίας μέσω φυλλαδίων για προσπάθεια βελτίωσης της εικόνας μαχητών και μαχητριών (να τηρούν τους κανόνες υγιεινής, να μην επαναπαύονται όταν κολλούν ψείρες)³⁰² ανταποκρινόταν στην υιοθέτηση από το “έμφυλο υλικό” του ΔΣΕ στοιχείων πολιτισμικής προόδου, σε αντίθεση με τα χαρακτηριστικά όπου μέχρι τότε είχε η κοινωνία της υπαίθρου με μηδενική μέριμνα του ελληνικού κράτους. Δεν υπήρξε μέριμνα ώστε οι γυναίκες να εξοικειωθούν και να γνωρίσουν το σώμα τους και την όποια θέαση του, καθώς μια τέτοια προσέγγιση του ζητήματος της αυτοδιάθεσης των γυναικείων σωμάτων θα ερχόταν σε αντίθεση με τον σκοπό του ΔΣΕ αλλά και με τις κοινωνικές νόρμες εν γένει.

Παρά την παρεμβατικότητα της ηγεσίας ως προς τις σχέσεις και την προσπάθεια αναδιαμόρφωσης των αντιλήψεων γι’ αυτές, σχέσεις υπήρχαν, όπως υπήρχε και έκφραση σεξουαλικότητας. Η Μαρία Μπέικου, αναφέρει πως το πρώτο διάστημα του αντάρτικου, κοπέλες που ανέβαιναν μόνες στο βουνό φλέρταραν, πράγμα που έκαναν και τα ήδη υπάρχοντα ζευγάρια “μόλις έβρισκαν ευκαιρία”.³⁰³ Είναι ενδεικτικές οι αφηγήσεις για το πως μέσα από συμπεριφορές εκφράζονταν ανομολόγητα αισθήματα, όπως η Κατίνα για τον Λεωνίδα, ή μπροστά στον κίνδυνο του θανάτου εκδηλώνονταν δημόσια και έβρισκαν ανταπόκριση, όπως στην περίπτωση της μαχήτριας Φιλίτσας που φώναζε μπροστά στη διμοιρία στον Μίλτο “δεν θέλω να σε χάσω” και αυτός της έστελνε ένα φιλί λίγο πριν πεθάνει πατώντας μια νάρκη.³⁰⁴ Με γνώμονα όσα αναφέραμε και με βάση το ότι οι σχέσεις κρίνονταν «ηθικά απαγορευμένες», οι περισσότεροι που βίωναν αυτά τα συναισθήματα τα κρατούσαν κρυφά, φοβούμενοι ότι “θα τους έστηναν στα έξι μέτρα”. Βέβαια, η ύπαρξή τους σε μια

301 Μαρτυρία Κ. Τέντα-Λατίφη, “Πως μας έσπρωξαν στον Εμφύλιο Πόλεμο”, ό.π., σ. 169.

302 *Ο Μαχητής και ο αξιωματικός του Δημοκρατικού Στρατού*, 1948, εκδόσεις Ελεύθερης Ελλάδας σ. 9.

303 Στο ίδιο, ό.π., σ. 82.

304 Όλγα Μάστορα-Ψαρογιάννη, Στο Δρόμο του χρέους, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995, σ.76, 80.

καθημερινότητα με τόσο στενή επαφή, τις κατέστησε επί του πρακτέου ζήτημα για την ηγεσία, με αποτέλεσμα να υπάρξει μια σχετική χαλάρωση και αποδοχή. Όταν οι σχέσεις προκύπτουν – αν και σαφώς δεν υποστηρίζεται αυτή η κατεύθυνση – και υπάρχει και η συναίνεση και των δύο, η αυστηρή στάση της ηγεσίας αναθεωρείται, σε αντίθεση με το πρότερο παράδειγμα του ΕΛΑΣ. Σε αυτή την κατεύθυνση, τα περιστατικά μαχητριών που εγκυμονούν κρίνονται αποδεκτά και διαχειρίσιμα. Οι μαχήτριες περνούν τα σύνορα, γεννούν στην Αλβανία και επιστρέφουν να συνεχίσουν τη δράση τους, όπως η “σ. Πολυξένη του Παλαιολόγου”, που συναντά η Μαρία Μπέικου όταν πηγαίνει στο νοσοκομείο στην Αλβανία τον Απρίλιο του 1949 λόγω προβλημάτων υγείας.³⁰⁵ Αυτή η πρακτική αναδεικνύει και τις αναταραχές στις ιεραρχήσεις της περιόδου. Το να αφήνει μια μάνα το παιδί της για να πολεμήσει και κατ’ επέκταση να βάζει έστω και προσωρινά στην άκρη τον κοινωνικά “υπέρτατο” ρόλο της, αποτελούσε για την πλειονότητα της ελληνικής κοινωνίας όχι απλά σημείο κριτικής, αλλά απόκλιση που χρίζει μομφής και κατακραυγής. Στην βάση όλων των παραπάνω, η επίσημη “λύση” για την ηγεσία ήρθε μέσα από την “αποκατάσταση” των γυναικών και την πολιτική παρέμβαση, αλλάζοντας την κατάληξη σε μερικά βιώματα και αφηγήσεις. Έτσι, μετά από αρνήσεις και οι μαρτυρίες των μαχητριών καταλήγουν στο εξής: σχέσεις εν τέλει υπήρχαν, αλλά αναφέρονται μόνο όσες κατέληξαν σε γάμο, ως ηθικοί έρωτες που ακολούθησαν την πρέπουσα πορεία. Ο περιορισμός της συναισθηματικής έκφρασης στα πλαίσια του στρατού επηρέαζε εν συνόλω τις μαχήτριες, ακόμη και τις παντρεμένες. Δεν είναι λίγες οι μαρτυρίες, είτε προφορικές, είτε σε έντυπα, όπου γυναίκες χάνουν τους συντρόφους ζωής τους στη μάχη και αποδέχονται την απώλεια καθώς “δεν υπάρχει γέννα χωρίς να χυθεί αίμα”.³⁰⁶ Λένε πως δεν κλαίνει από θλίψη, αλλά από οργή καθιστώντας το ατομικό συναίσθημα, συλλογικό και άρα κοινό για γυναίκες και άνδρες. Το αφήγημα που συγκροτείται επίσημα για αυτές είναι πως διοχετεύουν τα αρνητικά συναισθήματα που γέννησε η απώλεια σε μαχητική και πολιτική βελτίωση, όπως η Σόνια Ελευθεριάδου που μετά τον θάνατο του συντρόφου της συνεχίζει, αναδεικνύεται σε “μικρό ηγέτη” και βγαίνει από τους πρώτους της ΣΑΓΑ.³⁰⁷

Όπως και σε κάθε πτυχή της ιστορίας, έτσι και σε αυτό το ζήτημα, η έμφυλη όψη δεν περιορίζεται μόνο σε αυτή την πλευρά. Οι γυναίκες που βγαίνουν στο αντάρτικο έχουν εμπλακεί σε μια ιδιόμορφη χειραφετητική διαδικασία μέσα από την οποία έχουν αλλάξει και όψεις της σχέσης τους με τους άνδρες. Υπάρχουν αυτές που ψάχνουν την αποκατάσταση αρχικά, αλλά στην πορεία

305 Καταχώρηση 27 Απριλίου 1949. Ημερολόγιο Δημοκρατικού Στρατού, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1.

306 Τασούλα Κεφαλέλη, *Μια πεζοπορία της ζωής και του πολέμου*, χ.ε., Θεσσαλονίκη 2013, σ. 41-42.

307 *Το 10λεπτο της Γυναίκας* (ΑΑΜΘ), 1948, σ. 1.

μετασχηματίζονται μέσω της πολιτικοποίησης. Αντίστοιχα υπάρχουν και άλλες που λένε ξεκάθαρα όχι σε προσεγγίσεις ανδρών συναγωνιστών και μάλιστα με πρώιμα χειραφετητική προσέγγιση. Η Κατερίνα, θυμάται την απάντηση μιας συναγωνίστριας της σε έναν μαχητή που την πείραζε: “Συμμας’ τα χέρια σ’, γιατί άμα ήθελα εγώ θα ήμην στην Καστοριά με το άσπρο το καλάθι και θα έτρωγα σοκολάτες. Εγώ πήρα το όπλο για την τιμή μου και ήρθα εδώ...”³⁰⁸ Για νέες κοπέλες που έχουν μάθει να υπακούουν στην ανδρική βούληση, η άρνηση αποτελεί μια πρακτική που έρχεται σε ρήξη με τα χαρακτηριστικά που τους αποδίδονται κοινωνικά. Δεν ψάχνουν τον άνδρα που θα διασφαλίσει την “σωτηρία” τους και έτσι απορρίπτουν και το κυρίαρχο κοινωνικό μοτίβο, που βλέπει την γυναικεία ζωή πάντοτε συνδεδεμένη με έναν ισχυρό αρσενικό “άλλο”. Παράλληλα, η αναγνώριση της άρνησής της και ο άγραφος νόμος της τιμωρίας όσων δεν την σέβονται ή τις προσβάλλουν, δείχνει πραγματικά βήματα διασφάλισης της ισότητας, ακόμη και με την οριοθέτηση της πατριαρχικής βίας, την ίδια στιγμή που το ελληνικό κράτος μέσα από επίσημα όργανά του επιτρέπει μαζικά φαινόμενα έμφυλης βίας και αναγνωρίζει τους βιασμούς αγωνιστριών ως τμήμα του “αντισυμμοριακού αγώνα”. Οδηγούμαστε έτσι στο συμπέρασμα, πως στο εσωτερικό του ΔΣΕ, από την ηγεσία μέχρι τις ίδιες τις μαχήτριες, υπήρξε ουσιαστικός προβληματισμός γύρω από το γυναικείο ζήτημα και πολλές εκφάνσεις του. Αυτός ο προβληματισμός, ενδυναμωμένος από τον ριζοσπαστισμό της ιδεολογίας, αλλά εγκλωβισμένος στην εποχή του, δυστυχώς ανέπτυξε και ηθικιστικά στοιχεία, τα οποία παρατηρούμε στα λόγια του “Μπελά”, κατά τον οποίο “η γυναίκα, όταν μπορεί να αποφασίσει η ίδια για τον εαυτό της αποφασίζει πάντα υπέρ του έρωτα για οικογένεια και όχι για ηδονή”.³⁰⁹ Μάθαιναν να διακρίνουν τον έρωτα με βάση τους συντηρητικούς όρους της εποχής τους, όπου κάθε ερωτική πρακτική ήταν αποδεκτή όταν αποσκοπούσε στην δημιουργία οικογένειας, στο κοινό καλό μέσα από την προσφορά της αναπαραγωγικής δύναμης των γυναικών. Ωστόσο, η ίδια η πραγματικότητα και οι έμφυλες τομές εντός της καθιστούσαν αυτή τη διεργασία πολύ πιο περίπλοκη για τις ίδιες ώστε να μπορέσει να εγκλωβιστεί σε δίπολα.

308 Μαρτυρία Κατερίνας και αναφορές σε αντιδράσεις συναγωνιστριών της απέναντι σε συναγωνιστές που τις προσεγγίζουν. Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π., σ. 187.

309 Κ. Παπακωνσταντίνου, *Η Νεκρή*, τ.2, ό.π., σ. 734

Ο ΔΣΕ όντας ένας επαναστατικός στρατός που αποσκοπούσε στην κοινωνική απελευθέρωση, συμπύκνωνε στοιχεία που έρχονταν σε ρήξη με τις κυρίαρχες εθνικές κατευθύνσεις. Ως εκ τούτου, ήταν ένας στρατός που αντανakλούσε τον εθνικό πλουραλισμό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού – που αν και υπαρκτός αποσιωπούσαν στην επίσημη αφήγηση - έχοντας στις τάξεις του σλαβόφωνες, εβραίες, αθίγγανες και τουρκάλες. Η Εβραία Όλγα Μαλαχία εντάσσεται στις υποδειγματικές ομάδες του ΕΛΑΣ και το 1947 στον ΔΣΕ, όπου και σκοτώνεται σε μάχη.³¹⁰ Η τσιγγάνα Μαγδαληνή Παναγιωτίδου είναι λοχαγός στο τάγμα της. Στην *Μαχήτρια* σημειώνεται πως “100 Τουρκάλες” από την περιοχή της Ξάνθης δρουν στην ομάδα ανεφοδιασμού του.³¹¹ Στην *Αγωνίστρια* (Όργανο της 7ης Μεραρχίας του ΔΣΕ) διαβάζουμε την αποτίμηση της 1ης Σύσκεψης των γυναικών της τουρκικής μειονότητας, με την “σ. Σελή-Μελλά-Ασάι” να αποδίδει μέσα από την τοποθέτησή της τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Το μη ελληνικό στοιχείο βίωσε ακόμη πιο έντονα την τρομοκράτηση από την Χωροφυλακή και τις εθνικιστικές ομάδες, με αποτέλεσμα η σχέση τους με τους αντάρτες να ενισχύονται και από το αίσθημα ασφάλειας που τους παρείχαν. Στην ίδια κατεύθυνση δόμησης των σχέσεων ο ΔΣΕ οργάνωνε μαθήματα για τα παιδιά των μειονοτήτων και τους διένειμε είδη πρώτης ανάγκης, μιας και ήταν ουσιαστικά αποκλεισμένοι από την παροχή εξωτερικής βοήθειας.³¹² Παρά ταύτα, τα ευρήματα για αυτές τις συμμετοχές είναι πολύ αποσπασματικά και πέρα από ονομαστικές αναφορές ή καταγραφές στα έντυπα του ΔΣΕ, λείπουν. Αυτό δεν ισχύει για τις Σλαβομακεδόνισσες μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού στις οποίες επιλέγεται να γίνει και ξεχωριστή αναφορά, καθώς η μακεδονική κοινότητα σλαβόφωνων ήταν ιδιαίτερα μαζική (περίπου 10.000-11.000) και συγκροτούνταν ως διακριτή οντότητα εντός του στρατού, με δικές της στοχεύσεις και δικαιώματα. Οι σχέσεις τους με το ΚΚΕ είχαν σφυρηλατηθεί από την εποχή του εαμικού κινήματος και της οργάνωσης τους, του Σλαβομακεδονικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΣΝΟΦ). Πολιτικά τις διαπερνούσαν υφέσεις και εντάσεις, σχετιζόμενες με το μακεδονικό ζήτημα, την οπτική της ελληνικής πλευράς και τις αυτονομιστικές τάσεις που ανέπτυσσαν μερίδες της κοινότητας που είχαν επαφές και με τους παρτιζάνους της Γιουγκοσλαβίας. Ωστόσο, η μετακίνηση του ΚΚΕ και η υιοθέτηση της θέσης για απόλυτη

310 Margaret Kenna, *Η Κοινωνική οργάνωση της εξόριας: Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 95.

311 *Μαχήτρια*, τχ. 5, 16 Νοεμβρίου 1948.

312 *Αγωνίστρια*, Όργανο της 7ης Μεραρχίας του ΔΣΕ, Ιανουάριος 1949, αρ. 5, σ.2.

αυτοδιάθεση “σαν αποτέλεσμα της νίκης του ΔΣΕ και της λαϊκής επανάστασης” μετά την οποία “ο μακεδονικός λαός θα βρει την πλήρη εθνική αποκατάστασή του, έτσι όπως το θέλει ο ίδιος” εξομάλυνε σε ένα βαθμό τις σχέσεις.³¹³ Η συνύπαρξη εντός του ΕΑΜ και έπειτα του Δημοκρατικού Στρατού χαρακτηρίστηκε από ήπιες στιγμές συντροφικότητας αλλά και σημαντικές εντάσεις. Το έντονο αίσθημα τοπικότητας, οι ελληνικές σοβινιστικές τάσεις -απότοκα άλλων εποχών – και οι φωνές υπέρ της αυτονομίας των σλαβόφωνων, δημιουργούσαν τριβές ανάμεσα στους Έλληνες και σλαβομακεδόνες αντάρτες.³¹⁴ Μετά τα δεκεμβριανά και με το ξέσπασμα της Λευκής Τρομοκρατίας, όπως εξετάσαμε και στην δεύτερη ενότητα, εκδηλώθηκε μια ακόμη πιο έντονη και με εκκαθαριστικά χαρακτηριστικά επίθεση προς τις εθνότητες που το ελληνικό κράτος έβλεπε ως “εχθρικές μειονότητες”. Στην περίπτωση των “επικίνδυνων” για τις βλέψεις της εθνοφροσύνης Σλαβομακεδόνων, καθώς το ελληνικό κράτος επιθυμούσε μια εθνικά ομοιογενή ελληνική Μακεδονία ώστε να μην υπάρχουν αιτήματα αναγνώρισης δικαιωμάτων άλλων εθνотήτων, η Λευκή Τρομοκρατία σήμανε την έξαρση φαινομένων βίας, πολλώ δε μάλλον έμφυλης, για όσες και όσους έμειναν πίσω και την αναγκαστική φυγή περίπου 15.000-20.000 στην Γιουγκοσλαβία, με αρκετούς να επιστρέφουν όταν ξεκινά η εμφύλια σύγκρουση.³¹⁵ Ως προς την έμφυλη βία, οι καταγγελίες – δηλωμένων εγκλημάτων - που είχε συγκεντρώσει η επιτροπή του ΔΣΕ είναι αποκαλυπτικές: μέχρι το 1948 σημειώθηκαν 480 περιστατικά κατά τα οποία “ατιμάστηκαν”, δηλαδή βιάστηκαν και κακοποιήθηκαν σεξουαλικά, 1241 φυλακίστηκαν, κακοποιήθηκαν 6280 και 12 τρελάθηκαν από τα βασανιστήρια που υπέστησαν.³¹⁶

Απέναντι στην έντονη βία, οι σλαβομακεδόνες συγκροτούν σχετικά γρήγορα ομάδες άμυνας στα πλαίσια του ΝΟΦ (που ιδρύεται τον Απρίλιο του 1945 και αποτελεί μετεξέλιξη του ΣΝΟΦ).³¹⁷ Στα πρώτα αυτά τμήματα, που δραστηριοποιούνται από το καλοκαίρι του 1945 δεν υπάρχουν μαρτυρίες για γυναικεία συμμετοχή, αυτή ξεκινά από το φθινόπωρο του 1946 κι έπειτα και μέχρι το τέλος του Εμφυλίου έχει αυξητική τάση. Υπολογίζονται να είναι 1000-2000 και σε ορισμένα τμήματα φτάνουν το 1/3 στο σύνολο των γυναικών. Στην απόφαση της 1ης Ολομέλειας του ΚΣ της ΑΦΖ³¹⁸

313 5η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (30-31 Ιανουαρίου 1949), ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, Σώματα της ΚΕ, διαθέσιμο στο: <http://62.103.28.111/ds/rec.asp?id=87619>

314 Έκθεση της Επιτροπής Πόλης Έδεσσας για το διάστημα από την 1η Ιούλη ως τα τέλη του Αυγούστου 1947, 10 Σεπτεμβρίου 1947, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ.412, φακ.23/5/250.

315 Evangelos Kofos, “The Impact of the Macedonian Question on the Civil Conflict in Greece, 1943-1947”, στο (επιμ.) J. Iatrides – L. Wrigley, *Greece at the Crossroads. The civil war and its Legacy*, Pennsylvania State University Press, 1995, σ. 296-297.

316 *Μαχήτριες της Λευτεριάς*, ό.π., σ. 49.

317 Π. Βόγλης, *Η Αδύνατη*, ό.π., σ. 117.

³¹⁸ Antifascist Front Zene: Αντιφασιστικό Μέτωπο Γυναικών, το οποίο ιδρύεται το 1942 στην Γιουγκοσλαβία κατά την

οι αριθμοί μεγαλώνουν καθώς καταγράφεται πως στις αρχές Ιουλίου του 1949 το μέτωπο έχει “καταφέρει δώσει 3000 μαχήτριες στον ΔΣΕ”.³¹⁹ Συμμετείχαν στις Μεραρχίες που δρούσαν σε Πέλλα, Φλώρινα και Καστοριά, η ανθρωπογεωγραφία τους και η συμμετοχή τους έχει ως επί το πλείστον ίδια χαρακτηριστικά με εκείνη των Ελληνίδων. Στην περίπτωση των σλαβόφωνων η επιστράτευση είναι σχεδόν συνολική, γεγονός που δημιουργεί δύο τάσεις. Από τη μια, οι πολιτικές εξώθησης και η συντεταγμένη προσπάθεια εξάλειψης του στοιχείου τους από μεριάς ελληνικού κράτους, προσδίδουν στην ένταξη τους στοιχεία βαθιάς συνειδητοποίησης και μαχητικότητας. Από την άλλη η κρατική επιθετικότητα, από κοινού με τις πιέσεις από μεριάς ΔΣΕ και το γεγονός ότι πολλά από τα παιδιά τους βρέθηκαν στην Γιουγκοσλαβία, διαμορφώνει μια ασφυκτική συνθήκη, που τις κάνει να λιποτακτούν και να επιχειρούν να περάσουν τα σύνορα από τις αρχές του 1949, ειδικά από τη στιγμή που η ήττα είναι εμφανής. Απέναντι στις τελευταίες η ηγεσία θα εξαντλήσει όλη της την αυστηρότητα, μιλώντας για “λιπόψυχα και τυχοδιωκτικά στοιχεία, προδότες του λαού” που πρέπει να καταδικαστούν.³²⁰ Για όσες και όσους λιποτακτούσαν – ανεξαρτήτως εθνικής προέλευσης - γινόταν η προσπάθεια συσχετισμού της πράξης με πολιτικές σκοπιμότητες. Στην περίπτωση των σλαβομακεδόνων πιθανότατη συσχέτιση υπήρξε ανάμεσα στις πολιτικές διασπάσεις που επέφερε η ρήξη Τίτο-Στάλιν και Τίτο-ΚΚΕ κατ’ επέκταση.

Ως προς τη φύση της συμμετοχής τους, βρέθηκαν στις βοηθητικές υπηρεσίες με συγκριτικά μαζική παρουσία στα τμήματα ανεφοδιασμού και τα συνεργεία οχυρωματικών έργων. Οι γυναίκες του ΑΦΖ από κοινού με τις ελληνίδες που δουλεύουν για την ολοκλήρωση των οχυρώσεων στο Βίτσι ξεπερνούν τις 2000. Συμμετέχουν σε άμιλλα ενώ όσες δεν μπορούν να συνδράμουν συγκεντρώνουν τρόφιμα και αναγκαία είδη για τους υπολοίπους.³²¹ Βρίσκονται σε όλα τα μάχιμα πόστα. Οι περισσότερες είναι “πυροβολήτριες” και “σκοπεύτριες οπλοπολυβόλου” όπως η Ευανθία Ανδρέου από την Κορφούλα Καστοριάς.³²² Παίρνουν μέρος σε κομβικές μάχες για την διατήρηση της εξουσίας του ΔΣΕ στην μακεδονική επικράτεια, όπως και στις δύσκολες μάχες των πόλεων (Εδεσσα, Νάουσα, Σιάτιστα) και δεν λείπουν εκείνες που βραβεύονται με μετάλλια ανδρείας και το παράσημο “Μίρκα Γκίνοβα”.³²³ Κάθε γύρος άμιλλας ορίζεται από τις συσκέψεις του ΑΦΖ στις

αντιφασιστική πάλη. Με ίδιο όνομα συγκροτείται έξι χρόνια αργότερα και το Αντιφασιστικό Μέτωπο Σλαβομακεδονιστών Γυναικών.

319 Απόφαση της 1ης Ολομέλειας του Κεντρικού Συντονιστικού της ΑΦΖ, στο: *Μαχήτρια*, φ.16, 10 Ιουλίου 1949.

320 *Μαχήτρια*, φ.16, 10 Ιουλίου 1949.

321 *Μαχήτρια*, φ.2, 10 Σεπτεμβρίου 1948.

322 *Μαχήτριες της Λευτεριάς*. ό.π., σ. 40-42.

323 Ενδεικτικά για την κατάληψη της Σιάτιστας: *Μαχήτρια*, φ.6, 3 Δεκεμβρίου 1948. Για τα μετάλλια Μίρκα Γκίνοβα που δίνονται σε σλαβομακεδόνισσες μαχήτριες: Nova Makedonka, 4 Ιουνίου 1948 και Ιούλιος 1949.

οποίες παρίστανται αγωνίστριες από το σύνολο των μάχιμων και βοηθητικών τμημάτων κάθε περιοχής (συνήθως από κοντινά “ανταρτοχώρια”). Συναγωνίζονται όλα τα τμήματα μεταξύ τους και η συναγωνίστρια που θα βρεθεί στην πρώτη θέση λαμβάνει την χρυσή κονκάρδα του Δημοκρατικού Στρατού.³²⁴ Οι μεγαλύτερες από αυτές έχουν στενούς δεσμούς με το κομμουνιστικό και εαμικό κίνημα, οπότε και στελεχώνουν ανώτερες θέσεις ως αξιωματικοί, Πολιτικοί Επίτροποι και Υπεύθυνες Γυναικών. Τέτοιο είναι το παράδειγμα της Αφροδίτης Σαπουντζή-Λιάκου, της “ξανθιάς σλαβομακεδόνισσας” η οποία μετά την αποφοίτηση από την σχολή αξιωματικών του ΓΑ αναλαμβάνει ΠΕ Λόχου, έχοντας στο ενεργητικό της συμμετοχή στις μάχες του Γράμμου και του Βίτσι και στο πολιτικό σκέλος είναι μέλος (εκλεγμένη εκπρόσωπος) στην ΠΓΕΔ και υπεύθυνη γυναικών της Σχολής Αξιωματικών του Γενικού Αρχηγείου.³²⁵ Ως στρατιωτικά στελέχη διακρίνονται και από το πεδίο της μάχης, όπως η Αγγελική Οικονομίδου από την Κάτω Κλειναία Φλώρινας την οποία χρίζουν “επιλοχία επ’ ανδραγαθία”. Η ιστορία της Αγγελικής είναι από τις πιο ενδεικτικές της χρήσης έμφυλης βίας από μεριάς του κυβερνητικού στρατού και των παρακρατικών ομάδων ως μέσο επιβολής και ηγεμονίας επάνω στο σώμα της αντιπάλου. Μετά την ήττα του λόχου της και την σύμπτυξη του από το ύψωμα του Άη Θανάση στις 10 Οκτωβρίου 1948, η Αγγελική μένει πίσω και δεν παραδίνεται. Αφού τραυματίζεται βαριά, την εντοπίζουν, την βιάζουν και την αφήνουν να υποκύψει στα τραύματά της. Όταν τα τμήματα του ΔΣΕ προχωρούν σε ανακατάληψη του υψώματος την ίδια νύχτα βρήκαν το σώμα της σε άθλια κατάσταση. Η τιμωρία των στρατιωτών προς την Αγγελική και η σκύλευση του πτώματος της δεν είχε ως στόχο μόνο την ίδια, αλλά ακόμη περισσότερο να κάμψει την αγωνιστικότητα των συναγωνιστριών της και να τους δείξει με τον πιο ωμό τρόπο ποιες είναι οι συνέπειες της “αντεθνικής” δράσης των γυναικών και δη εκείνων που ανήκαν σε μειονότητες.

Οι μακεδόνισσες, έχοντας ήδη συγκροτημένο από το 1945 το ΝΟΦ και ακολουθώντας πιο γρήγορα το παράδειγμα της αμιγώς γυναικείας οργάνωσης – κάτι που πιθανότατα προκύπτει και από την αναβαθμισμένη σχέση με τους παρτιζάνους όπου το Αντιφασιστικό Μέτωπο Γυναικών συγκροτήθηκε ήδη από το 1942 – προχωρούν στην τοπική ίδρυση του ΑΦΖ. Στο πρώτο συνέδριο του ΝΟΦ, που πραγματοποιήθηκε στις 13 Ιανουαρίου 1948, η συμμετοχή γυναικών αγγίζει το 50% με βάση τα έντυπα των σλαβόφωνων του ΔΣΕ.³²⁶ Στις αποφάσεις του υπάρχει η παραδοχή και προτροπή να προχωρήσει η χειραφετητική διαδικασία που εκκίνησε κατά την αντίσταση, ενώ

324 *Μαχήτρια*, φ.4, 25 Οκτωβρίου 1948.

325 *Μαχήτριες της Λευτεριάς*, ό.π., σ. 25.

326 Nova Makedonka, τχ 10-12, Απρίλιος – Ιούνιος 1949, σ. 4-5.

εντάσσεται και ο στόχος της “σταθερής και ενεργητικής σύνδεσης με το ελληνικό αντιφασιστικό γυναικείο κίνημα”, συνοδευόμενος από Δελτία Τύπου προς τις Ελληνίδες αγωνίστριες.³²⁷ Στην ίδια κατεύθυνση κινείται το Αντιφασιστικό Μέτωπο της Σλαβομακεδόνισσας Γυναίκας, που πραγματοποιεί το πρώτο του συνέδριο στις 19 Μαΐου 1948 και αποφασίζει την μαζικότερη στήριξη του Δημοκρατικού Στρατού από τις γυναίκες του Μετώπου, αφού “η πρόσκληση “όλοι στα άρματα, όλοι για τη νίκη” είναι ο μοναδικός τρόπος για γρήγορο και οριστικό ξεσκλάβωμα της χώρας μας”. Οι εκλεγμένες αντιπρόσωποι του συμμετέχουν στις διαδικασίες του ΝΟΦ και κοινοποιούν τις αποφάσεις του στις συνελεύσεις των μαχητριών.³²⁸ Η γενική αίσθηση του πολιτικού λόγου που αρθρώνουν δηλώνει πως αναγνωρίζουν ενιαία τα συμφέροντά τους με το ελληνικό στοιχείο του ΔΣΕ, ενώ παράλληλα υιοθετούν κοινή ανάλυση για τον ρόλο των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων στην περιοχή. Στις διαδικασίες συμμετέχουν οι γυναίκες ένοπλων και μη τμημάτων του ΔΣΕ, αλλά και εκείνες που αν και μεγαλύτερες (μάνες μαχητών, ηλικιωμένες) βγαίνουν στο βουνό, έχοντας κυνηγηθεί και χάσει τις οικογένειές τους. Στις συνελεύσεις μιλούν και στις δύο γλώσσες ενώ οι τελευταίες φορούν και παραδοσιακές τοπικές φορεσιές.³²⁹ Στις ανταποκρίσεις των συσκέψεων του ΑΦΖ συναντάμε αποσπάσματα από τις τοποθετήσεις τους μέσω των οποίων πληροφορούμαστε για την συμμετοχή τους στα Λαϊκά Συμβούλια που φτάνει το 50% του συνόλου των εκπροσώπων. Σε σχέση με το θεωρητικό μορφωτικό υλικό, οι εκδόσεις της ελεύθερης Ελλάδας ενσωματώνουν και το σλαβόφωνο στοιχείο. Τυπώνουν μπροσούρες (και στις δύο γλώσσες) που περιέχουν την κοινή ιστορία του συνόλου των μαχητριών ή εξειδικευμένα έντυπα όπως “*η Σλαβομακεδόνισσα στον Αγώνα*”. Ως προς την ιδεολογική παρέμβαση και την συγκρότηση του ενιαίου απελευθερωτικού αφηγήματος, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η ανάδειξη των κοινών εμπειριών της περιόδου της Αντίστασης. Οι γυναίκες του πρώτου αντάρτικου γίνονται συλλήβδην εικόνα για να μιμηθούν αλλά και να ξεπεράσουν σε επίδοση οι μαχήτριες.³³⁰ Η οργανωτική πολιτική σύνδεση των δύο γυναικείων δυναμικών του ΔΣΕ έγινε πράξη μετά την ίδρυση της ΠΔΕΓ. Οι γυναίκες του ΑΦΖ συμμετείχαν ισότιμα, με όρους διπλής ένταξης. Χρεώσεις αντιπροέδρου της Ένωσης ανέλαβε η γραμματέας του Μετώπου, Ευδοκία “Βέρα” Νικολέφσκα-Φότεβα. Στην Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ έχουν την δική τους εκπροσώπηση όπως αυτή προέκυψε από τις συλλογικές τους διαδικασίες. Χαιρετίζουν με την εισήγηση της “Βέρας” η οποία κινείται στις ίδιες κατευθύνσεις με της προέδρου Ρ. Κουκούλου, εισάγοντας έντονα το μακεδονικό στοιχείο και ακολουθούν οι

327 Nova Makedonka, τχ 10-12, Απρίλιος – Ιούνιος 1949, σ. 8-10.

328 *Μαχήτρια*, φ.11, 18 Απριλίου 1949.

329 *Μαχήτρια*, φ.5, 16 Νοεμβρίου 1948.

330 *Μαχήτριες της Λευτεριάς*, ό.π., σ. 49.

τοποθετήσεις στελεχών για την αποτίμηση της δουλειάς τους και την οργάνωση των επόμενων βημάτων “ώστε το 1949 να αποτελέσει τον χρόνο της νίκης”. Όπως και σε όλα τα υπόλοιπα πεδία, η μακεδονική και η ελληνική γλώσσα συνυπάρχουν και στο κλείσιμο κάθε ομιλίας τους “το αμπρί συγκλονίζεται από τα δίγλωσσα συνθήματα υπέρ του ΔΣΕ, της ΠΔΕΓ και της ΑΦΖ”.³³¹ Από τις μαρτυρίες που έχουν δημοσιευθεί μέχρι σήμερα και το σωζόμενο αρχειακό υλικό φαίνεται πως οι αντιπαραθέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ ελλήνων και σλαβομακεδόνων μαχητών δεν υπήρξαν, τουλάχιστον με την ίδια ένταση, μεταξύ των γυναικών. Δούλευαν μαζί στα μετόπισθεν, έκαναν διαφωτιστική-ειρηνευτική παρέμβαση και είχαν κοινή συμμετοχή σε πολιτικές διεργασίες. Είχαν τις ίδιες εμπειρίες ενδυνάμωσης ενώ μαζί βίωναν την αδικία λόγω φύλου και θέσης. Επιτελούσαν από κοινού πρακτικές που είτε αναπαρήγαγαν είτε ανέτρεπαν όψεις του κοινωνικού τους ρόλου. Ψηλαφούσαν μια διαφορετική σχέση συναγωνιστριών η οποία ωστόσο ενείχε και χαρακτηριστικά τυπικών και άτυπων ιεραρχήσεων που αναπαρήγαγαν διακρίσεις.

Η αναγνώριση των δικαιωμάτων του σλαβόφωνου στοιχείου και η ισότητα ως προς την άσκησή τους, εκφράστηκε και μέσα από την εκπαίδευση και το πολιτιστική έκφραση. Στα ελληνικά σχολεία δεν διδασκόταν η μακεδονική γλώσσα και απαγορευόταν στις μαθήτριες να την μιλούν, αποτροπή που συνοδευόταν με ραπίσματα από την βίτσα και υποτιμητικούς σχολιασμούς - “παλιοβουλγάρικα”.³³² Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι περισσότερες να μην γνωρίζουν “την μητρική τους” όπως αναφέρουν στην *Μαχήτρια* και παράλληλα να ανήκουν στα μεγάλα ποσοστά αναλφάβητων γυναικών σε σχέση με την ελληνική. Για την επίλυση του προβλήματος οργανώνονται “σχολές αγραμμάτων” ανά τμήμα (τραυματιοφορέων, λόχου, συνεργείου) στις οποίες ρόλο δασκάλας αναλαμβάνουν οι υπεύθυνες γυναικών – μέλη του ΑΦΖ και του ΔΣΕ. Διδάσκονται γραφή και ανάγνωση στην σλαβομακεδονική και την ελληνική, διαβάζοντας τη *Μαχήτρια* – που σε κάθε τεύχος έχει ισότιμη αναφορά σε κάθε εθνοτική ομάδα – αλλά και τις αμιγώς σλαβομακεδονικές εκδόσεις εφημερίδων όπως η “Nova Makedonka”, που κυκλοφορεί από τον Μάρτιο του 1948 και γίνεται Όργανο του ΑΦΖ³³³ και η “Μπίλντεν” ή διαβάζουν ποιήματα και λαϊκές ιστορίες που συνδέουν στιγμές του ιστορικού παρελθόντος, όπως το Ίλντεν, με το

331 *Μαχήτρια*, φ. 9, 15 Μαρτίου 1949

332 Για την απαγόρευση: Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2002, σ. 207-208. Για τις αναμνήσεις σλαβομακεδονιστών: Riki Van Boeschoten, Loring M. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου: Πρόσφυγες και Πολιτική της Μνήμης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 232.

333 Στα πλαίσια εκμάθησης και συνύπαρξης των δύο γλωσσών, στις αρχές της κυκλοφορίας της “Νέας Μακεδόνισσας” τα κεντρικά άρθρα μεταφράζονταν και στις δύο γλώσσες, ενώ στο τέλος των εντύπων υπήρχαν μονοσέλιδα ελληνομακεδονικά λεξικά βασικών λέξεων. Ενδεικτικά: Nova Makedonka, Απρίλιος-Ιούνιος 1949, σ.22 και Ιούλιος 1949, σ. 11

αγωνιστικό παρόν.³³⁴ Όσον αφορά τους σλαβόφωνους πληθυσμούς σε Καστοριά και Φλώρινα όπου έδραζε η ΠΔΚ, ήδη από το 1947 έχουν δημιουργηθεί 35 τμήματα εκμάθησης της σλαβομακεδονικής σε ανήλικους. Ωστόσο, με το προχώρημα του πολέμου και την μεταφορά χιλιάδων παιδιών στις Λαϊκές Δημοκρατίες τα σχολεία αυτά θα μειωθούν μέχρι προς το τέλος της σύγκρουσης να εκλείψουν.³³⁵ Στις στιγμές ψυχαγωγίας, τα αυθόρμητα γλέντια που έστηναν οι μαχήτριες αντανakλούσαν τον εθνογραφικό πλούτο του ΔΣ, με τις μακεδόνισσες να τραγουδούν στη γλώσσα τους και να χορεύουν τους παραδοσιακούς τους χορούς.

Σε καιρούς που από το επίσημο κράτος αντιμετωπίζονταν ως εισβολείς στον τόπο που γεννήθηκαν και έζησαν, οι μακεδόνισσες του Δημοκρατικού στρατού διασφάλισαν ουσιαστικά την ελευθερία, την ισότητα και την ισονομία που επιζητούσαν.³³⁶ Η τότε επίσημη θέση του ΚΚΕ και του ΔΣΕ για εκείνες ήταν συμπεριληπτική, εδραζόταν αφενός στην θεωρητική αποδόμηση του “σλαβικού κινδύνου” που για το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν ένα κατασκεύασμα - “απομεινάρι του μεγαλοϊδεατισμού”³³⁷ και αφετέρου εκφραζόταν μέσα από τα λόγια του Βασίλη Μπαρτζιώτα στο Ακτίφ Γυναικών στον Γράμμο: “[...] να προσέξουμε τις σλαβομακεδόνισσες. Που είναι από σπίτια χαροκαμένα, τσακισμένα από τον φασισμό. Που είναι κομμάτι απ’ την ψυχή μας”.³³⁸ Γι αυτό και είδαν την υπόθεσή τους ως άμεσα συνδεδεμένη με εκείνη του Δημοκρατικού Στρατού. Όπως ανέφεραν η Φιλαρέτη Ανδρεόβσκα και η Κωνσταντίνα Γιάννοβσκα: “Ο ΔΣΕ είναι σχολείο. Στη μάχη μαθαίνουμε την ιστορία μας, τη γλώσσα μας και αναπτύσσουμε τον δικό μας πολιτισμό”.³³⁹ Σε αυτό το συγκεκριμένο, πολλές αγωνίστηκαν, έδωσαν τη ζωή τους ή γλύτωσαν στο τέλος. Άλλες, αντιμετωπίζοντας αντίστοιχες δυσκολίες και προσπαθώντας να γλυτώσουν από την φρίκη του πολέμου, τον στήριζαν περιστασιακά έως ότου μπορέσουν να περάσουν τα σύνορα με τις οικογένειες τους ή προς αναζήτηση των παιδιών τους.

Το τέλος.

“Το ‘49 να γίνει το έτος της νίκης” είναι το βασικό σύνθημα που ακούγεται στον ΔΣΕ και γράφεται

334 *Μαχήτρια*, φ.4, 25 Οκτωβρίου 1948 και φ.18, 10 Αυγούστου 1949.

335 *Εξόρμηση*, 1 Ιανουαρίου 1948.

336 Σύμφωνα με το άρθρο 4 των καταστατικών διατάξεων του Γενικού Αρχηγείου, αναγνωρίζονται πλήρη δικαιώματα σε όλες τις εθνικές μειονότητες.

337 Β. Μπαρτζιώτας, Κομμουνιστική Επιθεώρηση, Ιούλιος 1947, σ. 302-306

338 Ομιλία Β. Μπαρτζιώτα στο Ακτίφ των Γυναικών του Γράμμου, 25.06.1949, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου.

339 *Μαχήτρια*, φ.10, 18 Απριλίου 1949.

στη Μαχήτρια και τα υπόλοιπα έντυπα στην τελευταία φάση του Εμφυλίου. Από το σύνολο της παραγωγής λόγου των στελεχών (ενδεικτικός είναι ο τόνος των τοποθετήσεων στην Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ), δίνεται η εντύπωση πως η νίκη βρίσκεται κοντά, υπάρχει ενθουσιασμός και ανάταση ηθικού. Παρόλα αυτά οι συνθήκες είναι πολύ διαφορετικές. Παρά το αξιόμαχο και τις νικηφόρες επιχειρήσεις που είχε επιδείξει ο ΔΣ σε πανελλαδικό επίπεδο, οι συσχετισμοί έχουν παγιωθεί. Οι προσπάθειες κατάληψης πόλεων και μεγάλων χωριών τον αποδυνάμωσαν αισθητά, ενώ οι εφεδρείες διαρκώς μειώνονταν. Η περιορισμένη παροχή εξωτερικής βοήθειας μειώθηκε κι αυτή σταδιακά μέχρι να διακοπεί εντελώς λόγω της ρήξης με τον Τίτο και σε αντίθεση με την υπεροπλία του αντιπάλου και τη διαρκή τροφοδότηση του, έδωσε άλλη μια αιτία για τη μη αναστρέψιμη τροπή στην έκβαση του πολέμου. Καθοριστικός παράγοντας ήταν και η δυνατότητα που είχε παγώσει πλέον το κράτος να επεμβαίνει άμεσα στρατιωτικά, γεγονός που ενισχύεται από τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις και την σταδιακή μεταφορά όλο και περισσότερων δυνάμεων σε νευραλγικά σημεία, ενώ σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο είχε πετύχει – ως άλλο κράτος έκτακτης ανάγκης – να σπάσει τους δεσμούς που είχε συγκροτήσει ο ΔΣΕ με τις τοπικές κοινωνίες, είτε διαλύοντας τες, είτε διαμορφώνοντας ένα τέτοιο καθεστώς ελέγχου, τιμωρίας και αμοιβών των “εθνικώς δρώντων” που εν τέλει διαμόρφωνε αρνητικό κλίμα απέναντι στους αντάρτες. Η Ελπίδα Φρεγγίδου-Μητρόλιου θυμάται πόσο διαφορετικός ήταν ο συσχετισμός μεταξύ ΕΛΑΣ και ΔΣΕ, ειδικά προς το τέλος του Εμφυλίου. Στα χωριά δεν ένιωθαν ασφαλείς, υπήρχαν πολίτες που μόλις τους αντιλαμβάνονταν θα έκλειναν τα παράθυρα και τις πόρτες, ή θα ενημέρωναν την Χωροφυλακή για να επέμβει. Αυτό ήταν, όπως αναφέρει, ένα λυπηρό πλήγμα για τους ίδιους.³⁴⁰ Παράλληλα, οι νέες μαχήτριες και μαχητές, το έμπυχο υλικό των τελευταίων επιστρατεύσεων, δεν προλάβαινε να μάθει τα βασικά ώστε να πολεμάει, πολλώ δε μάλλον να νιώσει την υπόθεση του ΔΣΕ ως δική του. Ο φόβος και το χαμηλό ηθικό υπάρχουν και τότε είναι που αυξάνονται οι λιποταξίες, όχι με πρόθεση την στροφή στην “εθνικοφροσύνη” αλλά λόγω της πείνας και με στόχο να επιστρέψουν στα χωριά τους.³⁴¹ Παράλληλα, πέφτει το αξιόμαχο του στρατού καθώς ακόμα και οι πιο πεισμένοι είναι υποσιτισμένοι ή τραυματίες.

Στην περίπτωση της Αλεξάνδρας, που έζησε το τέλος της σύγκρουσης στην Πελοπόννησο, η κατάσταση επιδεινώνεται με πολύ πιο έντονους ρυθμούς. Οι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού δεν έχουν ούτε τρόπο τροφοδότησης μα ούτε και διαφυγής. Η επιχείρηση Περιστέρα, που έχει ξεκινήσει από τις 5 Δεκεμβρίου 1948, με επικεφαλής των δυνάμεων του Ά Σώματος Στρατού τον

340 Φρεγγίδου-Μητρολιού Ελπίδα, *Γαρέφω: Ταξίδι*, ό.π., σ. 211

341 Έκθεση Ν.Μ., 20 Οκτωβρίου 1949, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ.589.

Θρασύβουλο Τσακαλώτο, θα λειτουργήσει καταλυτικά. Αρχικά, εξαπολύοντας ένα άνευ προηγουμένου κυνηγητό, ο στρατός μέσα σε μια νύχτα θα έχει συλλάβει 4.500 “συνεργάτες”, επί της ουσίας όσους δεν έχουν δώσει διαπιστευτήρια εθνικοφροσύνης.³⁴² Με αυτό τον τρόπο καταφέρνει όντως να σπάσει το δίκτυο αυτοάμυνας και τροφοδοσίας του ΔΣΕ, στο οποίο βασίζονταν πολύ στην Πελοπόννησο κατά τα λεγόμενα της Αλεξάνδρας, να προκαλέσει τον φόβο σε όσους δεν είχαν πάρει θέση στην αντιπαράθεση και να αποδείξει στις εθνικόφρονες κοινωνικές ομάδες ότι ο ΕΣ ηγεμονεύει. Στη συνέχεια, οι 25.000 του Ά Σώματος θα στραφούν ενάντια στους περίπου 4.000 μαχητές και μαχήτριες του ΔΣΠ.³⁴³ Το πρώτο διάστημα οι δυνάμεις των ανταρτών καταφέρνουν να διαφύγουν της αντιπαράθεσης, πραγματοποιώντας ελιγμούς. Η Αλεξάνδρα θυμάται να μετακινούνται διαρκώς, να πηγαίνουν προς την βόρεια Πελοπόννησο και έπειτα πίσω στον Ταΰγετο. “Δεν κατάλαβα” λέει “πως έφτασα πάλι πίσω στον Ταΰγετο”. Αυτή όμως η κατάσταση δεν θα διαρκέσει για πολύ. Τα τμήματα του Ά Σώματος θα ανακόψουν την πορεία των περισσότερων ομάδων και θα τις καταστείλουν, διαλύοντας επί της ουσίας τον ΔΣΠ. Όσοι γλυτώνουν σε αυτή την φάση της επίθεσης, αποτελούν πια μικρές ομάδες που τρέχουν σε έναν ήδη χαμένο αγώνα για την σωτηρία:

“Είχε πολύ χιόνι το ‘49. Να σκεφτείς ότι τα έλατα ήταν χωμένα μες στο χιόνι. Αφού ξαναγύρισα, ύστερα πήγα τους βρήκα. Ήξερα που θα πάω για να βρω τους αντάρτες. Και δεν φύγαμε εμείς, έμενα πια εκεί. Στον Ταΰγετο απάνω. Στο τέλος ο αδερφός μου [που ήταν μαζί στον λόχο] ξαναγύρισε.. Αυτός που έζησε, γιατί ο άλλος [πέθανε]. Σαν ανάμνηση, κυνηγημένοι μες στο χιόνι...”

Έτσι θυμάται τους τελευταίους μήνες της στο βουνό η Αλεξάνδρα. Οι δυνάμεις του ΔΣΠ, όπως και του λόχου της έχουν αποδεκατιστεί. Εκείνη βρίσκεται με λίγους ακόμη μαχητές και μαχήτριες στην γνώριμή τους περιοχή, όπου κρύβονται, καθώς στους περισσότερους έχουν τελειώσει τα πυρομαχικά, μερικοί είναι τραυματίες, ενώ ο διοικητής τους Κώστας Ξυδέας είναι καταβεβλημένος από τα κρυοπαγήματα. Η Αλεξάνδρα θα συλληφθεί στις 14 Μαΐου:

“Τον κύκλωσε έτσι ο στρατός τον Ταΰγετο, γύρω γύρω. Γιατί πρώτα δεν μπορούσαν, φοβόντουσαν αυτοί. Και κάνανε ένα ντου προς τα πάνω. Ο Ξυδέας ήταν άρρωστος, τον φυλάγαμε εμείς. Και λέει “κρυφτείτε, είμαστε κυκλωμένοι”. Ένας ήξερε και προς τα κάτω

342 Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, τ.2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 303.

343 Στο ίδιο, ό.π., σ. 302.

έφυγαν, απ' τα βράχια. Εμείς κρυφτήκαμε εκεί και μας πιάσανε. Άλλοι ήτανε πιο πάνω. Τέσσερα αγόρια ήτανε. Τους πιάσαν και τους σκοτώσαν επιτόπου. Ούτε τους ρωτήσανε καθόλου. Γυναίκες πιάσανε, τις πρώτες που πιάσανε, λέει “μην τις πειράζετε”, μετά πιάσαν κι εμάς τις άλλες. Εκεί είπαμε εμείς, γιατί ούτε σφαίρες είχαμε πια, ούτε τίποτα, “είμαστε μοδίστρες”. Δεν το χάψανε, αλλά δεν είχαμε και όπλα. Λέει “απέναντι είδαμε...” - που είχαν αφήσει τα παιδιά τα σακίδια τους γιατί το άλλο βράδυ θα γυρίζανε - “έχει και γυναικεία σακίδια εκεί πέρα”. Δεν λέγαμε ότι είναι και δικά μας. Και έτσι μας πιάσανε...”

Την περίοδο της σύλληψης, στην περιοχή δρουν η Χωροφυλακή και η Εθνοφυλακή. Εκείνοι πιάνουν την Αλεξάνδρα και τις συναγωνίστριες της, μετά από περίπου δύο χρόνια που βρίσκονταν στο βουνό. Το Ά Σώμα απουσιάζει, αφού έχει ήδη προωθηθεί από τον Ιανουάριο – Φεβρουάριο του 1949 στην Στερεά Ελλάδα ώστε να συνδράμει στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις “Πύραυλος”.³⁴⁴ Ακολούθησε η Θεσσαλία και στις αρχές Ιουνίου του 1949 το σύνολο των περιοχών αυτών είχε περάσει στον απόλυτο έλεγχο του ΕΣ. Οι περισσότερες δυνάμεις του ΔΣ σε αυτές τις περιοχές εγκλωβίστηκαν και εξοντώθηκαν. Οι φωτογραφίες στα πρωτοσέλιδα εκείνων των ημερών, όπως της εφημερίδας *Εμπρός*, φιλοξενούν πρόσωπα κακοποιημένων μαχητριών, σωρούς διοικητών όπως ο Διαμαντής της ΙΙ Μεραρχίας και αποκεφαλισμένα κορμιά μαχητών.³⁴⁵ Ίδια είναι η τύχη και του Ευδέα, περίπου ένα μήνα μετά την σύλληψη της Αλεξάνδρας (13.6.1949). Στην βόρεια Ελλάδα, όπου δρα το Γ' Σώμα Στρατού οι δυνάμεις του ΔΣΕ ηττώνται με γοργούς ρυθμούς και από τις περιοχές της Θράκης, της Ανατολικής και της Κεντρικής Μακεδονίας, συμπύσσονται στα δυτικά. Όσοι και όσες γλυτώνουν, κατευθύνονται προς το Βίτσι και το Γράμμο, όπου συγκεντρώνονται οι 13.000 πλέον μαχητές και μαχήτριες, μεταξύ των οποίων προσμετρώνται οι γυναίκες των μετόπισθεν που είτε εντάσσονται εθελοντικά ή ωθούνται με άνωθεν εντολές για να καλύψουν τις τραγικές ελλείψεις σε εφεδρείες.³⁴⁶ Για την αντιμετώπιση τους, το Στρατηγείο Ηπείρου-Δυτικής Μακεδονίας του κυβερνητικού στρατού θα έχει στην διάθεση του το σύνολο των μονάδων που επιχείρησαν στην υπόλοιπη Ελλάδα, κατά προσέγγιση 200.000.³⁴⁷ Με αυτούς τους πρωταγωνιστές θα γραφτεί ο επίλογος, σε τρεις πράξεις, της επιχείρησης “Πυρσός”.

344 Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία*, τ.2, ό.π., σ. 453-461.

345 *Εμπρός*, 23 Ιουνίου 1949.

346 Ανταπόκριση γυναικών των “μετόπισθεν” που ζητούν να ενταχθούν στην 102 Ταξιαρχία: *Μαχήτρια*, φ. 16, 10 Ιουλίου 1949.

347 Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία*, τ.2, ό.π., σ. 492-498.

Ακόμη και το τελευταίο τεύχος της Μαχήτριας προσπαθεί να δώσει τον τόνο της ελπίδας. Στις 10 Αυγούστου ξαναδιαβάζουμε για το 1949 ως έτος της νίκης, ενώ όλες τις σελίδες του τεύχους καλύπτουν οι ανταποκρίσεις για τη γενναιότητα των μαχητριών, την αντοχή και το θάρρος των κομμουνιστών για τους οποίους “δεν έχει πίσω”.³⁴⁸ Οι μαχήτριες είναι το 30% του ΔΣΕ και βρίσκονται πλέον σε όλες τις μονάδες που δρουν σε Γράμμο και Βίτσι. Ο αγώνας τους είναι όντως αξιοσημείωτος, η άμιλλα συνεχίζεται και ακόμη κι εκείνες τις στιγμές δεν λείπουν εκείνες που βραβεύονται με παράσημα “Ηλέκτρα” και “Μίρκα Γκίνοβα”.³⁴⁹ Στα κενά μεταξύ των μαχών γίνονται οργανωτικά ακτίφ και συνελεύσεις.³⁵⁰ Η παρουσία των μαχητριών κρίνεται σημαντική από τα στελέχη ώστε να μπορούν να αξιολογήσουν τις μέχρι τώρα επιδόσεις τους, αλλά και να πάρουν κουράγιο. Η επιθετικότητα του κυβερνητικού στρατού, όπως εκφράζεται μέσα από τις νυχτερινές επιθέσεις μεταξύ 11ης και 16ης Αυγούστου, του επιτρέπει να διεισδύσει στις θέσεις του ΔΣΕ στο Βίτσι. Σταδιακά οι ταξιαρχίες εγκαταλείπουν τις θέσεις τους, περνούν στα πλαίσια ελιγμού στα αλβανικά σύνορα και πλέον μένει μόνο ο Γράμμος.³⁵¹ Εκείνες τις μέρες, κατά την Μαρία Μπέικου οι κοπέλες “έχουν ξεπεράσει τα όρια” των δυνατοτήτων τους.³⁵² Η επιχείρηση κατάληψης του θα ξεκινήσει το βράδυ της 25ης Αυγούστου και δεν θα χαρακτηριστεί από κάποια ιδιαίτερη στρατιωτική επιτυχία του Εθνικού Στρατού. Παρ’ όλα αυτά η συντονισμένη επίθεση των μονάδων του και της αεροπορίας που κάνει εκτεταμένη χρήση εμπρηστικών βομβών Ναπάλμ, καθώς και η απώλεια οπλισμού, πολεμοφοδίων και ανθρώπινου δυναμικού από τη μεριά των μαχητών δρα καταλυτικά. Η “πρακτική δουλειά των κοριτσιών είναι μεγάλη” στις 25 και 26 Αυγούστου ενώ κάθε άλλη διεργασία έχει σταματήσει. Στον Άη-Χριστόφορο και το Κάμενικ κορυφώνεται η αντιπαράθεση. Από τις 27 Αυγούστου το ημερολόγιο είναι κενό και δύο μέρες αργότερα, με την κατάρρευση του μετώπου, όσοι μαχητές και μαχήτριες έχουν απομείνει, περνούν τα σύνορα της Αλβανίας. Η υποχώρηση γίνεται εν μέσω πυροβολισμών και όλμων. Ακριβώς μπροστά από την Μαρία Μπέικου, την ώρα που “μένει μια δρασκειλιά” για να περάσουν στο αλβανικό έδαφος σκοτώνεται μια συντρόφισσα της. Όσες γλυτώνουν βρίσκονται στο Μπουρέλι και εν μέσω συσκέψεων και συνελεύσεων προκύπτει “το όπλο παρά πόδα”. Αυτό για όλες τους, από την βάση μέχρι τα στελέχη δίνει μια αίσθηση προσωρινότητας της κατάστασής τους. Η Μαρία Μπέικου αναφέρει πως πίστευαν ότι θα γυρίσουν σύντομα και “σαν γυναίκες θα παίζουν σημαντικό ρόλο

348 *Μαχήτρια*, φ.18, 10 Αυγούστου 1949.

349 Στο ίδιο, ό.π.

350 Ημερολόγιο Γράμμου, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, κ.29, φακ.1.

351 Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία*, τ.2., ό.π., σ. 534.

352 Καταχώρηση 19 Αυγούστου, στο: Ημερολόγιο Γράμμου, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μπέικου.

στην κοινωνία”.³⁵³ Οι ελπίδες τους, ως προς την επιστροφή, διαψεύστηκαν

Η σύλληψη και οι φυλακίσεις.

Η πλειονότητα των μαχητριών δεν περνάει τα σύνορα. Δεν προλαβαίνει καν να λάβει μέρος σε αυτή την φάση του πολέμου, καθώς οι περισσότερες έχουν ήδη συλληφθεί στα πλαίσια των εκκαθαριστικών. Χιλιάδες είναι εκείνες που σκοτώθηκαν, είτε στις συγκρούσεις, είτε κατά τις βίαιες συλλήψεις, δεν υπάρχουν ωστόσο στοιχεία καθώς όχι μόνο δεν συντάχθηκαν ληξιαρχικές πράξεις θανάτου, αλλά και σε περιπτώσεις όπως στη Φλώρινα και το Αγρίνιο ο κυβερνητικός στρατός μετά την νίκη του έθαβε τα θύματα σε ομαδικούς τάφους.³⁵⁴ Ενδεικτικά του “οργίου” έμφυλης βίας που συνόδευε τις συλλήψεις είναι τα όσα περιγράφει στην μαρτυρία της η Ουρανία Σλίμη:

“Είδα τους λοκατζήδες να σβαρνούν με το ζόρι τις κοπέλες με σκοπό να τις πάρουν μαζί τους στην Καλαμπάκα. Αυτές επίμονα αντιδρούν, φωνάζουν. Ήταν πολύ παραμορφωμένες στο πρόσωπο, τις είχαν κόψει τα μαλλιά. Έγιναν αγνώριστες. Αυτό το τόσο συγκλονιστικό θέαμα που αντίκρισα μου ράγισε βαθιά την καρδιά. [...] επειδή φοβούνταν επίθεση των ανταρτών μας τις αποτελείωσαν επιτόπου με τα μαχαίρια. [...] Την ωραία Βαγγελιώ, αφού τη βίασαν, τη βασάνισαν, της έκοψαν τους μαστούς και μετά την έσφαζαν”

Αυτό το περιστατικό δεν αποτελούσε μεμονωμένη ακραία έκφανση των πρακτικών του κυβερνητικού στρατού και των λοιπών σωμάτων που δρούσαν στο πλευρό του, αλλά κανονικότητα. Μια σύλληψη μπορούσε ανά πάσα στιγμή να πάρει μια τέτοια τροπή. Ακόμη και για όσες γλύτωναν ο πραγματικός φόβος ήταν αυτός:

“Και γλυτώσαμε που ήταν ένας κουμπάρος της αλληνής και δεν μας πειράζαν. Ε βέβαια φάγαμε ξύλο, αλλά αυτό ήταν το λιγότερο. Μην υπολογίσεις το ξύλο μπροστά στα άλλα που φωνάζανε: ότι θα μας “τετοιώσουν”, ότι θα μας πάνε πάνω στο βουνό. Έτσι, ένας κοντός φώναζε: “τις πουτάνες, αφήστε με να πάω να τις τετοιώσω”. Κάτσε εκεί πέρα του

353 Μ. Μπέικου, *Αφού με ρωτάτε*, ό.π., σ. 160-161.

354 Σε σχέση με τον αριθμό: Οι νεκροί του Δημοκρατικού Στρατού υπολογίζονται με βάση εκτιμήσεις, καθώς δεν υπάρχουν επίσημες καταγραφές, σε 25.000, στο: Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία*, τ.1, ό.π., σ. 50-51.

λέει [άλλος χωροφύλακας], δεν θα τις πειράζει κανείς. Δεν έδειξε ο άνθρωπος ότι γνώριζε τη Γεωργία, μόνο της είπε κρυφά “τι την έχεις τη Μαριγούλα”, της είπε το επίθετο, του λέει “αδερφή μου είναι”. Και έτσι μάθαμε ύστερα ότι ήταν ο κουμπάρος της αδερφής της και του είχε πει “κοίταξε να προστατέψεις τη Γεωργία, αφού παίρνεις μέρος σε εκκαθαριστικές. Δεν σου λέω για τον Παναγιώτη και τον άλλο τον “πώς τον λέγανε”, σου λέω για τη Γεωργία”. Και σου λέω, η τύχη μας ήτανε που πέσαμε σε αυτούς και μας γλιτώσανε. Σου λέω, δύο να ‘τανε φασίστες μέσα σ’ όλο το λόχο, ενώ όλοι οι άλλοι καλοί να ‘τανε, δύο να ‘τανε τομάρια, τους σκότωνε όλους και έλεγε ότι είναι κομμουνιστές και δεν του κάναν και τίποτα. Έπαιρνε και μετάλλιο. Τέτοιο πράγμα...”

Η Αλεξάνδρα και οι συναγωνίστριες της είναι “τυχερές”. Ένας χωροφύλακας, υψηλόβαθμος σε σχέση με τους υπόλοιπους, τυχαίνει να γνωρίζει την οικογένεια της Γεωργίας και μάλιστα να του έχουν ζητήσει να την προστατεύσει. Και σε αυτό το σημείο οι δεσμοί του τόπου, της μικρής κοινωνίας της υπαίθρου δείχνουν το βάθος τους. Η οικογένεια, της οποίας όλα τα παιδιά σχεδόν έχουν βγει στο βουνό, ζητάει από το όργανο της τάξης να δείξει ενδιαφέρον, όχι για τα δύο αγόρια, αλλά για την γυναίκα κι αυτό γιατί γνωρίζουν πως η σύλληψή της μπορεί να οδηγήσει σε “ατίμωση”. Δεν γνωρίζουμε αν αυτό που τους παρακινεί είναι μόνο ο φόβος για τον άνθρωπο τους ή αν προκύπτει και από τις κοινωνικές νόρμες, καθώς ένα ατιμασμένο θηλυκό που ήταν στο βουνό με τους “κομμουνιστοσυμμορίται” είναι προβληματικό στοιχείο για μια οικογένεια στην Μάνη εκείνη την περίοδο. Ωστόσο, η προτροπή τους προς τον γνωστό τους είναι σωστή. Ο βασικός φόβος της Αλεξάνδρας και των κοριτσιών εκείνη την ώρα είναι να μην υλοποιήσει τις απειλές του ο χωροφύλακας που λέει ότι θα τις βιάσει. Γι’ αυτόν τον λόγο δεν μετρά καν σαν σημαντικό γεγονός το ότι της χτύπησαν πολύ. Καταλήγει σε μια ιδιαίτερα πικρή διαπίστωση, ενδεικτική όμως του εμφυλιοπολεμικού κλίματος. Η ζωή τους μπορούσε να κριθεί ανάλογα με τις διαθέσεις και το μίσος του οποιουδήποτε αντιπάλου. Αναφέρει μάλιστα δηκτικά πως “έπαιρνε και μετάλλιο” όποιος σκότωνε κάποιον που ανήκε στον Δημοκρατικό Στρατό... Και με αυτό το σχόλιο κωδικοποιεί την στάση του ελληνικού κράτους απέναντι σε χιλιάδες άνδρες και γυναίκες.

Για όσες γλυτώνουν τις δολοφονίες και τις εκτελέσεις, η συνέχεια είναι με άλλους όρους βασανιστική. Σε δίκες που λειτουργούν προσχηματικά καταδικάζονται για δεκάδες κακουργηματικού τύπου εγκλήματα. Οι περισσότερες κατηγορούνται για δολοφονίες “εθνικώς δρώντων” ανδρών. Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν χρειάζονται απτές αποδείξεις, αρκούν οι

καταθέσεις αντίστοιχων “εθνικώς δρώντων” πολιτών. Επιπρόσθετα, η πολιτική φύση της δράσης τους επισύρει μια σειρά κατηγοριών, όπως: απόπειρα ανατροπής του καθεστώτος και της αφαίρεσης μέρους εκ του όλου της ελληνικής επικράτειας, παράδοση εδαφών σε ξένη δύναμη, κατασκοπία, προσηλυτισμό κ.ά.³⁵⁵ Το δικαστικό πλαίσιο που έχει θεσπιστεί από τον μεσοπόλεμο, όπως και το Γ’ Ψήφισμα έχουν διαμορφώσει το πλαίσιο ώστε αυτές οι κατηγορίες να οδηγήσουν χιλιάδες αγωνίστριες αλλά και ευρύτερα δημοκράτισσες γυναίκες στην φυλακή και την εξορία. Θα βρεθούν σκορπισμένες σε πολλές φυλακές ανά την Ελλάδα, με τις περισσότερες να συγκεντρώνονται στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ (περίπου 1200 – μεταξύ των οποίων και η Αλεξάνδρα) και στις φυλακές Πατρών. Άλλες, θα βρεθούν εξόριστες στη Χίο, το Τρίκερι, τον Άη Στράτη και την Μακρόνησο. Αυτή θα είναι η ζωή τους για τα επόμενα αρκετά χρόνια...

"Το καρναβάλι δεν θέλει σίδερα, θέλει ελεύθερη απλωσιά,
μα στην ψυχή μας κλείνουμε κόσμους που φτερουγίζει η λευτεριά..."³⁵⁶

355 Ενδεικτικά: Ο. Παπαδούκα, *Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ*, Διογένης Αθήνα 2006.

356 Στίχοι από το “Καρναβάλι”, τραγούδι που έγραψαν οι γυναίκες των φυλακών Αβέρωφ.

4. “Φανατισμένες ύαινες”, γυναίκες επικίνδυνες για το κράτος.

Στην δεύτερη και την τρίτη ενότητα της παρούσας εργασίας εξετάστηκαν όψεις του φαινομένου της έμφυλης βίας, αρχικά υπό το πρίσμα της επίδρασης στις γυναίκες και στην απόφαση τους να πάρουν τον δρόμο του βουνού και στην συνέχεια σε σχέση με την ταυτότητα τους ως υποκείμενα που έχουν περάσει στις γραμμές του Δημοκρατικού Στρατού. Μέσα από πλήθος αρχειακού υλικού και μαρτυριών αναδείχθηκε σε μεγάλο βαθμό η έκταση της και το εύρος των πρακτικών της. Βέβαια, το γεγονός ότι πρακτικές αυτού του είδους εντάσσονταν (όσον αφορά τις περισσότερες αρχειακές πηγές) σε συνολικά ποσοστά κακοποιήσεων πιθανότατα αποκρύπτει πολλά από αυτά. Αυτό, όπως αναφέραμε, ισχύει ακόμη πιο έντονα για τις μορφές σεξουαλικής βίας, που τις περισσότερες φορές δεν καταγγέλλονταν με αποτέλεσμα να έχουμε καταγεγραμμένα περιστατικά μερικών εκατοντάδων βιασμών, ενώ δυστυχώς πρόκειται για πολύ περισσότερους.³⁵⁷ Σε αυτό, λοιπόν, το σημείο είναι σημαντικό να αναζητηθούν οι αιτίες για την άσκηση της από στελέχη του κυβερνητικού στρατού, των οργάνων καταστολής και των μελών εθνικιστικών οργανώσεων, καθώς και για την ανοχή απέναντι της όταν ασκείται από “εθνικώς δρώντες”. Αυτή η πολιτική, ως σύνολο στάσεων και πρακτικών, δείχνει πως το ελληνικό κράτος στην καλύτερη περίπτωση αδιαφόρησε για όσα βίωναν εκατοντάδες γυναίκες που δεν έπαιναν να αποτελούν πολίτες του, στην χειρότερη περίπτωση ότι επέτρεψε στους άνδρες στρατιώτες, όργανα της τάξης και μέλη εθνικιστικών οργανώσεων να επελάσουν πάνω στα γυναικεία σώματα.

Για να μπορέσουμε να ερμηνεύσουμε τις καταστάσεις που επικρατούν στο παρασκήνιο των μαρτυριών, θα βασιστούμε σε έρευνες που εξετάζουν την έμφυλη βία σε όλες τις μορφές της (λεκτική, ψυχική, φυσική), καθώς και τους όρους με τους οποίους ασκήθηκε σε παγκόσμιο επίπεδο σε περιόδους πολιτικών εντάσεων, εμφυλίων ή και ιμπεριαλιστικών επεμβάσεων στον σύγχρονο κόσμο. Κοινός τόπος είναι η πολιτική σκοπιμότητα, η νομιμοποίηση της μέσα από την αποδόμηση των ανθρώπινων χαρακτηριστικών του αντιπάλου (victim dehumanization), καθώς και η ενσυνείδητη δράση.³⁵⁸ Η βία ενάντια στις γυναίκες είναι σύμφυτη με τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες. Βασίζεται δηλαδή σε υπαρκτά χαρακτηριστικά του κοινωνικού σχηματισμού.³⁵⁹ Μια κοινωνία όπως η ελληνική έχει χτίσει τα θεμέλιά της πάνω στην πατριαρχική της κουλτούρα. Η

357 Επιπρόσθετο αρχειακό υλικό με συγκεντρωτικούς πίνακες που καταγράφουν “159 βιασμούς και 873 κουρέματα - διαπομπεύσεις”, στο: *Ριζοσπάστης* 12 Φεβρουαρίου 1946.

358 Julia R. and Herman Schwendinger, *Rape and Inequality*, Sage Publications, 1985, σ. 59

359 Angela Y. Davis, *Violence Against Women and the Ongoing Challenge to Racism*, Kitchen Table: Women of Color Press, 1985, σ. 9

κοινωνική ανισότητα ήταν θεσμοθετημένη σε όλες τις εκφάνσεις της ελληνικής πραγματικότητας και προϋπήρχε του πολέμου κατά τον οποίο αμφισβητήθηκε μαζικά από το γυναικείο συλλογικό υποκείμενο. Αυτή η αμφισβήτηση εμπλουτίστηκε με πολιτικούς όρους και έγινε παράγοντας αλλαγών, με αποτέλεσμα την στροφή στην βίαιη υπεράσπιση του κοινωνικού, πολιτικού, οικονομικού status quo όπως αυτό εκφραζόταν μέσα από το σύνολο των πολιτικών (policies) της εθνικοφροσύνης.³⁶⁰ Η γυναίκα οφείλει να πάψει να συνδράμει στην αποσταθεροποίηση του κράτους και να επιστρέψει στον αναπαραγωγικό της ρόλο. Υπ' αυτό το πρίσμα, η έμφυλη βία πυροδοτήθηκε μέσα από αυτούς τους παράγοντες που αλληλεπιδράσαν με τις ειδικές συνθήκες που γεννά ο πόλεμος, όπως η εξαχρείωση των υποκειμένων.

Για να εξάγουμε τα απαραίτητα συμπεράσματα είναι κομβικό να δούμε πως συγκροτείται επίσημα ο λόγος και η πρακτική του κράτους απέναντι στις μαχήτριες. Ήδη από την πρώτη, βίαιη φάση του Εμφυλίου, οι εντολές που δίνονται στους στρατιώτες του κυβερνητικού στρατού σε σχέση με την στάση τους απέναντι στις γυναίκες είναι οι εξής: “Μην δίνεις εμπιστοσύνην εις τας γυναίκας. Πρόσεχε! Είναι ικανές να σε παραδώσουν στους αλήτες για να σε σφάξουν”.³⁶¹ Τα στρατόπεδα έχουν χωριστεί και στην πλευρά του αντιπάλου που πρέπει να εξοντωθεί, βρίσκονται και οι μέχρι πρότινος – κατά τις εθνικές αφηγήσεις – εκ φύσεως αδύναμες γυναίκες. Στην αποτιμητική έκθεση της Επιχείρησης *Χαραυγή*, ο Θρασύβουλος Τσακαλώτος αποτιμά ως μεγάλο σφάλμα την αδυναμία να “συντριβούν οι δυνάμεις των ΚΣ” με σαφή αναφορά στην παρουσία γυναικών.³⁶² Αντίστοιχες αναφορές για τις γυναίκες που κουβαλούν “Τόμσον” συναντάμε στην έκθεση για τις επιχειρήσεις Σκήτης - Σκλήθρου.³⁶³ Πέρα από την επιθετική αφήγηση, υπάρχει σύμπνοια και στο πεδίο των πρακτικών. Στα δεκάδες περιστατικά έμφυλης βίας που έχουμε καταγράψει στην παρούσα μελέτη, έρχονται να προστεθούν και άλλα, αυτή τη φορά από αρχεία του κυβερνητικού στρατού. Στην ίδια έκθεση (Σκήτης – Σκλήθρου), συναντάμε πληροφορίες σχετικά με τη συμπεριφορά των στρατιωτών μετά την είσοδο τους στο θεσσαλικό χωριό Μελίβοια. Εκεί σημειώνονται από μαζικά κρούσματα κλοπών γυναικείων εσωρούχων μέχρι κακοποιήσεις και “επιχειρηθείς βιασμός γυναικός” που δεν αποτράπηκε. Το είδος των επιθετικών αυτών παρεμβάσεων, από την απόσπαση ρουχισμού που οι θύτες συνέδεαν με την γυναικεία σεξουαλικότητα, μέχρι τους βιασμούς (ατομικούς και ομαδικούς) και τα βασανιστήρια που αποσκοπούσαν στην πρόκληση πόνου στα

360 Julia R. and Herman Schwendinger, *Rape and*, ό.π., σ. 147.

361 II Μεραρχία προς 22 Ταξιαρχία, 611 Τάγμα. Συμπεράσματα εκ του κατά των συμμοριτών αγώνος, 19 Ιανουαρίου 1947, ΑΕΠ

362 Έκθεσις Επιχειρήσεως Η “ΧΑΡΑΥΓΗ”. Από 14 Απριλίου με 26 Μαΐου 1948, ΑΕΠ

363 Έκθεση Επιχειρήσεων ΣΚΗΤΗΣ-ΣΚΛΗΘΡΟΥ, 3 ΤΑΞΙΑΡΧΙΑ/502 ΤΠΖ/23 Ιαν 1947, ΑΕΠ

ειδοποιά μέρη του γυναικείου σώματος, στο στήθος και το “φύλο”, όπως περιγράφει μέσα από την δική της τραυματική εμπειρία η Μόσχω Ξάνθου, δείχνει την έκταση της κουλτούρας του βιασμού σε καιρό πολέμου. Οι μαρτυρίες των βασανιστηρίων και των βιασμών εν συνόλω παραπέμπουν ευθέως σε αντίστοιχες μαρτυρίες γυναικών για φαινόμενα έμφυλης βίας, όπως αυτά εκδηλώθηκαν κατά την βίαιη ανάληψη εξουσίας από φασιστικά καθεστώτα (καθεστώς Augusto Pinochet στη Χιλή) και κατά ιμπεριαλιστικούς πολέμους (επέμβαση αμερικανικών δυνάμεων στο Βιετνάμ).³⁶⁴

Επιπρόσθετα, οι τιμωρητικές πρακτικές έμφυλης βίας δεν αποκρύπτονται, τουλάχιστον όχι στις περισσότερες μορφές τους.³⁶⁵ Οι γυναίκες των οποίων τις προσωπικές διαδρομές ακολουθήσαμε, ξυλοκοπούνται δημόσια και τις κουρεύουν με ψαλίδια και μαχαίρια -για να πονούν περισσότερο- κατά το “κουρά και διαπομπεύσει”, γεγονός που αν και μοιάζει ασήμαντο σε σχέση με άλλα δεινά, για τις ίδιες είναι ιδιαίτερα τραυματικό, καθώς η αλλαγή της εικόνας τους και τα ξυρισμένα σχεδόν μαλλιά τους, θα αποτελεί για τις ίδιες αλλά και την κοινωνία μια διαρκή υπενθύμιση της βίας που υπέστησαν, μια αποστέρηση του εαυτού τους. Ατιμάζονται με κάθε τρόπο και μετά τις παρατούν γυμνές (εάν είναι ζωντανές) κοντά στα χωριά τους.³⁶⁶ Εάν δολοφονηθούν, αφήνονται όπως η “ωραία Βαγγελιώ” της προηγούμενης ενότητας για να τις βρουν οι συναγωνιστές τους. Η έμφυλη βία στον πόλεμο είναι δημόσια πράξη, τουλάχιστον στο πεδίο όπου ασκείται.³⁶⁷ Υπάρχει κυρίαρχα ως φόβητρο και μέσο ελέγχου του πληθυσμού, άρα έχει ανάγκη να επιδειχθεί. Παράλληλα, αναπτύσσεται και ως μέσο καταστολής μιας κοινωνικής κατηγορίας που δρα σε ευθεία ρήξη με τον κοινωνικά “χρήσιμο” και αποδεκτό ρόλο της.³⁶⁸ Μέσα από την βία και την προπαγάνδα επιχειρείται οι γυναίκες που λειτουργούν αντεθνικά να συντριβούν – από κοινού με το πολιτικό μόρφωμα που τις κινητοποιεί – κατ’ επέκταση (σε μαζικότερο επίπεδο) όσες κινητοποιούνται από ανατρεπτικές ιδέες να “ανανήψουν” και να επιστρέψουν στα παραδοσιακά τους καθήκοντα. Στις περιπτώσεις κακοποιήσεων και βιασμών με σκοπό την καταστολή εντάσσεται και η βίαιη διαχείριση των εσωτερικών προσφύγων. Οι βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών οδήγησαν πολλές γυναίκες στους καταυλισμούς και η αντιμετώπισή τους είχε σκοτεινά σημεία, ειδικά όταν επρόκειτο για άτομα με αμφίβολη στάση σε σχέση με την εμφύλια διαμάχη. Συγκεκριμένα, για το -κατά τον αριστερό λόγο

364 Julia R. and Herman Schwendinger, *Rape and*, ό.π., σ. 61-64, 203-204.

365 Ενδεικτικό το άρθρο “Πρωτάκουστοι κανιβαλισμοί και εγκλήματα των μοναρχοφασιστών δολοφόνων”, όπου όλα τα περιστατικά βίας προς γυναίκες που καταγράφονται πραγματοποιούνται είτε σε δημόσιους χώρους, είτε με τρόπο που εμπλέκει ευρύτερα την κοινότητα, στο: *Προς τη Νίκη*, φ.16, 03.03.1949. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΔΣΕ.

366 Ως επιπλέον – ενδεικτικά μόνο - στοιχεία τα δημοσιεύματα του Ριζοσπάστη: 16 Μαΐου 1947, 23 Μαΐου 1947.

367 Στο ίδιο, ό.π., σ. 63

368 T. Vervenioti, “Charity and Nationalism: The Greek Civil War and the Entrance of Right-Wing Women into Politics”, στο P. Bacchetta, M. Power (επιμ.) *Right-Wing Women: From Conservatives to Extremists Around the World*, Routledge, New York and London 2002, σ. 115-126.

της εποχής - “στρατόπεδο συγκέντρωσης” των Ιωαννίνων υπάρχει εκτενής αναφορά στα έντυπα και τις καταγγελίες του ΔΣΕ, με την κατηγορία πως στρατιώτες και όργανα των τοπικών αρχών απομάκρυναν νεαρές γυναίκες δια της βίας από τους χώρους όπου βρίσκονταν συγκεντρωμένοι οι πρόσφυγες και τις βίαζαν, με αποτέλεσμα να υπάρχουν καταγγελίες για εγκυμοσύνες-απότοκα βιασμού.³⁶⁹ Για αυτές τις γυναίκες δεν υπήρχε καμία μέριμνα, παρά μόνο το κοινωνικό στίγμα και το προσωπικό τραύμα.

Η βία κατά των γυναικών εν καιρώ εμφυλίου πολέμου λειτουργεί σημειολογικά και ως απόλυτη εξουσιαστική επιβολή στον αντίπαλο³⁷⁰ Ο μεγαλύτερος φόβος των γυναικών του ΔΣΕ δεν ήταν ο θάνατος ή το “ξύλο”, όπως λένε στις μαρτυρίες, αλλά η σεξουαλική βία, είτε ως διαπόμπευση είτε με την μορφή του βιασμού. Για τους άνδρες του ΔΣΕ, ο βιασμός των συντροφισσών τους και των μελών της οικογένειάς τους σήμαινε την προσβολή του πιο προσωπικού τους δεσμού και υπό το πρίσμα του συναισθήματος αλλά και της πατριαρχικής οπτικής που διαπερνούσε τον θεσμό της οικογένειας. Έτσι, αντιλαμβανόμαστε και με ποιους όρους επιλέγονταν τα θύματα στα οποία θα ασκούνταν η σεξουαλική βία. Ήταν είτε οι ενεργοποιημένες πολιτικά, που κακοποιούνταν ή διαπομπεύονταν κατά τη σύλληψη και την κράτηση τους, είτε οι πολιτικά αδρανείς μεν αλλά κοντινές στον ΔΣΕ με ανθρώπινους δεσμούς, που έμεναν στα χωριά. Στην άσκηση της έμφυλης βίας δεν υπάρχει ηλικιακό πλαίσιο, οι παράγοντες που την ενεργοποιούν είναι το φύλο, η πολιτική στάση, οι προσωπικές σχέσεις.³⁷¹ Στο πεδίο της σημειολογίας εντάσσεται και η χρήση του βιασμού ως μέσο επιβολής στο “αντεθνικό” στοιχείο³⁷², αν αναλογιστούμε πως οι βασικοί χαρακτηρισμοί απέναντι τους είναι αυτοί της “βουλγάρας” και της “πόρνης”, ενώ δημόσια παρουσιάζονται ως “σοβιετική απειλή”.³⁷³ Οι γυναίκες που ανήκουν στον Δημοκρατικό στρατό, ανεξαρτήτως του αν είναι ελληνίδες, μακεδόνισσες, τσιγγάνες κλπ, με βάση την εθνικόφρονα αφήγηση, επιδιώκουν την κατάλυση του ελληνικού κράτους και των θεσμών του, την παράδοση περιοχών του στον εχθρό και την κατάρρευση των αξιών του ελληνικού έθνους.³⁷⁴ Υπ’ αυτό το πρίσμα δεν λογίζονται ως “ελληνίδες”, ως φορείς ιδανικών και δέκτες σεβασμού, επομένως δεν υπάρχει και ηθικό ζήτημα ως προς την άσκηση τέτοιων πρακτικών απέναντί τους.

369 *Μαχήτρια*, φ. 16, 10 Ιουλίου 1949.

370 Ενδεικτικά για την θεωρητική προσέγγιση του ζητήματος: Rhonda Copelon, “Surfacing Gender. Reengraving Crimes Against Women in Humanitarian Law”, *Hastings Women’s Law Journal*, vol 5, iss.2, 06.01.1994.

371 Angela Y. Davis, *Violence Against*, ό.π., σ. 10.

372 Στο ίδιο, ό.π..

373 *Ελληνική Γραμμή*, 15 Μαρτίου 1948, Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο εφημερίδων, κωδικός τεκμηρίου ΕΦ.ΑΘ.Λ.Κ18.02

374 Ενδεικτικά, κατηγορίες στρατοδικείου απέναντι σε “συμμορίτισσες”, στο: *Μακεδονία*, 27 Μαρτίου 1948.

Η άσκηση έμφυλης βίας εξειδικεύεται και δρα ως μέσο απόσπασης χρημάτων και παγίωσης της τοπικής εξουσίας. Σε αυτές τις περιπτώσεις θύματα ήταν κυρίαρχα οι γυναίκες που σχετίζονταν με μέλη του Δημοκρατικού Στρατού και έμειναν σε περιοχές που κυριαρχούσαν οι κυβερνητικές εθνικές δυνάμεις. Αποκαλυπτικά ως προς αυτή την κατεύθυνση είναι μεταξύ άλλων τα στοιχεία που παρουσιάζει ο Γιώργος Μαργαρίτης, σχετικά με την στάση των διορισμένων σε διάφορες στρατιωτικές ή διοικητικές θέσεις από εκπροσώπους του ελληνικού κράτους.³⁷⁵ Στο Παλιό Αγιονέριο του Κιλκίς ένας πρώην ταγματасφалίτης, ο Βασίλειος Κ., χρίστηκε το 1947 επικεφαλής της Μονάδας Ασφαλείας Υπαίθρου από τον διοικητή της Χωροφυλακής. Την ίδια στιγμή ανέλαβε το πόστο του υπευθύνου εφοδιασμού του χωριού και της διανομής αγαθών. Στα πλαίσια της απόλυτης εξουσίας που είχε στο χωριό – καθώς είχε και διοικητικές αρμοδιότητες - ξεκίνησε την συστηματική τρομοκράτηση γυναικών που είχαν σχέσεις με τους αντάρτες, όπως η Όλγα Π. Απειλώντας τη για την ζωή της και εκβιάζοντας της, της απέσπασε 300.000 δρχ., ενώ τον Δεκέμβριο του 1947 την βίασε. Η φυγή, που φάνταζε ο μόνος τρόπος να σωθεί η Όλγα, ήταν αδύνατη καθώς ο ίδιος υπέγραφε τις *άδειες ταξιδίου*, το μέσο δηλαδή για να ελέγχονται οι νόμιμες μετακινήσεις πληθυσμού. Ενώ αυτά τα γεγονότα ήταν γνωστά στην κοινότητα και τις τοπικές αρχές δεν υπήρξε καμία κίνηση για δίωξη, απομάκρυνση του ή προστασία των θυμάτων του. Παρά μόνο όταν άλλαξε ο διοικητής της χωροφυλακής η υπόθεση του εξετάστηκε, χωρίς να γνωρίζουμε εάν αποδόθηκε δικαιοσύνη.

Εθνικόφρονες σαν Βασίλειο Κ. υπήρξαν πολλοί και αντίστοιχα πολυάριθμες ήταν και οι πράξεις τους. Αυτό αποδεικνύεται και από τις κεκαλυμμένες αναφορές των ίδιων για την δράση τους. Συγκεκριμένα, οι “Αετοί της Μάνης” (Εθνικαί Αντικομμουνιστικά Ομάδες Κυνηγών) αναγνωρίζουν πως “διαπράχθηκαν έκτροπα, λάθη και ενδεχομένως άσκοποι αδικαίαι και εγκλήματα ακόμη”, τα κρίνουν όμως “συγχωρητέα” στα πλαίσια την αναχαίτισης του κομμουνιστικού κινδύνου.³⁷⁶ Κατά την επιθεώρηση του Ταξίαρχου Σπ. Σακελλαρόπουλου στην περιοχή της Λακωνίας, οι άνδρες αυτών των ομάδων θα δεχθούν μηδαμινή ή και αμφίσημη κριτική (“αποφεύγετε τις ακρότητες, αλλά χτυπάτε σκληρά”) για την κατά τ’ άλλα “πολύ καλή προσπάθειά τους” που αφήνει “πολύ ευχαριστημένο” τον αξιωματούχο του ΕΣ.³⁷⁷ Για τη σεξουαλική βία στην πλειονότητα των περιστατικών που δηλώθηκαν, ασκήθηκε κριτική, υπήρξαν αποδοκιμασίες,

375 Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία*, τ.1, ό.π., σ. 611-627.

376 “Αετοί της Μάνης” (Εθνικαί Αντικομμουνιστικά Ομάδες Κυνηγών), 1949, σ. 16-19. Αρχείο Φλωράκη, Αρχείο εφημερίδων εθνικιστικών οργανώσεων.

377 Στο ίδιο, ό.π., σ. 8-10.

ωστόσο ελάχιστες ήταν οι περιπτώσεις καταδίκης.³⁷⁸ Ο Διοικητής των τμημάτων που έδρασαν στην Μελίβοια, Δουκάκης Σ., στην έκθεση του και ενώ έχει μόλις αναφερθεί σε περιστατικό βιασμού, δεν κάνει λόγο για καμία τιμωρία προς τους αυτουργούς, αρκείται μόνο στο να σημειώσει πως η ύπαρξη διμοιριτών στο μέλλον θα επιφέρει μεγαλύτερη πειθαρχία στο εσωτερικό των λόχων. Απέναντι στην δικαιοσύνη οι καταγγελίες των περισσότερων γυναικών, ειδικά όσων συμμετείχαν στο εγχείρημα του Δημοκρατικού Στρατού, δεν θα γίνουν πιστευτές. Αντίθετα, θα αντιμετωπίσουν την πιο σκληρή μορφή του δικαστικού συστήματος με κατηγορίες περί “ελευθέρων ηθών” όπως είδαμε σε προηγούμενη ενότητα. Τέτοια είναι και η περίπτωση της Πέπης Καραγιάννη. Όπως είδαμε, το μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος βιάστηκε κατά την κράτησή της και παρά το γεγονός πως έκανε επώνυμη καταγγελία η οποία πήρε τεράστιες διαστάσεις, δεν βρήκε καμία δικαίωση από το υπουργείο Στρατιωτικών το οποίο αντέκρουσε τις κατηγορίες.³⁷⁹ Λιγότερες, αλλά εκκωφαντικές, θα είναι οι περιπτώσεις όπου η σεξουαλική βία “δικαιολογείται” στα πλαίσια του “αντισυμμοριακού αγώνα”. Βιαστές αμνηστεύονται γιατί οι πράξεις τους αναγνωρίζονται ως απότοκο των προκλήσεων των “κομμουνιστοσυμμοριτών”. Μια από τις πιο μαύρες σελίδες της ελληνικής δικαιοσύνης για την ανοχή στην έμφυλη βία, θα γραφτεί στις 10 Μαρτίου 1948, όταν το “Δικαστήριο των εν Λευκάδι συνέδρων” θα αμνηστεύσει 6 κατηγορούμενους για τον ομαδικό βιασμό αριστερής γυναίκας που τύγχανε σύζυγος στελέχους του ΕΑΜ της περιοχής.

“[...] αποδιδόμεναι πράξεις του φόνου, βιασμού και οπλοχρησίας, εμπίπτουσιν εις τας διατάξεις του ΚΘ΄ Ψηφίσματος «περί αμνηστείας παραδιδομένων στασιαστών»...[...] εις την δι’ αυτού παρεχομένην αμνηστείαν περιλαμβάνονται συν τοις άλλοις, και οι εκνόμως δράσαντες, εφόσον η δράσις αυτών σχετίζεται οπωσδήποτε με την συμμοριακήν ή αντισυμμοριακήν δράσιν, ανεξαρτήτως των βαθυτέρων αιτιών, υφ’ ων εκινήθησαν οι δράσαι και του δοθέντος εις το αδίκημα χαρακτηρισμού....”³⁸⁰

Το ΚΘ΄ Ψήφισμα, εμπνεύσεως του πρωθυπουργού Θεμιστοκλή Σοφούλη, θα αποτελέσει το μέσο της μαζικής αθώωσης παρακρατικών για υποθέσεις της περιόδου της Λευκής Τρομοκρατίας και θα

378 Αυτή είναι η συνήθης πρακτική που ασκείται από την εξουσία ως προς την χρήση της έμφυλης βίας και την προσπάθεια ενσωμάτωσης και εκτόνωσης τυχόν αντιδράσεων. Δεν καταδικάζεται, που σημαίνει πως δεν αναγνωρίζεται ως ουσιαστικό πρόβλημα με προεκτάσεις. Υπάρχουν βέβαια αποδοκιμασίες, άρα το κράτος δεν συναινεί επί της ουσίας. Παράλληλα τα περιστατικά συνεχίζονται με αποτέλεσμα να επιτυγχάνεται και ο στόχος της καταστολής. Julia R. and Herman Schwendinger, *Rape and*, ό.π., σ. 125-126.

379 “Η Καραγιάννη απαντά στον υπουργό των Στρατιωτικών”, *Ριζοσπάστης*, 6 Φεβρουαρίου 1947.

380 Γενικά Αρχεία του Κράτους Ν. Αχαΐας, Αρχείο Εφετείου Πατρών, Αρχείο Κακουργιοδικείου Λευκάδας, ΑΒΕ: 310, ΑΕΕ (Δικαστικά): 27.2. Το αρχείο είναι προσβάσιμο στο: Κώστας Κατσούδας, “Η έμφυλη Λευκή Τρομοκρατία”, 06.03.2016, διαθέσιμο στο: <http://www.efsyn.gr/arthro/i-emfyli-leyki-tromokratia>

διευκολύνει την εκ νέου δραστηριοποίηση τους τα τρία χρόνια της εμφύλιας σύγκρουσης. Όσον αφορά τα εγκλήματα σεξουαλικής φύσης, σε ορισμένες περιπτώσεις οι κατηγορούμενοι δεν θα αμνηστευτούν λόγω του ειδικού της πράξης τους, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως δεν θα αθωωθούν. Για τα εγκλήματα έμφυλου χαρακτήρα που δεν περιλαμβάνουν βιασμό, αλλά πρακτικές όπως η διαπόμπευση, όχι μόνο δεν καταδικάζονται, αλλά υπάρξει πλέρια νομιμοποίηση με το πρόσχημα της εθνικής δράσης. Εξάλλου, όπως μας πληροφορούν τα επίκαιρα της εποχής, όταν αναφέρονται στο ήθος των δυνάμεων στρατού και ασφαλείας, πρόκειται για τους “υπερασπιστάς της ελληνικής φυλής” που πράττουν ότι μπορούν για να απαλλάξουν την χώρα από τα “όργανα του σλαβισμού”.³⁸¹

Μέχρι αυτό το σημείο έχει καταστεί σαφές πως το σύνολο των πρακτικών έμφυλης βίας δεν αποτελεί μεμονωμένη δράση ατομικότητων που ως “παράφρονες” αποκλίνουν από τις κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές. Δρουν ως φορείς εξουσιών και ιδεών, κρατικών, στρατιωτικών και αντικομμουνιστικών, εθνικιστικών αντίστοιχα. Οι πράξεις τους δεν τους έχουν υποδειχθεί ως τέτοιες από κάποιον ανώτερο, αλλά έχουν νομιμοποιηθεί από τον επίσημο κρατικό λόγο και πράξη, από δικαστικές αποφάσεις καθώς και μέσα από τα λεγόμενα όσων αναπαρήγαγαν την ηγεμονική εθνική αφήγηση και διαμόρφωναν την κοινή γνώμη. Πρόκειται για το πολιτικό προσωπικό, τον δημοσιογραφικό κόσμο και τους εκπροσώπους της αστικής τάξης, που επιδίωξαν με πλούσια παραγωγή αρθρογραφίας να πριμοδοτήσουν την βία και να διαβάλλουν τις γυναίκες του Δημοκρατικού Στρατού, στοιχείο που δεν παρατηρείται σε κανέναν βαθμό στα άρθρα των αριστερών εντύπων.

Αυτή η εκστρατεία έχει διττό στόχο. Από τη μία επιδιώκει να πλήξει τον ΔΣΕ συνολικά ως προς την ηθική που προάγει. Οι θέσεις των κομμουνιστών διαστρεβλώνονται και αναπαράγονται αφηγήματα περί “κοινοκτημοσύνης γυναικών”, βιασμών και δολοφονιών παιδιών που στοχεύουν στην δημιουργία ηθικού πανικού που θα απομονώσει τον ΔΣΕ από την κοινωνία.³⁸² Τα “αιμοδιψή τέρατα” που αρπάζουν γυναίκες και φονεύουν παιδιά δεν μπορούν να έχουν κανένα κοινωνικό έρεισμα. Ενδεικτική είναι μια τέτοια ιστορία, που παρουσίαζε ως καταγγελία το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων το 1948, φιλοξενεί η Λίνα Τσαλδάρη στο έργο της *Εθνικαί κοινωνικαί πολιτικάί προσπάθειαι*: “Εις το χωρίον Μεσοχώρι Υπάτης 70 νέαι εξηναγκάσθησαν να παρακολουθήσουν την

381 Ταινία *Επικαίρων*, 23/04/1948 – 26/04/1948, Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, τεκμήριο D2626.

382 “Ο ελληνικός στρατός κατά τον αντισυμμοριακόν αγώνα (1946-1949). Η εκκαθάρισις της Ρούμελης και η πρώτη μάχη του Γράμμου”, Αρχηγείον Στρατού/ΔΙΣ, Αθήνα 1970, σ. 8

3ην Ιανουαρίου την παράστασιν έργου τιτλοφορουμένου “Κάτω η Παρθενιά”. Μετά την παράστασιν αι νέαι εξαναγκάσθησαν να συζευχθούν τους αντάρτας. Μεταξύ αυτών ευρίσκοντο και 2 γυναίκες έγγαμοι με βρέφη 3 και 5 μηνών και μία επίτοκος. Τα βρέφη εξεσφενδονίσθησαν παρά των ληστών εις την χιόνα, ίνα αποθάνουν εκ ψύξεως”.³⁸³

Από την άλλη, αυτή η προπαγάνδα στοχεύει να πλήξει ειδικά τις γυναίκες για τους λόγους καταστολής που αναφέραμε αλλά και γιατί αποτελούσαν τα πρόσωπα παρέμβασης του ΔΣΕ στον λαό. Έτσι, οι γυναίκες που μοιράζουν φυλλάδια για την νίκη, την λαοκρατία και την ειρήνη, για την αδελφосύνη με τους στρατιώτες του κυβερνητικού στρατού και εγκαλούν την κοινωνία βασισμένες σε μητροκεντρικές αφηγήσεις, χάνουν το όποιο δικαίωμα απεύθυνσης. Όπως είδαμε αναλυτικά στην δεύτερη ενότητα, είναι καθημερινό φαινόμενο τα δημοσιεύματα που καλούν σε ωμή βία όχι μόνο προς τις μαχήτριες αλλά και όσες με κάθε τρόπο στηρίζουν τους αντάρτες, καθώς όλες τους αποβλέπουν στο να πλήξουν το κράτος και το έθνος. Οι πρώτες θα έχουν το μερίδιο του λέοντος, μιας και η ενεργός συμμετοχή τους θα στρέψει και τα περισσότερα βέλη εναντίον τους. Όσοι τις είδαν, λέει ο Παύλος Παλαιολόγος, χρονογράφος του *Βήματος*, τις περιέγραψαν ως “φανατισμένες ύαινες”.³⁸⁴ Αυτή είναι η εικόνα των “συμμοριτισσών”, που όπως μας πληροφορεί και ο Υπουργός Μιχαήλ Αιλιανός: “ξέχασαν την αποστολή τους, το φύλο τους και ζώσθηκαν φυσεκλίκια όχι για να υπερασπιστούνε τη θρησκεία, την Πατρίδα και την Οικογένεια, αλλά για να σπείρουνε τον θάνατο, αντί να θερμάνουνε το σπέρμα της δημιουργίας και ξερριζώνουν τα παιδιά από την αγκαλιά της μάνας τους”.³⁸⁵ Εκτός από πολεμοχαρείς και αμετανόητες κομμουνίστριες, είναι και εχθροί των ιδανικών του Έθνους, που έχουν αρνηθεί κάθε φυσική τους ιδιότητα φτάνοντας μέχρι και στο σημείο να επιδίδονται στο άλλο μεγάλο προπαγανδιστικό επιχείρημα της εθνοφροσύνης, το “παιδομάζωμα”. Εκτός από το “παιδομάζωμα”, επιδίδονται και στον “ελεύθερον έρωτα” τον οποίο μάλιστα η εθνοφροσύνη εντάσσει στον “τομέα της ψυχαγωγίας των κομμουνιστοσυμμοριτών”.³⁸⁶ Οι εκπρόσωποι της εθνοφροσύνης διαμορφώνουν όψεις του κεντρικού τους λόγου απέναντι στον ΔΣΕ με βάση αυτό το αφήγημα. Δεν είναι τυχαίο που το περιοδικό Ακρίτας (επίσημη έκδοση της Υπηρεσίας Στρατιωτικού Τύπου του Εθνικού Στρατού) πέρα από τα συχνά ανέκδοτα με

383 Λίνα Τσαλδάρη, *Εθνικά κοινωνικά πολιτικά προσπάθειαι*, τ. Α', Αθήνα 1967, σ. 41

384 Κ. Καραγιώργης, «Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», *Δημοκρατικός Στρατός, Όργανο του Γ.Α. του ΔΣΕ*, τχ. 3, Μάρτιος 1949, σ. 177

385 Διετέλεσε Υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου με καθήκοντα Υφυπουργού Τύπου για τις κυβερνήσεις Θ. Σοφούλη και Αλ. Διομήδη έως το 1950. Τον Δεκέμβριο του 1949 έβγαλε λόγο με τίτλο “Μιλώ στις Ελληνίδες”. Αποσπάσματα στο: Αγγέλικα Ψαρρά, *Κι έγινα Μπολσεβίκα. Έμφυλοι Απόηχοι του Οκτώβρη στην Ελλάδα*, Εφημερίδα των Συντακτών, Αθήνα 2017, σ. 166.

386 “Ο ελληνικός στρατός κατά τον αντισυμμοριακόν αγώνα (1946-1949). Η εκκαθάρισις της Ρούμελης και η πρώτη μάχη του Γράμμου”, Αρχηγείον Στρατού/ΔΙΣ, Αθήνα 1970, σ. 8

υποτιμητικούς για τις γυναίκες αστεϊσμούς, θα έχει ως κεντρικό άρθρο μια κριτική στον ΔΣΕ και τον Μ. Βαφειάδη με τίτλο “γιατί βγήκαν στο κλαρί”.³⁸⁷ Η αντικομμουνιστική σεξιστική προπαγάνδα, που τις ήθελε να είναι “έκφυλες”, “ελαφρών ηθών”, να τις “μοιράζονται” οι αντάρτες, άλλες να μένουν έγκυες και άλλες να τους απατούν με τους φαντάρους του κυβερνητικού στρατού αναπαράγεται και μέσα από τα σκίτσα που κοσμούν τις σελίδες της εποχής.³⁸⁸ Βρίσκονται στον “αστερισμό της... παρθένου” προκαλώντας το έγκλημα.³⁸⁹ Στο περιοδικό *Ακρίτας* ξανά, συναντάμε δίπλα στα σκίτσα των “δεσποινίδων” - που αντικειμενοποιούνται και αποτελούν το ερωτικό ενδιαφέρον των φαντάρων - και της καρικατούρας της “στανιαρχόντισσας”, μια “έκφυλη συμμορίτισσα”, η οποία χαμογελά λάγνα και στα ρούχα της γίνονται “εμπριμέ” από τα σημάδια από τα χέρια των ανταρτών που την θώπευαν.³⁹⁰ Αντίστοιχα συναντάμε τις “ελαφρές ταξιαρχίες του Μάρκο” (εννοώντας τον Μάρκο Βαφειάδη), των οποίων οι μαχήτριες φορούν αποκαλυπτικά ρούχα και τακούνια, καπνίζουν, έχουν έντονο βάψιμο και ύφος. “Από συνήθεια” τιτλοφορείται ένα σκίτσο που περιλαμβάνει δύο μαχήτριες να συζητούν για μια ηλεκτρική συσκευή, η οποία βρέθηκε σε “μοναρχοφασιστικό” σπίτι και γι αυτό ο άνδρας της ιστορίας της “πέταξε τα μάτια έξω”. Σε μια άλλη οπτική σκιαγραφούνται ως γκροτέσκες μορφές που επιβάλλονται στους αντάρτες “συζύγους” τους, συμβολισμό που επεσήμανε από μεριάς στρατού πόσο αδύναμοι είναι οι άνδρες του ΔΣΕ και πόσο “εκτός κοινωνικού πλαισίου” δρουν οι γυναίκες του.³⁹¹ Στο σύνολο αυτών των απεικονίσεων, οι γυναίκες είναι εκτός των άλλων ρακένδυτες, αποστεωμένες, δεν παραπέμπουν σε μαχήτριες, αλλά σε εξευτελισμένες οντότητες.³⁹² Ο μηχανισμός εθνικής προπαγάνδας έχει βέβαια και τις πιο “ήπιες” πλευρές του, αυτές που προσβλέπουν στην ενσωμάτωση των γυναικών και την “ανάληψη” τους, όπως αναφέραμε. Ο Δ. Ζαφειρόπουλος, στον *Αντισυμμοριακό Αγών*, αναλύει μέσα από την σκοπιά της εθνικοφροσύνης την γυναικεία συμμετοχή στον ΔΣΕ στο κεφάλαιο *Επαναστατικά Ιδιομορφία*. Αντλεί στοιχεία από τις θεωρητικές επεξεργασίες του κομμουνιστικού στρατοπέδου και παρουσιάζει έτσι την πορεία των γυναικών στον ΔΣΕ, από τα διάφορα πόστα έως τις επιδόσεις. Η “γυνή των συμμοριτών” θέλει να μοιάσει σε μαχητικότητα στις γυναίκες του 1821, έχει αγωνιστική εμπειρία από την περίοδο της Κατοχής και εμπνέεται από τον Στάλιν.³⁹³ Η “ισχυροποίησης του ρόλου της”, αναφέρει, έφερε καλύτερα αποτελέσματα στην δράση της και από

387 Περιοδικό *Ακρίτας*, 20 Αυγούστου 1948, σ. 11, 13.

388 Περιοδικό *Ακρίτας*, αρ. Φύλλου 49, 5 Νοεμβρίου 1948, αρ. φύλλου 51, 5 Δεκεμβρίου 1948, αρ. φύλλου 54, 20 Ιανουαρίου 1949.

389 Περιοδικό *Ακρίτας*, αρ. φύλλου 33, 5 Μαρτίου 1948.

390 Περιοδικό *Ακρίτας*, αρ. φύλλου 12, Ιανουαρίου 1947, αρ. Φύλλου 48, 20 Οκτωβρίου 1948 και αρ. φύλλου 36, 20 Απριλίου 1948.

391 Περιοδικό *Ακρίτας*, αρ. φύλλου 53, 5 Ιανουαρίου 1949.

392 βλ. Παράρτημα.

393 Δημήτριος Ζαφειρόπουλος, *Ο Αντισυμμοριακός Αγών 1945-1949*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1956, σ. 35

αυτή την παραδοχή, χωρίς να αναφερθεί σε πηγές ή στοιχεία, περνά στο δράμα των “βιαίως στρατολογηθείσων Ελληνίδων” που υποκύπτουν και καθίστανται αντικείμενα “ψυχαγωγίας των κομμουνιστοσυμμοριτών”, εξακολουθούν ωστόσο να είναι αγνές αφού η ψυχή τους δεν “μολύνθηκε”.³⁹⁴ Όψεις αυτής της φαινομενικά ηπιότερης διαχείρισης ήταν ακόμη μια σειρά προκηρύξεων και επιστολών, που ο ΕΣ απηύθυνε στις ίδιες τις γυναίκες του Δημοκρατικού Στρατού (μαχήτριες είτε εν γένει υποστηρίκτριες), με στόχο αφενός να τις τρομοκρατήσει και αφετέρου να τις καλέσει σε λιποταξία. Στην προκήρυξη της 9ης Μεραρχίας του ΕΣ προς αυτές, τους ζητούν να πάψουν να βοηθούν τους αντάρτες ή και να τους εναντιωθούν, καθώς “προτιμότερο είναι να σε σκοτώσει ο εγκληματίας γιατί αρνήθηκες να γίνης συνένοχός του, παρά να σκοτωθείς από βόλι της πατρίδος σου”, συμπληρώνοντας πως σε αντίθετη περίπτωση “θα χτυπήσουν παντού για να τσακίσουν το προδοτικό τέρας, χωρίς να κάνουν διάκριση”.³⁹⁵ Διάθεση ενσωμάτωσης συναντάμε πιο έντονα σε άλλες επιστολές, όπως αυτή προς “τις μαχήτριες της λεγομένης 105 Συμμοριακής Ταξιαρχίας”, μέσα από την οποία τις καλούν να “τρέξουν” στον κυβερνητικό στρατό, ώστε να βρουν “τη στοργή και την αγάπη” που βρήκαν μετά την σύλληψη οι τραυματισμένες συναγωνίστριες τους, όπως η Ρόζα Τσιγούλη από το Βαψώρι Καστοριάς.³⁹⁶ Πιθανώς με αυτό τον τρόπο να πίστευαν ότι απογοητευμένες ή επιστρατευμένες γυναίκες θα ξεχνούσαν τα πολλαπλά περιστατικά έμφυλης βίας και θα παραδίδονταν στην εθνοφροσύνη. Μια δημόσια επιστολή που περιλαμβάνει το σύνολο των παραπάνω ιδεολογημάτων αποστέλλεται τον Μάρτιο του 1949 από τον Παν. Μαργαριτόπουλο, “τέως λοχαγό του Συμμοριακού Στρατού και τώρα ελεύθερο Έλληνα πολίτη”. Ο μέχρι πρότινος αποκαλούμενος “Κεραυνός” υιοθετεί τις προσεγγίσεις της εθνοφροσύνης εν συνόλω, κάνοντας αναφορές στο “ξεπούλημα της Μακεδονίας στους βούλγαρους και τους σλάβους” αλλά κυρίως αναπαράγοντας τις κατηγορίες που ήθελαν γυναίκες “να πωλούνται για λίγα τσιγάρα στους Αλβανούς” ή άνδρες του ΔΣ “να μην μπορούν να μιλήσουν με τις γυναίκες τους γιατί τις έχουν οι καθοδηγητές με τους Αλβανούς”.³⁹⁷

Αυτά τα κατασκευασμένα αφηγήματα είχαν να αντιμετωπίσουν σε κοινωνικό επίπεδο όσες πολώθηκαν με τον Δημοκρατικό Στρατό, αφηγήματα που για πολλές αργότερα μετατράπηκαν σε στίγμα και στοιχεία κατηγορητηρίου. Για την εθνοφροσύνη, όπως είναι και φυσικό επόμενο

394 Στο ίδιο, ό.π., σ. 37-38.

395 Προκήρυξη της ΙΧ Μεραρχίας του Ε.Σ. προς τις χωριατούλες Καστανιάνης- Πυρσόγιαννης-Βουρμπιάνης,- Λαγκάδας κ.τ.λ., χ.ε., Αρχείο Φλωράκης, Έντυπα Αστικού Στρατού.

396 Επιστολή προς τις μαχήτριες και μαχητές της λεγόμενης 105 Συμμοριακής Ταξιαρχίας, χ.ε., Αρχείο Φλωράκης, Έντυπα Αστικού Στρατού.

397 Επιστολή Γραμμένη στο Στρατηγείο της Ι Μεραρχίας του Εθνικού Στρατού, στις 15 Μάρτη 1949, Αρχείο Φλωράκης, Έντυπα Αστικού Στρατού.

αυτών των αναλύσεων, ανεξαρτήτως δράσης (εθελούσιας ή αναγκαστικής μέσω της πειθούς και της επιστράτευσης), ο κομμουνισμός και η όποια επαφή με την αριστερά ήταν καταστροφική για τις Ελληνίδες. Μπορούσαν να παραστρατήσουν μέχρι να καταλήξουν θύματα τους, με “ανυπολόγιστες συνέπειες” για το έθνος και το κράτος. Γι’ αυτό το λόγο προκρίνονταν οι δύο λύσεις, της συντριβής ή της ανάνηψης. Κάπως έτσι, το ελληνικό κράτος επιτύγχανε τους προπαγανδιστικούς και όχι μόνο στόχους του, νομιμοποιούσε την ακραία βία εναντίον των γυναικών που δεν συμμορφώνονταν, είτε φορούσε ένα ανθρώπινο “προσωπείο” για να πετύχει μια τύποις κοινωνική συναίνεση. Η τελευταία, βέβαια, περνούσε και μέσα από την διαμόρφωση και ηγεμονία της δικής του γυναικείας “εικόνας”, για την οποία έπρεπε να προβάλλει και το αντιπαράδειγμα...

Οι “άλλες” γυναίκες

Η εθνικοφροσύνη δεν μπορεί να αντιπαρατεθεί με τις διεργασίες γυναικείας ενδυνάμωσης που έχουν λάβει χώρα από την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης, εάν δεν δείξει ότι μπορεί να κινητοποιεί εξίσου τον γυναικείο παράγοντα. Απέναντι σε ένα κοινωνικό σύνολο που έχει έρθει σε επαφή με τις ιδέες του ΕΑΜ και έχει πιστέψει πως είναι η στιγμή για την ίση μεταχείριση του γυναικείου φύλου πρέπει να αντιπαραβάλει ένα δυνάμει ηγεμονικό εθνικό αφήγημα που θα ενσωματώνει και όψεις των λαϊκών αιτημάτων. Έτσι, θα παρουσιαστεί εντός Ελλάδας αλλά και στην διεθνή πολιτική σκηνή ο “εκσυγχρονισμός” σε σχέση με τα γυναικεία δικαιώματα, που όμως θα χρησιμοποιηθεί κατά κύριο λόγο εργαλειακά. Παράλληλα, θα ξεκινήσει η διαδικασία θεωρητικής κατασκευής του ιδεότυπου της “Ελληνίδας”.

Στην τελευταία περίπτωση σημαντικό ρόλο θα έχει και ο κόσμος της εκπαίδευσης, στελέχη του Υπ. Παιδείας και συνεργαζόμενοι εκδότες, τυπώνοντας “εγχειρίδια” μέσα από τα οποία θα επιχειρήσουν να παγιωθεί η “εθνικόφρων” αφήγηση για την θέση της γυναίκας. Ο λόγος για ένα από αυτά, το *“Η Θέσις της Γυναικός εν τη Κοινωνία και όλην την Διαδρομήν των Αιώνων και αι Διακριθείσαι Ελληνίδες από της Αρχαιότητος μέχρι Σήμερον”* που γράφει ο τέως γενικός επιθεωρητής μέσης εκπαίδευσης, Π. Ν. Δημόπουλος. Ο στόχος γίνεται σαφής από τον πρόλογο (που υπογράφεται τον Ιανουάριο του 1949) και δεν είναι άλλος από το να αναδείξει πως η γυναίκα μπορεί να “εξυψωθεί”, αγνοώντας τις στρεβλές καθοδηγήσεις του παρόντος που την καθιστούν “επιζήμια και καταστρεπτική εις την κοινωνίαν και το Έθνος” καθώς μεταβάλλεται σε “δάδα πυρπολούσαν οίκον και κοινωνίαν και πολιτείαν”. Στις πρώτες ενότητες, η εθνική αφήγηση

συνεχίζει από το σημείο που άφησαν τη θέση της γυναίκας οι διδαχές του καθεστώτος Μεταξά, της ΕΟΝ και του τρίτου ελληνικού πολιτισμού.³⁹⁸ Η θέση τους στο ιστορικό ελληνικό “συνεχές” μέχρι και το 1949 προβάλλεται ως αυτή της μητέρας που μπορεί να ενδιαφέρεται για την μόρφωση της και τα εθνικά θέματα, την διατήρηση της ομορφιάς και της φυσικής της κατάστασης, ωστόσο οφείλει να δεσμεύεται αυστηρά από τις “φυσικές κατευθύνσεις” και να πράττει πάντοτε με γνώμονα το τρίπτυχο “σωστή σύζυγος, οικοκυρά και μητέρα”.³⁹⁹ Η γυναικεία εργασία είναι για τον Δημόπουλο ένα αναγκαίο κακό, προέκυψε τα προηγούμενα χρόνια λόγω αντικειμενικών συνθηκών, ωστόσο πλέον πρέπει να μπουν περιορισμοί. Οι γυναίκες “πρέπει να απέχουν από ανδρικά επαγγέλματα” ή να εργάζονται όταν υπάρχει “σκληρά και αδυσώπητος ανάγκη”. Μάλιστα εκείνοι που επιθυμούν οι κόρες τους να σπουδάσουν σε ανώτατες σχολές και να ασχοληθούν με νομικά, ιατρικά ή άλλα επαγγέλματα, κρίνονται ως “αδικαιολόγητοι”. Ως προς την εξωτερική της εμφάνιση, τις συνήθειες και το ήθος, η “Ελληνίς” τηρεί τις παραδοσιακές αρχές. Ντύνεται και φέρεται σεμνά, δεν καπνίζει και δεν βάφεται και πάνω απ’ όλα “φυλά την παρθενία της ως κόσμημα”.⁴⁰⁰ Σημαντική θέση μέσα στην εθνικόφρονα αφήγηση έχει και η άρνηση στον “εξανδρισμό” της γυναίκας. Από το ντύσιμο μέχρι την εργασιακή προοπτική επιχειρείται με ψευδοεπιστημονικά κριτήρια (όπως η διαφορά βάρους γυναικείου – ανδρικού εγκεφάλου) να αποδειχθεί η “φυσική διαφορά” των δύο φύλων. Αυτό, καταλήγει ο συγγραφέας, δεν πρέπει να κάνει τις γυναίκες να υποτιμούν τους εαυτούς τους, αλλά να “γνωρίζουν” τα δικά τους θετικά στοιχεία. Υπ’ αυτό το πρίσμα τους αναγνωρίζει το δικαίωμα του “εκλέγειν”, αλλά όχι του “εκλέγεσθαι” καθώς αποτελεί μεγάλη ευθύνη.⁴⁰¹ Οι γυναίκες, γράφει, πρέπει να έχουν δικαίωμα ψήφου γιατί παρακολουθούν τα εθνικά πράγματα και πολύ περισσότερο αφού το έχουν και “πολλοί άνδρες άξεστοι και μέθυσοι, οι ανήκοντες το άσχημον φύλον”. Για μερίδα του εθνικού κορμού η πολιτική ωριμότητα των γυναικών ως κοινωνική κατηγορία εξισώνεται με άνδρες που λειτουργούν ως κοινωνικό περιθώριο. Βλέπουμε έτσι, πως η Γυναίκα των “εθνικοφρόνων” ερχόταν να ανατρέψει τις κατακτήσεις των γυναικών και να διασφαλίσει ξανά την πίστη της στην Πατρίδα, τη Θρησκεία, την Οικογένεια. Αυτή ήταν εξάλλου και η άποψη της γυναίκας που μερικά χρόνια αργότερα θα γινόταν η πρώτη ελληνίδα υπουργός: “ως προς δε την εκτέλεσιν των νέων της τούτων καθηκόντων, η Ελληνίς οφείλει να έχει πάντοτε υπόψη ότι η ανάμιξις της εις τα κοινά δεν πρέπει, ούτε δύναται, να θέσει εις ήσσονα μοίραν τα ιερά οικογενειακά της καθήκοντα, τα οποία θα έχουν πάντοτε την πρωταρχική

398 Ενδεικτικά: *Η Νεολαία*, τ. 5, 12.11.1938, σ. 165, τ. 8, 3.12.1938, σ. 273, τ. 51, 30.09.1939 σ. 1654.

399 Π. Ν. Δημόπουλος, *Η Θέσις της Γυναικός εν τη Κοινωνία και όλην την Διαδρομήν των Αιώνων και αι Διακριθείσαι Ελληνίδες από της Αρχαιότητος μέχρι Σήμερον*, Ιανουάριος 1949, σ. 176-177.

400 Στο ίδιο, ό.π., σ. 180-182.

401 Στο ίδιο, ό.π., σ. 203.

θέσιν, σύμφωνας προς τας Ελληνικάς παραδόσεις και αρχάς”⁴⁰²

Η εγχάραξη της εθνικής ιδεολογίας στις μάζες, ειδικά εν καιρώ πολέμου, επιτυγχάνεται και μέσα από την πρακτική και την δύναμη της εικόνας. Γι’ αυτό τον λόγο κάποιες γυναίκες έγιναν οι προσωποποιήσεις αυτών των πατριαρχικών αρχών και πολώθηκαν ενεργά με την εθνικοφροσύνη. Ήταν οι κυρίες της αστικής τάξης, οι έχουσες ως πρότυπο την βασίλισσα Φρειδερίκη. Ήταν μέλη των μέχρι πρότινος “ανεξάρτητων” γυναικείων οργανώσεων όπως ο Σύνδεσμος Ελληνίδων, το Εθνικό Συμβούλιο Γυναικών, ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων και το Λύκειο Ελληνίδων. Άλλες εντάχθηκαν σε ιδρύματα που ανέπτυσαν φιλανθρωπική δράση με πιο μαζική την *Φανέλλα του Στρατιώτου*, της οποίας επίτιμη πρόεδρος ήταν η *Αυτού Μεγαλειότης* Φρειδερίκη. Λειτουργούν όχι μόνο ως φορείς της κυβερνητικής ατζέντας αλλά και ως αρωγοί του Εθνικού Στρατού, που αποτιμά το έργο στήριξης των στρατευμένων και των ανταρτόπληκτων από μέρους τους ως “θεάρεστον και φιλόπατρι”.⁴⁰³ Οι γυναικείες οργανώσεις θα αναλάβουν και την ψυχαγωγία στρατιωτών και τραυματιών, οργανώνοντας εκδηλώσεις και επισκέψεις σε νοσοκομεία στις οποίες θα εμπλέξουν τοπικές οργανώσεις και σχολεία θηλέων.⁴⁰⁴

Όσον αφορά τα γυναικεία δικαιώματα εντός ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, δεν θα συνδράμουν με την ίδια ζέση. Το αίτημα ψήφου, που ήταν κυρίαρχο για τις γυναικείες συλλογικότητες κατά τον μεσοπόλεμο, δεν απεμπολείται αλλά “θυσιάζεται” μπροστά σε άλλες ιεραρχήσεις. Όπως παρουσιάσαμε εκτενώς στην προηγούμενη ενότητα, οι γυναίκες της αριστεράς στην Ελλάδα αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο έχουν συσπειρωθεί σε ενώσεις που εντάσσονται στην ΠΔΟΓ. Παράλληλα, με ποικίλους τρόπους καταγγέλλουν την έμφυλη βία, τις εκτελέσεις και τις φυλακίσεις εκατοντάδων γυναικών, δημιουργώντας ένα αρνητικό κλίμα για την ελληνική κυβέρνηση, που βρίσκει εναντίον της ακόμη και μετριοπαθείς δυνάμεις του δυτικού κόσμου, όπως η αριστερή πτέρυγα των βουλευτών του Εργατικού Κόμματος Αγγλίας.⁴⁰⁵ Αυτόν τον συσχετισμό πρέπει να ανατρέψουν οι αστές γυναίκες με τις αποστολές τους σε διεθνή συνέδρια και ειδικές επιτροπές του ΟΗΕ με πρώτη την Λίνα Τσαλδάρη που αναλαμβάνει να εκπροσωπεί το σύνολο τους, απευθύνει ωστόσο λόγο ξεκάθαρα κυβερνητικό και συντονισμένο με τον αμερικανικό

402 Λίνα Τσαλδάρη, *Εθνικαί Κοινωνικαί Πολιτικαί προσπάθειαι*, τ. Α, Αθήνα 1967, σ.49.

403 *Εμπρός*, 10 Οκτωβρίου 1948 και Περιοδικό Ακρίτας, αρ. φύλλου 50, 20 Νοεμβρίου 1948, σ. 19.

404 *Εμπρός*, 30 Νοεμβρίου 1948.

405 Λη Σαράφη, “Ο μονομερής Εμφύλιος με τα μάτια των βρετανών Εργατικών”, Βήμα, 11 Δεκεμβρίου 2016, διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2016/12/10/opinions/o-monomeris-emfylaios-me-ta-matia-twn-bretanwn-ergatikwn/>

παράγοντα.⁴⁰⁶ Η ενεργή αντίφαση μεταξύ της στάσης απέναντι στις γυναίκες του ΔΣΕ και του “εκσυγχρονιστικού” λόγου της Τσαλδάρη και των λοιπών κυριών, θα φέρει την κυβέρνηση προ των ευθυνών της. Για να δώσει δείγματα εκδημοκρατισμού και για να ικανοποιήσει τις γυναίκες της εθνικοφροσύνης⁴⁰⁷, θα παραχωρήσει δικαίωμα ψήφου σε δημοτικές μόνο εκλογές και με ηλικιακό όριο “άνω των 25” τον Απρίλιο του 1949. Βέβαια, η πραγματικότητα θα είναι πολύ πιο διαφορετική καθώς η δημοκρατία που επικαλούνται ειδικά σε σχέση με το γυναικείο ζήτημα, θα χαμογελά ειρωνικά απέναντι στα αιτήματα για παύση των γυναικείων εκτελέσεων, όταν θα χαρακτηρίζουν το βάρβαρο αυτό μέτρο σαν “κατάκτηση της ισότητας”.⁴⁰⁸ Στην ιστορική συγκυρία που πρώην φεμινίστριες θα κάνουν τέτοιες δηλώσεις, οι σελίδες του αστικού τύπου θα γεμίζουν με καταδικασμένες σε θάνατο ή σε ισόβια μαχήτριες, αυτοαμυντίσσες και κομμουνίστριες.⁴⁰⁹

Οι γυναίκες της αστικής τάξης δεν θα περιοριστούν εντός των γεωγραφικών ορίων του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, αλλά ούτε στα διεθνή γυναικεία συνέδρια. Θα ταξιδέψουν στο εξωτερικό και ειδικά στις ΗΠΑ, ώστε να μεταφέρουν στους “αρχιτέκτονες” της “ανθρωπιστικής βοήθειας” την δική τους εικόνα για την Ελλάδα. Ο λόγος που αρθρώνουν θα ανταποκρίνεται απόλυτα στις κυβερνητικές βλέψεις και θα υποστηρίζει θερμά την εμπλοκή του δυτικού κόσμου στα ελληνικά πράγματα. Τέτοια είναι η περίπτωση της Ρωξάνης Σωτηριάδη-Σέτζουικ, συζύγου του ανταποκριτή των New York Times, Alexander Sedgwick, η οποία θα δώσει αρκετές διαλέξεις και συνεντεύξεις στην Αμερική την περίοδο 1945-1947.⁴¹⁰ Ήδη από το φθινόπωρο του 1944 συγκροτούνται δύο αφηγήματα και η πλευρά των αστικών δυνάμεων εντάσσει τις γυναίκες της στο δικό της. Οι ομιλίες της ακολουθούν το ίδιο μοτίβο, ξεκινώντας με ένα “χρονικό” του εθνικοαπλευθερωτικού αγώνα στον οποίο αναγνωρίζει συλλήβδην την συνεισφορά των Ελλήνων -χωρίς αναφορές σε συνεργάτες – δικαιολογώντας ωστόσο τη στάση των όποιων “αγανακτισμένων” απέναντι στον ΕΛΑΣ, το ΕΑΜ και μετέπειτα τον ΔΣΕ. Είναι νοσοκόμες και φιλόανθρωποι - ταιριαστό στην τάξη τους – επικεντρώνονται στα θέματα των παιδιών, της κάλυψης των αναγκών σίτισης, στέγασης, ένδυσης κ.ά., αναπαράγοντας την – εντός των πλαισίων του κοινωνικού ρόλου τους - μητροκεντρική τοποθέτηση.⁴¹¹ Παράλληλα όμως και ιδιαίτερα μετά το ξεκίνημα του Εμφυλίου εμπλουτίζουν τον

406 Λίνα Τσαλδάρη, *Εθνικαί Κοινωνικαί*, ό.π., σ. 191-193.

407 Η Τσαλδάρη ζητάει προσωπικά από τον Κ. Τσαλδάρη να επιληφθεί του θέματος ώστε να μην αποτελεί πεδίο εκμετάλλευσης για κομμουνιστική προπαγάνδα, στο: Λίνα Τσαλδάρη, *Εθνικαί Κοινωνικαί*, ό.π., σ. 165-166.

408 *Ριζοσπάστης*, 16 Μαΐου 1947.

409 *Εμπρός*, 19 Οκτωβρίου 1948 και *Μακεδονία*, 31 Μαρτίου 1948.

410 Ενδεικτικά: Αφίσα για ομιλία στο Portland. “The present situation in Greece” Μάρτιος- Απρίλιος 1945, ΕΛΙΑ, Αρχείο Σωτηριάδη-Σέτζουικ Ρ., φακ. 2

411 “Greece and American Public Opinion”, προσχέδιο ομιλίας 1947, ΕΛΙΑ, Αρχείο Σωτηριάδη-Σέτζουικ Ρ., φακ. 2

λόγο τους με την πολιτική ανάλυση της εθνοφροσύνης, ξεπερνώντας τα όρια που τις θέλουν να μην εμπλέκονται με την πολιτική. Η υποστήριξη της πολιτικής της κυβέρνησης και ο ρόλος του αμερικανικού παράγοντα συν της διεθνούς κοινής γνώμης κρίνεται απαραίτητη, καθώς “απειλείται” η “ίδια η ύπαρξη του ελληνικού Κράτους από αντάρτες και τρομοκράτες υποκινούμενους από τους κομμουνιστές” ώστε οι “τρομοκράτες να εγκαθιδρύσουν ολοκληρωτικό καθεστώς στην Ελλάδα”. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός πως η Σωτηριάδη-Σέτζουικ ετοιμάζει τις τοποθετήσεις της για την ελληνική πραγματικότητα με βάση αποσπάσματα τοποθετήσεων του Χ. Τρούμαν (12 Μάρτη 1947) του Αμερικανού Υπ. Εξωτερικών (21 Μάρτη 1947) του Μάρσαλ προς τα Ηνωμένα Έθνη (17 Σεπτεμβρίου 1947).⁴¹² Επιπλέον επιστρατεύει το αφήγημα του εξωτερικού (σλαβικού και ρωσικού) κινδύνου, το οποίο στοιχειοθετείται με όρους ιστορικής συνέχειας, αφού οι σλαβικοί λαοί των Βαλκανίων σκιαγραφούνται ως “ο προαιώνιος εχθρός των Ελλήνων και των βυζαντινών” που απειλεί την χώρα από κοινού με την “ιμπεριαλιστική τάση που ανέκαθεν είχαν οι Ρώσοι”.⁴¹³ “*The Russian people want Haghia Sofia*” πληροφορεί στη συνέχεια η Σωτηριάδη-Σέτζουικ σε μια στιγμή που τα όρια του εθνικού λόγου ξεδιπλώνονται. Η ίδια, ενώ πραγματοποιεί τις διαλέξεις της συνομιλεί με επιστολές με Υπουργό που δεν κατονομάζει και τον ενημερώνει για την πορεία του έργου της, βρισκόμενη σε ξεκάθαρη σύμπλευση με την την επίσημη ελληνική γραμμή.⁴¹⁴ Για την Ρωξάνη Σωτηριάδη-Σέτζουικ, η ελληνική υπόθεση είναι κρίσιμη για την ασφάλεια της Ευρώπης “και η ασφάλεια, πολύ περισσότερο από τα ιδανικά, είναι ένας λόγος για να εξοπλίζεται μια χώρα, να απειλεί για πόλεμο και αν είναι αναγκαίο, να πραγματοποιεί την απειλή της”.⁴¹⁵ Υπερασπίζεται ενεργά την επιβίωση του προπολεμικού status quo αναφέροντας πως “Η Ελλάδα σήμερα πολεμάει για κάτι που είναι πιο σημαντικό από την εθνική ανεξαρτησία [...] είναι κυριολεκτικά ένας πόλεμος επιβίωσης, όχι μόνο της φυσικής και εθνικής ζωής, αλλά για την δυνατότητα της συνέχισης άσκησης εξουσίας και λειτουργίας με βάση νόμους, παραδόσεις, θεσμούς και τα εθνικά “κειμήλια” της περασμένης από γενιά σε γενιά γνώσης, τέχνης, επιστήμης”. Υπ’ αυτό το πρίσμα αρνείται να αναγνωρίσει τα χαρακτηριστικά της αντιπαράθεσης αλλά και των υποκειμένων εντός της: “Στην Ελλάδα υπάρχει ελευθερία και ισότητα [...] Δεν υπάρχει εμφύλιος πόλεμος. Δεν τίθεται ζήτημα αντιπαράθεσης κοινωνικής, οικονομικής, ή ως προς τον εσωτερικό πολιτικό λόγο. Δεν πρόκειται για τον αγώνα μιας τάξης απέναντι σε μια άλλη, ή ενός πολιτικού χώρου εναντίον ενός άλλου. Δεν είναι οι δημοκράτες φτωχοί που πολεμούν τους καταπιεστικούς πλούσιους. Δεν θα είχε ξεκινήσει,

412 Σημειώσεις ομιλίας που χρονολογείται το 1947 με τίτλο “Η Απειλή”, ΕΛΙΑ, Αρχείο Σωτηριάδη-Σέτζουικ Ρ., φακ. 2

413 Σημειώσεις ομιλίας που χρονολογείται το 1947 με τίτλο “Η Απειλή”, ΕΛΙΑ, Αρχείο Σωτηριάδη-Σέτζουικ Ρ., φακ. 2

414 “Φίλε κ. Υπουργέ”, επιστολή της Ρ. Σωτηριάδη-Σέτζουικ, ΕΛΙΑ, Αρχείο Σωτηριάδη-Σέτζουικ Ρ., φακ. 2

415 Σημειώσεις ομιλίας που χρονολογείται το 1947 με τίτλο “Η Απειλή”, ΕΛΙΑ, Αρχείο Σωτηριάδη-Σέτζουικ Ρ., φακ. 2.

δεν θα είχε συνεχιστεί, δεν θα είχε λάβει οικονομική και στρατιωτική βοήθεια από τις ΗΠΑ αν ήταν κάτι τέτοιο, δεν θα είχε υποστηριχθεί από τον Δυτικό κόσμο...”.⁴¹⁶ Αρκείται στο να παραλείψει την όποια αναφορά στις γυναίκες της άλλης πλευράς, στα δικαιώματά τους και τις παραβιάσεις τους, στάση που ανταποκρίνεται και στο γεγονός ότι δεν τις αντιμετωπίζει (η ίδια αλλά και το ελληνικό κράτος εν γένει) ως πολίτες του, αλλά ως εξωγενή κίνδυνο. Γι αυτό τον λόγο, θα υπάρξει και έντονη αρνητική “τροφοδότηση από το κοινό της και δη το γυναικείο, όπως στην περίπτωση όσων την παρακολούθησαν από το Woman’s Club of Evanston, με την επιστολή αποτίμησης της εκδήλωσης να αναφέρει πως “οι Ελληνίδες που βρίσκονται στην Αμερική διαφώνησαν με τις θέσεις της.”⁴¹⁷ Αντίστοιχο θα είναι το κλίμα μετά την συνέντευξη της σε ραδιοφωνική εκπομπή τον Δεκέμβριο του 1947, με την Iphigene Bettman από τους New York Times να της αποστέλλει γράμμα στο οποίο σημειώνει πως αρκετοί ακροατές και ακροάτριες έκριναν πως “αδικείται” η ελληνική αριστερά.⁴¹⁸

Η επίτευξη των στόχων γυναικών όπως η Ρωξάνη Σωτηριάδη-Σέτζουικ στα πλαίσια του ρόλου άτυπου εκπροσώπου που τους δόθηκε από την ελληνική κυβέρνηση, κρίνεται αμφίβολη και ανά περιπτώσεις αρνητική. Ο υπερβάλλον ζήλος να ανταποκριθούν στο πολιτικό τους καθήκον τις καθιστά μη αξιόπιστες απέναντι σε μερίδες της κοινής γνώμης, που είτε διαφωνούν πολιτικά με τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης, είτε λόγω εσωστρέφειας διαφωνούν με την εμπλοκή (κυρίως οικονομικά) σε έναν πόλεμο ο οποίος δεν επηρεάζει άμεσα την αμερικανική πραγματικότητα. Οι υποστηρικτές της αντικομμουνιστικής πολιτικής σαφώς βρήκαν ακόμη ένα μέσο, ώστε σε διεθνές και εγχώριο επίπεδο, να διαδώσουν τις ιδέες και τις πολιτικές τους, ωστόσο σε αυτόν τον αμιγώς πολιτικό αγώνα που ξεπερνούσε τα μητροκεντρικά γυναικεία κοινωνικά όρια του συντηρητικού κόσμου, επιλέχθηκε οι κύριοι εκπρόσωποι να είναι άνδρες. Δεν είναι τυχαίο το ότι η ίδια η Σωτηριάδη-Σέτζουικ παρουσιάζεται πάντοτε ως γυναίκα του ανδρός της, ενώ εκκωφαντική είναι και η απουσία δημόσιων αναφορών στο ελληνικό αρχειακό υλικό για γυναίκες με αντίστοιχη δράση με εξαιρέσεις τα πεδία που “επιτρέπουν” την γυναικεία δραστηριοποίηση.

416 Προσχέδιο διάλεξης στο Harvard Club, 19 Οκτωβρίου 1947. ΕΛΙΑ, Αρχείο Σωτηριάδη-Σέτζουικ Ρ., φακ. 2.

417 Comment letter of Woman’s Club of Evanston για την ομιλία της Ρωξάνης Σωτηριάδη-Σέτζουικ, 13 Απριλίου 1947, ΕΛΙΑ, Αρχείο Σωτηριάδη-Σέτζουικ Ρ., φακ. 2.

418 Γράμμα προς την Ρωξάνη Σωτηριάδη-Σέτζουικ από την Iphigene Bettman των NYT, 4 Δεκεμβρίου 1947, ΕΛΙΑ, Αρχείο Σωτηριάδη-Σέτζουικ Ρ., φακ. 2.

“η μητέρα μας, η γλυκειά βασίλισσα Φρειδερίκη,
που μας έσωσε από τους συμμορίτες”⁴¹⁹

Το πεδίο που θα δώσει στις “άλλες γυναίκες” τον χώρο για να αναπτύξουν στο έπακρο την πολεμική τους απέναντι στις δυνάμεις του ΚΚΕ και του ΔΣΕ, θα προκύψει όχι μέσα από την χειραφέτηση, αλλά από την επίκληση στην γυναικεία φύση και τον ρόλο της μητέρας. Ως άλλες “μητέρες του Έθνους” θα αναλάβουν το έργο της “διάσωσης” χιλιάδων ελληνοπαίδων από τις δυνάμεις του κομμουνισμού, όπως περιγράφει η βασίλισσα Φρειδερίκη στο έργο της *Μέτρο Κατανόησης*. Βολική παράληψη για αυτό το αφήγημα είναι, βέβαια, το γεγονός πως πολλά από τα παιδιά που πέρασαν στις πρώην Λαϊκές Δημοκρατίες προέρχονταν από οικογένειες σλαβόφωνων μακεδόνων.⁴²⁰ Για να ανταποκριθούν στις ανάγκες αυτού του ρόλου τους, οι γυναίκες αυτές θα αναιρέσουν κατά κάποιο τρόπο την αρχή τους, που θέλει την οικογένεια να είναι πάνω απ’ όλα. Ως οικογένεια ορίζεται τώρα το έθνος και πράττουν, θα έλεγε κανείς, ως ακτιβίστριες της εθνικοφροσύνης. Γυρίζουν όλη την Ελλάδα, μετακινούνται μεταξύ των 53 παιδουπόλεων, των σχολών απασχόλησης, των “Σπιτιών του παιδιού” και των κέντρων οικοτεχνίας.⁴²¹ Ανάμεσα τους, 72 θα είναι εκείνες που θα αναλάβουν κομβικές θέσεις στο σύνολο των εγχειρημάτων του Βασιλικού Ιδρύματος Πρόνοιας. Πρόκειται για συζύγους πολιτικών, πρεσβευτών και ανδρών του επιχειρηματικού και στρατιωτικού κόσμου, με πιο γνωστές την Λίνα Π. Τσαλδάρη, την Αλεξάνδρα Μελά και τη Λαΐδη Νόρτον. Τις αποκαλούσαν “κυρίες της βασιλίσσης” και είναι οι βασικές υπεύθυνες για να υλοποιηθεί το “παιδοφύλαγμα”, όπως ονομάζεται η απομάκρυνση των παιδιών από τις εμπόλεμες ζώνες και επί της ουσίας από τον “κομμουνιστικό κίνδυνο”. Πολλές φορές τις συναντάμε σε φωτογραφίες και ταινίες επικαίρων στο πλευρό της Φρειδερίκης, η οποία φτάνει ως “Μάνα της Ελλάδας” ακόμη και σε εμπόλεμες ζώνες.⁴²² Όσο προστατευτικές παρουσιάζονται να είναι προς τα παιδιά, άλλο τόσο σκληρές είναι προς τους “αντεθνικώς δρώντες”. Τους καταριούνται κατά τις λαϊκές παραδόσεις⁴²³ ή τους αντιμετωπίζουν με το ίδιο μίσος που συναντάμε στο εμπόλεμο πεδίο, όπως προκύπτει από την περιγραφή της βασίλισσας για το περιστατικό όπου μια (πιθανώς) κομμουνίστρια αγρότισσα “για να την προκαλέσει” της ζητούσε να μεριμνήσει για τον άδικα

419 Τραγοῦδι που καλούνταν να τραγουδήσουν τα παιδιά στις παιδουπόλεις, στο: M. Mazower, *After the war was over*, Princeton University Press, 2000, σ. 98-100

420 *Μαχήτρια*, φ.2., 10 Σεπτεμβρίου 1948 και Nova Makedonka, Ιούλιος 1949, σ. 8.

421 T. Vervenioti, “Charity and Nationalism”, ό.π., σ. 119.

422 Ταινία Επικαίρων, 23/04/1948 – 26/04/1948, Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, τεκμήριο D2626 και Βασίλισσα Φρειδερίκη, *Μέτρο Κατανόησης*, ΚΑΡΖΗΣ Θ., Αθήνα 1971, σ. 146.

423 Εμπρός, 30.11.1948

φυλακισμένο άνδρα της.⁴²⁴

Αποδεικνύονται υπέρ το δέον χρήσιμες και γι' αυτό αντιμετωπίζονται από την κυβέρνηση ως βασικό χαρτί πολιτικής προπαγάνδας. Προσωποποιούν την ευαίσθητη πλευρά του κράτους αφού: “απαντούνε με την περίθαλψιν του παιδιού, ακόμη και του παιδιού του αντάρτη. Γιατί το παιδί δεν νοιώθει και δεν ευθύνεται για την αμαρτία των γονέων του”.⁴²⁵ Βέβαια, αυτά τα λόγια του Υπουργού Τύπου σε μια μεταγενέστερη ανάγνωση αναδεικνύουν τις σκοτεινές όψεις των παιδουπόλεων και της δράσης αυτών των γυναικών, οι οποίες λειτουργούσαν ως παράτυπες “κοινωνικές υπηρεσίες” με παιδιά αριστερών και ανταρτιστών. Αποκαλυπτικές είναι οι μαρτυρίες γυναικών πολιτικών κρατούμενων να κάνουν λόγο για απαγωγές παιδιών συναγωνιστριών τους από τις φυλακές και τους τόπους εξορίας. Την ίδια στιγμή που αυτά λάμβαναν χώρα, οι μαχήτριες απεικονίζονται ως “στείρες” που επιδίδονται στο “παιδομάζωμα” για να καλύψουν το κενό που αφήνει η έλλειψη δυνατότητας να τεκνοποιήσουν.⁴²⁶ Κινητήρια δύναμη για την συγκρότηση και λειτουργία των παιδουπόλεων και των υπόλοιπων δομών ήταν το αντικομμουνιστικό μένος και κατ' επέκταση η συντονισμένη προσπάθεια για την εγχάραξη των “εθνικών ιδεών” στα παιδιά. Αποκαλυπτικά για να αντιληφθούμε αυτή την προέκταση είναι τα γραφόμενα της Φρειδερίκης για τις σχολές στη Λέρο και τις “νεαρές κομμουνίστριες”. Αποτελούν για την ίδια ένα από τα δυσκολότερα προβλήματα προς διαχείριση και γι' αυτό υπάρχει “υπόθεσις” (σχέδιο) για την πολιτική μεταστροφή τους, το οποίο γνωρίζουν και καλούνται να φέρουν εις πέρας λίγες έμπιστες.⁴²⁷

Μέσα από την πρακτική τους, οι “άλλες γυναίκες” θα καταφέρουν όχι μόνο να εξυπηρετήσουν την εθνικοφροσύνη, αλλά να διεκδικήσουν θέση και αναγνώριση εντός της. Αυτό ίσχυε συνολικά, από την Φρειδερίκη, που με το “φιλανθρωπικό κοινωνικό έργο” της ισχυροποίησε την θέση του Παλατιού, την Λίνα Τσαλδάρη που την δεκαετία του 1950 θα εκλεγεί Υπουργός μέχρι όλες τις κυρίες των ανώτερων στρωμάτων που αναβάθμισαν το κοινωνικό τους status μέσα από τις αγαθοεργίες και την εθνική πολιτική δράση. Την ίδια στιγμή, ζούσαν σε έναν κοινωνικό σχηματισμό που είχε υιοθετήσει βάρβαρες πρακτικές εναντίων γυναικών, ενώ στο θεσμικό πλαίσιο αρνούνταν να παραχωρήσει στο γυναικείο συλλογικό υποκείμενο ίσα δικαιώματα. Πέρα από το

424 Βασίλισσα Φρειδερίκη, *Μέτρο Κατανοήσεως*, ό.π., σ.145.

425 “Μιλώ στις Ελληνίδες”. Αποσπάσματα στο: “Κι έγινα Μπολσεβίκα. ό.π., σ. 166.

426 Περιοδικό Ακρίτας, αρ. φύλλου 34, 20 Μαρτίου 1948.

427 Βασίλισσα Φρειδερίκη, *Μέτρο Κατανοήσεως*, ό.π., σ. 139.

δικαίωμα ψήφου που είχε δρομολογηθεί και θα γινόταν καθολικό το 1952, δεν υπήρξε για τα επόμενα χρόνια καμία αλλαγή στο νομοθετικό πλαίσιο -που είχε μείνει απαράλλαχτο από την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας – και το οποίο αντιμετώπιζε τις γυναίκες αντίστοιχα με τα παιδιά απέναντι στο νόμο, θεσμοθετούσε την έμφυλη διάκριση όσον αφορά τα εργασιακά τους δικαιώματα, ενώ δεν αναγνώριζε κανένα απολύτως δικαίωμα εντός θεσμού του γάμου ή απέναντι στην έμφυλη βία. Η θέση της εθνικοφροσύνης για την γυναίκα, αναπαρήγαγε διαρκώς τις αντιθέσεις και τις αντιφάσεις της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, της τάξης και του ρόλου. Και μέσα από αυτές τις γυναίκες έδειξε ποιες ήταν οι μόνες που για αυτό το σύστημα εξουσίας θα μπορούσαν να έχουν μια θέση έξω από τα τετραγωνικά του σπιτιού τους.

“Τα δύο χρόνια του Δημοκρατικού Στρατού ήταν τα καλύτερα χρόνια της ζωής μου. Είχα κι εγώ στον Δημοκρατικό Στρατό την δική μου άποψη, τη δική μου γνώμη, να την πω, να με υπολογίσουνε.. Αν μου λέγανε που θες να πας να ζήσεις θα πω στον Ταύγετο. Τόσο πολύ το αγαπώ και σου λέω γιατί. Κι όχι μόνο εγώ, κι άλλες κοπέλες από εκεί, γιατί άλλοι λιγότερο κι άλλοι περισσότερο, είχαν το ίδιο μυαλό οι άντρες. Καβαλάγαν το γαϊδούρι και η γυναίκα από πίσω φορτωμένη. Κι εκείνος καβάλα και κούναγε και τα πόδια του. Και η γυναίκα υποχρεωμένη να κουβαλάει τα ξύλα. Να μην περπατάει αυτός και να τα φορτώσουνε πάνω στο γαϊδούρι. Τέτοια νοοτροπία. Η γυναίκα ήταν ένα εργαλείο του σπιτιού, πως να το πω, ένα τέτοιο πράγμα. Δεν ήταν άνθρωπος. Λέει μια παροιμία: “τον Μανιάτη τον ρωτήσανε έχεις παιδιά; και απαντάει όχι, 2 κορίτσια”. Ή έχω 3 παιδιά και μια κοπέλα... Δεν ήταν παιδί το κορίτσι. Τέτοιο πράγμα είχαν στις γυναίκες οι μανιάτες. [...] Όταν βγήκα από τη φυλακή, πήγα στην Καλαμάτα, ο ένας ο αδερφός μου είχε πάρει την οικογένεια αυτού που ήταν στη φυλακή και τους είχε εκεί. Και λέω “θέλω να πάω στα γραφεία της ΕΔΑ” και απαντάει “δεν πας πουθενά, αν δεν είναι και η νύφη μας μαζί ή τα παιδιά”. “Γιατί, για να μου δείξουνε τον δρόμο;” ρωτάω. “Μια φορά να πάω και θα τον μάθω”. Και απαντάει “δεν θα πηγαίνεις μόνη σου”. Λέω “καλά δεν ντράπηκες; με ποιο δικαίωμα; Σ’ άλλα μέρη δεν τους είπαν δεν θα κυκλοφορείτε μόνες σας. Είχαμε αντάρτικο, φυλακές και θα μου έλεγες μην πας μόνη σου πουθενά; Δεν πολέμησα για να μου πεις αν θα πάω στην ΕΔΑ μόνη μου. Συμφωνείς να πηγαίνω μόνη μου όπου θέλω; Και να γυρίζω στο σπίτι όποτε θέλω εγώ;” Λέει όχι και απαντάω: “Οι δρόμοι μας χωρίζουν”. Και έφυγα και ήρθα στην Αθήνα μόνη μου.”

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα εργασία έγινε προσπάθεια να προσεγγίσουμε την ιστορία του Εμφυλίου πολέμου υπό το πρίσμα του έμφυλου παράγοντα και της ιστορίας των γυναικών. Στόχος ήταν να αναδειχθεί όσο το δυνατόν πληρέστερα η γυναικεία συλλογική πορεία μέσα στις κοσμογονικές αλλαγές της δεκαετίας του 1940, μια πορεία με συνέχειες και ασυνέχειες, επιλογές και οριοθετήσεις. Το αρχειακό υλικό και η κεντρική ιστορική αφήγηση επιχειρήθηκε να συνομιλήσει ενεργά με τις μαρτυρίες αυτών των γυναικών και ιδιαίτερα της Αλεξάνδρας ώστε να “αποδώσουμε τις γυναίκες στην ιστορία και την ιστορία στις γυναίκες” μέσα από την ισότιμη δική τους αφήγηση.

Η γυναικεία συμμετοχή στον Δημοκρατικό Στρατό δεν μπορεί να ιδωθεί ως μια παραφωνία, αλλά ως απότοκο των διεργασιών που είχαν συντελεστεί σε επίπεδο ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Οι πολλαπλές καταπιέσεις που χαρακτήριζαν την ζωή των γυναικών σε επίπεδο ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, παράγωγα του οικονομικού-κοινωνικού συστήματος και της πατριαρχικής δομής του, κλυδωνίζονται μέσα σε συνθήκες πολέμου. Ο πόλεμος δεν σημαίνει μόνο καταστροφή ζωής και πλούτου, αλλά και διάλυση των υπάρχοντων κοινωνικών δομών. Το καθεστώς της απόλυτης ανελευθερίας, αναδεικνύει εκείνο τον συμπυκνωμένο ιστορικά και πολιτικά χρόνο, όπου μέσα από αυτόν αναδύονται νέες πρακτικές και ρόλοι για τα συλλογικά υποκείμενα. Αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση των γυναικών. Η πολύμορφη δράση τους, διαμορφώνει νέους όρους για την διεκδίκηση της ελευθερίας τους. Συμμετέχει είτε αναπαράγοντας τον ρόλο που της έχει δοθεί κοινωνικά, της μάνας, ράφτρας, τροφού, είτε ακόμη και με το όπλο στο χέρι. Η δράση τους στην Κατοχή και την Αντίσταση μέσα από το ΕΑΜ, την Λεύτερη Νέα, την ΕΠΟΝ, καθώς και η παρουσία των πρώτων ανταρτισσών στον ΕΛΑΣ, συγκρότησε τη νέα συλλογική ταυτότητα των γυναικών και πραγμάτωσε μια μικρή επανάσταση μέσα στο σύνολο των ανατροπών της περιόδου. Οι μέχρι πρότινος αποκλεισμένες από την δημόσια σφαίρα επιδίδονταν σε πρακτικές που τις βοηθούσαν να εισβάλλουν σε πεδία που ιστορικά μονοπωλούσαν οι άνδρες. Έτσι ριζοσπαστικοποιήθηκαν πολυεπίπεδα ως συλλογικό υποκείμενο μέσα από έναν αγώνα, που αν και κυρίαρχα εθνικοαπελευθερωτικός, εμπλουτίστηκε με το αίτημα της λαοκρατίας διεκδικώντας κοινωνικό μετασχηματισμό (κυρίως υπό το πρίσμα της δικαιοσύνης και των καλύτερων συνθηκών ζωής) και έμφυλη ισότητα. Πολιτικοποιήθηκαν και είδαν πως το φύλο τους μπορεί να έχει πρωταγωνιστικό ρόλο σε μια άλλη κοινωνία μέσα από τους θεσμούς της Ελεύθερης Ελλάδας. Παράλληλα, είτε έμπρακτα είτε ιδεολογικά, ήρθαν σε επαφή με την ένοπλη πάλη, η οποία εν καιρώ

πολέμου ειδώθηκε ως το υπέρτατο μέσο υπεράσπισης του εαυτού και της συλλογικότητας.

Μετά την Απελευθέρωση και τα Δεκεμβριανά ήρθε η συλλογική διάψευση. Αντικειμενικοί παράγοντες γιγάντωσαν τις δυσκολίες, αφού η κοινωνική πλειοψηφία έπρεπε να αντιμετωπίσει την φτώχεια, την πείνα και την καταστροφή που είχε προκαλέσει ο πόλεμος. Μαζί ήρθαν και οι πολιτικές απογοητεύσεις, καθώς το ενδεχόμενο του εκμοντερνισμού της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, με ότι αυτό σήμαινε για τα γυναικεία δικαιώματα στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα, αντικαταστάθηκε από μια πραγματικότητα που υποδήλωνε την επιστροφή στις προπολεμικές συνθήκες. Αυτό υποσχόταν η ανερχόμενη εθνικοφροσύνη, δηλαδή το αστικό πολιτικό προσωπικό, οι συντηρητικές κοινωνικές μερίδες και οι ντόπιοι συνεργάτες των δυνάμεων κατοχής και θα το διασφάλιζαν με τη βοήθεια των συμμάχων. Το ξέσπασμα της Λευκής Τρομοκρατίας και η μονομερής βία που ασκήθηκε στα πλαίσια της είχε έντονα έμφυλο πρίσμα, γεγονός στο οποίο δεν δίνεται ηρέπεια ιστοριογραφική σημασία. Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε για την ανάδειξη της έμφυλης βίας ήταν αποκαλυπτική. Εκατοντάδες γυναίκες έπεσαν θύματα διαπομπεύσεων, δημόσιων κουρεμάτων, κακοποιήσεων και βιασμών. Αυτή η πρακτική είχε ως φυσικούς αυτουργούς σε πρώτη φάση Χωροφύλακες και μέλη εθνικιστικών αντικομμουνιστικών ομαδοποιήσεων που ανέπτυσαν παρακρατική δράση. Μέσα από την έξαρση της βίας διαμορφωνόταν σε πανελλαδικό επίπεδο μια ασφυκτική κατάσταση που δεν αφορούσε μόνο τους κομμουνιστές. Όλος ο εαμικός, δημοκρατικός κόσμος και δη οι γυναίκες τέτοιων καταβολών μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να κινδυνεύσουν. Με το ξέσπασμα του πολέμου η πρακτική της έμφυλης βίας σε όλο το εύρος της δεν θα παύσει. Θα εξακολουθήσει – πλέον με περισσότερους αυτουργούς - να αποτελεί βασικό μέσο επιβολής και καταστολής του γυναικείου δυναμικού και κατ' επέκταση ολόκληρων κοινωνικών συνόλων. Η εκκωφαντική σιωπή της κυβέρνησης για τους συστηματικούς βασανισμούς, τις διαπομπεύσεις και τους βιασμούς γυναικών, δημιουργεί έντονο προβληματισμό για το κατά πόσο ήθελε να θέσει όρια στις πρακτικές των εθνικοφρόνων και επιβάλλει να φωτιστεί περαιτέρω από την έρευνα η διάσταση της έμφυλης βίας.

Στο αυστηρά οριοθετημένο πεδίο επιλογών που διαμόρφωνε αυτή η κατάσταση, η συσσωρευμένη πείρα της αντίστασης και η μετατόπιση του εαμικού δυναμικού σε σχέση με τον ρόλο της βίας, κάνει τις γυναίκες να καταλήξουν στην λύση της εξόδου στο βουνό και την εμπλοκή στην ένοπλη σύγκρουση, να επιλέξουν εν ολίγοις την ενεργητική αυτοάμυνα. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται οι γυναίκες μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος που αργά ή γρήγορα θα

συλλαμβάνονταν. Αυτές θα είναι και το γυναικείο στελεχιακό δυναμικό του ΔΣΕ. Πολύ περισσότερες είναι οι επονίτισσες και εαμίτισσες, καθώς κι εκείνες που είχαν συνδεθεί με την Αντίσταση λόγω οικογένειας ή συζύγου. Από τα τέλη του 1947 και την όξυνση της ανάγκης για εφεδρείες, θα υπάρξει και μια τρίτη κατηγορία, αυτή των επιστρατευμένων, που μακροπρόθεσμα θα γίνει και η πιο μαζική. Αν και στην αρχή τα ηλικιακά όρια είναι πιο ρευστά, ο γυναικείος παράγοντας εντός ΔΣΕ αποτελείται κυρίως από νεαρές γυναίκες, αγρότισσες και στην πλειονότητα τους χωρίς μόρφωση. Μέσα από αυτά τα κριτήρια καθορίστηκαν οι όροι απεύθυνσης της ηγεσίας στο γυναικείο δυναμικό.

Το ΚΚΕ και ο ΔΣΕ θα επιχειρήσουν να ενισχύσουν όσο το δυνατόν καλύτερα το γυναικείο συλλογικό υποκείμενο, που διαρκώς αυξάνεται και καταλήγει να αποτελεί το 30%, ώστε να καταστεί αποτελεσματικό, πολιτικά πιστό και ενεργό κομμάτι της συλλογικής υπόθεσης. Έτσι θα αναπτυχθεί μια πολυεπίπεδη διαδικασία “αφύπνισης” με κόμβους την πολιτικοποίηση, την άνοδο της πολιτισμικής στάθμης των μαχητριών, την εκπαίδευσή τους και την συγκρότηση ισχυρών δεσμών με τις υπεύθυνες τους. Στην πρώτη περίπτωση δεν μπορούμε να μιλήσουμε για υψηλά ποσοστά θεωρητικής συγκρότησης, μιας και αυτό ίσχυε μόνο για την περίπτωση των ανώτατων στελεχών. Μέσα από τις συνελυσιακές διαδικασίες και τα ακτίφ ισχυροποιήθηκε μια πρόωπη πολιτικοποίηση που ανταποκρινόταν περισσότερο στην πρόσληψη όψεων της λαοκρατίας, της ελευθερίας και της γυναικείας ριζοσπαστικοποίησης. Η εκπαίδευση συνέβαλε στο να νιώσουν οι μαχήτριες πως “αυτονομούνται” μαθαίνοντας γραφή και ανάγνωση και το εκπολιτιστικό έργο άνοιγε ορίζοντες σε μια άλλη κουλτούρα, αλλά και σε πιο ανθρώπινες στιγμές ευτυχίας, γι’ αυτό και είναι ισχυρό στις αναμνήσεις των αγωνιστριών. Αυτές οι διεργασίες στο σύνολό τους αποσκοπούσαν στην διαμόρφωση του “νέου τύπου” γυναίκας, μιας εαμογενούς κομμουνίστριας με καλλιέργεια και πολιτική άποψη που θα είχε ισότιμο ρόλο στην συγκρότηση της άλλης κοινωνίας. Υπ’ αυτό το πρίσμα συγκροτείται η ΠΔΕΓ και υποστηρίζεται έντονα η γυναικεία συμμετοχή στα λαϊκά συμβούλια και τους λοιπούς θεσμούς της ΠΔΚ. Η αφύπνιση σαφώς δεν θα έχει απόλυτα αποτελέσματα, αλλά το γεγονός πως σημειώνονται λιγότερες λιποταξίες σε σχέση με τους άνδρες έχει την σημασία του. Κομβικό ρόλο παίζει επίσης ο ρόλος της Υπεύθυνης Γυναικών, που όπως είδαμε γενικά αλλά και ειδικά μέσα από την πορεία της Μαρίας Μπέικου, καταφέρνει να δημιουργήσει μικρές γυναικείες νησίδες αλληλεγγύης, κατανόησης και στήριξης που θα καθορίσει την ανάπτυξή τους ως μαχήτριες.

Παρά την ωραιοποιημένη απόδοση που συναντάμε σε ορισμένες ιστορικές προσεγγίσεις, οι αγωνίστριες του ΔΣΕ αντιμετώπισαν δυσκολίες στην προσαρμογή τους. Οι κακουχίες, η έλλειψη φυσικής κατάστασης, η άγνοια αυτοπροστασίας και χρήσης όπλων ήταν κάτι που αντιμετώπισαν λιγότερο ή περισσότερο όλες, ωστόσο προσαρμόστηκαν μέσα από την δική τους σκληρή προσπάθεια. Θέλουν να ανταποκριθούν καθώς αρνούνται να μην αναγνωρίζεται η δράση και οι δυνατότητες τους, παράλληλα όμως στην πρόθεσή τους αυτή επιδρούν και οι σχέσεις εξουσίας και υπακοής που έχουν με τους ανώτερους τους. Η ηγεσία δεν προσπάθησε να απεμπολήσει αυτές τις σχέσεις, αλλά να τις αναδιαμορφώσει, αντικαθιστώντας τον θεσμό της οικογένειας και την πίστη σε αυτή, με την πειθαρχία εντός του στρατού. Ήταν δυσκολότερο να ανατραπούν στο σύνολό τους οι έμφυλες σχέσεις και να σπάσουν οι ανδρικές κυρίως βεβαιότητες, γι' αυτό προτιμήθηκε να εμπλουτιστούν και να αναδιαμορφωθούν οι ιεραρχήσεις. Οι μαχήτριες πολεμούν με το όπλο στο χέρι, παράλληλα όμως, πρέπει να “νοικοκυρέψουν” τις ομάδες τους.

Η διατήρηση αυτού του έμφυλου καταμερισμού των εργασιών, από κοινού με την έντονη χρήση της εικόνας της μαχήτριας λειτούργησε διττά. Αφενός ενεργοποίησε περαιτέρω το σύνολο του στρατού, δημιουργώντας μια άτυπη άμιλλα μεταξύ των δύο φύλων. Αφετέρου επέτεινε την υποτίμηση από μεριάς αρκετών ανδρών και την αναπαρήγαγε ως προς την ανάληψη αναβαθμισμένων πολιτικών και στρατιωτικών καθηκόντων. Την ίδια στιγμή, ο φόβος απέναντι στα “γυναικεία χαρακτηριστικά” στα οποία θα αποδοθούν επίσης ο συναισθηματισμός και ο ερωτισμός, θα διαμορφώσει μια συνθήκη όπου οι μαχήτριες καλούνται να τα αποβάλλουν για να γίνουν “παλικάρια” και να διασφαλισθεί ότι δεν θα αναπτυχθούν εντός στρατού ειδύλλια που θα πλήξουν την ηθική του στα μάτια της κοινωνίας και θα διευκολύνουν την κυβερνητική προπαγάνδα. Οι γυναίκες του Δημοκρατικού Στρατού θα γίνουν έτσι “άνδρες με κοτσίδες”. Ακόμη και σε αυτό το πλαίσιο, όμως, τις βλέπουμε να αναπτύσσουν τάσεις ενδυνάμωσης μέσα από την απόκτηση μαχητικής γνώσης και εμπειρίας και την άμιλλα με τις συναγωνίστριες τους. Αυτή η διεργασία θα έχει και αντίθετα αποτελέσματα επιφέροντας εντάσεις μεταξύ των γυναικών σε μάχιμα και βοηθητικά πόστα, χωρίς αυτά ωστόσο να καθορίσουν τις σχέσεις τους. Οι μαχητικές επιδόσεις θα αποδείξουν έμπρακτα στις ίδιες αλλά και τους άνδρες συναγωνιστές, πως ο έμφυλος καταμερισμός των ρόλων, ακόμη και εντός πολέμου, είναι επίπλαστος. Αυτή η συνειδητοποίηση θα αναδείξει ως ύψιστη μορφή χειραφέτησης την ένοπλη πάλη, πράγμα που θα εκφραστεί μέσα από την διεκδίκησή τους να μεταφέρονται στα μάχιμα τμήματα ή από τα περιστατικά ανυπακοής που μπορεί να σημειώνονται όταν επιδιώκουν να επιτύχουν περαιτέρω αναγνώριση ή να περιορίσουν τα

περιστατικά υποτίμησης τους.

Το ζήτημα της γυναικείας συμμετοχής θα είναι τόσο καθαριστικό που θα αναδειχθεί και σε πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης μεταξύ ελληνικού κράτους και Δημοκρατικού Στρατού. Ο μηχανισμός προπαγάνδας της εθνικοφροσύνης θα αναλάβει να πλήξει τον ΔΣΕ μέσω των μαχητριών του, οι οποίες θα παρουσιαστούν ως “πόρνες” και “βουλγάρες”, ως ο “αλλοεθνής επικίνδυνος ξένος” που επιδιώκει να διαλύσει τα θεμέλια του κράτους και του έθνους. Αυτή η αφήγηση θα ενισχύσει την επιθετικότητα εναντίον τους, αλλά και θα μετατοπίσει με συντηρητικό πρόσημο την συζήτηση για τον γυναικείο κοινωνικό ρόλο συνολικά. Το αντιπαράδειγμα της εθνικοφροσύνης, δηλαδή οι “μητέρες του έθνους” με επικεφαλής την Φρειδερίκη, θα χρησιμοποιήσει το αφήγημα του “παιδομαζώματος” για να ενεργοποιήσει τα πιο συντηρητικά κοινωνικά αντανάκλαστα και θα συμπαρασύρει την κομμουνιστική ρητορική σε μια μητροκεντρική-οικογενειοκεντρική ανάλυση που θα επιστρέφει την γυναίκα αγωνίστρια στην “φυσική” της θέση, αυτή της ειρηνοποιού μάνας.

Παρά την ανάπτυξη αυτών των προπαγανδιστικών πολεμικών, η πραγματικότητα που βιώνουν οι γυναίκες του Δημοκρατικού Στρατού είναι διαφορετική. Ελληνίδες, Μακεδόνισσες και όλες όσες συμμετείχαν, προέρχονταν από ένα πατριαρχικό παρελθόν που τις ήθελε “σε κατάσταση υποτακτικού φορτωμένου με υποχρεώσεις, χωρίς δικαιώματα” όπως γράφει η Χ. Χατζηβασιλείου.⁴²⁸ Υπ’ αυτό το πρίσμα, όσες ενσωματώθηκαν και πίστεψαν στο όραμα του Δημοκρατικού Στρατού, είδαν ακόμη και μέσα από αντιφάσεις μια άλλη όψη του εαυτού τους, που κατακτούσαν οι ίδιες και μπορούσαν μέσα από την πρακτική τους να την εγχαράξουν και στους συναγωνιστές τους. Παράλληλα, μπορούμε να πούμε πως υπό το πρίσμα της πολλαπλότητας των καταπιέσεων και της ριζοσπαστικοποίησης τους, οι γυναίκες που συμμετείχαν στον ΔΣΕ, προσέβλεπαν ουσιαστικά στον κοινωνικό μετασχηματισμό. Πιθανότατα στην πλειοψηφία τους να μην αντιλαμβάνονταν τι σήμαινε η λαϊκή εξουσία με μαρξιστικούς ή λενινιστικούς όρους, παρόλα αυτά επιθυμούσαν να προχωρήσει περαιτέρω η ρήξη με το πατριαρχικό παρελθόν που τις δέσμευε. Η ήττα και τα συντριπτικά επακόλουθα της θα στερήσουν από αυτές τις γυναίκες την ευκαιρία να κάνουν πράξη όσα επιδίωκαν. Οι φυλακές, οι εξορίες, η προσφυγιά θα καθορίσουν τις ζωές τους και η επιστροφή στην καθημερινότητα, που για πολλές θα έρθει από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 κι έπειτα, θα τις επαναφέρει σε μια κοινωνία όπου έχει ηγεμονεύσει ο συντηρητισμός. Ωστόσο, όπως προκύπτει από τις μαρτυρίες τους, οι διεργασίες που περιγράψαμε θα διαπερνούν τις

428 Χ. Χατζηβασιλείου, *Το ΚΚΕ και το Γυναικείο*, ό.π., σ. 5.

συντροφικές και προσωπικές τους σχέσεις, όπως και τις αποφάσεις της ζωής τους.

Αδελφές μου της ελπίδας, ω, γυναίκες γενναίες,

Έχετε κλείσει συμφωνία ενάντια στο θάνατο

Ω, αθάνατες αγαπημένες μου,

Παίζετε τη ζωή σας

Για να θριαμβεύσει η ζωή

Είναι κοντά η μέρα, ω, αδελφές μου του μεγαλείου,

Που θα κοροϊδεύουμε τις λέξεις πόλεμος και μιζέρια

Γιατί θα έχετε νικήσει

Στις ελληνίδες αδελφές μου

Πολ Ελιάρ.

(Γράμμος, Ιούνης '49)

Αρχειακό Υλικό

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας

Αρχείο Μαρίας Μπέικου, κ.29, φακ 1.

Αρχείο Κ.Σ. ΕΠΟΝ, Αρχείο εαμικού τύπου.

-Νέα Γενιά, Όργανο του Κ.Σ. της ΕΠΟΝ, 28 Σεπτεμβρίου 1943, φύλλο 11

-«Πως πρέπει να δουλεύει η γυναίκα στο ΕΑΜ»

-*Γυναικεία Δράση*

Αρχείο ΚΚΕ,

-Έκθεση Γενάρη – 15 Σεπτέμβρη 1947, 15 Σεπτεμβρίου 1947., κ. 418, φακ. 24/2/57.

-02. Σώματα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ

-Σώματα της ΚΕ. Απόφαση της 5ης Ολομέλειας, 30-31.1.1949

- Έκθεση της Επιτροπής Πόλης Έδεσσας για το διάστημα από την 1η

Ιούλη ως τα τέλη του Αυγούστου 1947, 10 Σεπτεμβρίου 1947. κ.412, φακ.23/5/250.

-Έκθεση Ν.Μ., 20 Οκτωβρίου 1949, κ.589.

Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ

-Το ΚΚΕ και το γυναικείο ζήτημα, Χρύσα Χατζηβασιλείου.

-7ο Συνέδριο του ΚΚΕ, τ. Γ΄

Αρχείο ΔΣΕ.

-Δημοκρατικός Στρατός. Όργανο του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ

-Μαχήτρια. Όργανο της ΠΔΕΓ

-Αγωνίστρια

-Εξόρμηση

-Προς τη Νίκη

-Δελτίο Πράξεων και Αποφάσεων του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ, 20 Οκτωβρίου 1947

-Να κρατήσουμε γερά το Γράμμο – Να βοηθήσουμε αποφασιστικά το Βίτσι (Από το αχτίφ των 101 στελεχών στο Γράμμο), 1949, Γ10/3κ.

Εκδόσεις Ελεύθερης Ελλάδας & Εκδόσεις ΠΔΕΓ

-Μαχήτριες της Λευτεριάς

-Η γυναίκα της Ελλάδας στον αγώνα για ελευθερία, ειρήνη, δημοκρατία. Εισήγηση

στην Α' Συνδιάσκεψη ΠΔΕΓ

-Οι Μαχητρίες του Γράμμου για λευτεριά, ανεξαρτησία, ειρήνη, Ελεύθερη Ελλάδα, 1949

-Η Γυναίκα της Ελλάδας στον αγώνα. La femme greque au combat

-Είμαι μαχητής του Δημοκρατικού Στρατού (Σελίδες από πολεμικό ημερολόγιο), Αλέξης Πάρνης

-Ο Μαχητής και ο αξιωματικός του Δημοκρατικού Στρατού,

Φωτογραφικό Αρχείο ΔΣΕ, Φ.Α.Γ. Ιωαννίδη.00091.

Ακρίτας, Περιοδικό της Υπηρεσίας Στρατιωτικού Τύπου, τ. 12-58 (1947-1949).

Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο

Ταινία Επικαίρων, 23/04/1948 – 26/04/1948, τεκμήριο D2626.

Αρχείο Εφημερίδων- Βουλή των Ελλήνων

Ριζοσπάστης

Καθημερινή

Εστία

Εμπρός

Το Βήμα

Αρχείο Φλωράκη

-Ριζοσπάστης

-Κομμουνιστική Επιθεώρηση

-ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα, τ. 5, 1940-1945.

Αρχείο Τύπου Δημοκρατικού Στρατού.

-Ηλέκτρα (Όργανο της 107 Ταξιαρχίας υπό την έκδοση της ΠΔΕΓ)

-Αγωνίστρια (Όργανο των Δημοκρατικών Γυναικών στην Νότια Ελλάδα)

-Αγωνίστρια (Όργανο της 7ης Μεραρχίας του ΔΣΕ)

-Παρτιζάνα (Όργανο των Ανταρτισσών της ΣΑΓΑ)

-Παρτιζάνες του Βίτσι (Όργανο Γυναικών της 105 Ταξιαρχίας)

-Το Δεκάλεπτο της Γυναίκας (Αρ. Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης)

-Αγωνίστρια (Θράκης)

-Θύελλα (Όργανο των Μαχητριών της 108 Ταξιαρχίας Ζάρρα)

- Θεσσαλιώτισσα (Όργανο των Γυναικών της Ι Μεραρχίας)

Αρχείο Αστικού Τύπου

-Μακεδονία

-Εμπρός

Αρχείο Τύπου Αστικού Στρατού.

-Προκήρυξη της ΙΧ Μεραρχίας του Ε.Σ. προς τις χωριατοπούλες Καστανιάνης-Πυρσόγιαννης-Βουρμπιάνης,- Λαγκάδας κ.τ.λ., χ.ε.

-Επιστολή προς τις μαχήτριες και μαχητάς της λεγόμενης 105 Συμμοριακής Ταξιαρχίας, χ.ε.

-Επιστολή Γραμμένη στο Στρατηγείο της Ι Μεραρχίας του Εθνικού Στρατού, στις 15 Μάρτη 1949

Αρχείο Τύπου Εθνικιστικών Οργανώσεων.

-“Αετοί της Μάνης” (Εθνικαί Αντικομμουνιστικά Ομάδαι Κυνηγών), 1949.

Ε.Λ.Ι.Α.

Αρχείο Ρωξάνης Σωτηριάδη-Σέτζουικ, φακ. 2.

Ελληνική Γραμμή, 15 Μαρτίου 1948, Αρχείο εφημερίδων, κωδικός τεκμηρίου ΕΦ.ΑΘ.Λ.Κ18.02

Αρχείο Αντίστασης ΕΡΤ1

συνέντευξη Κικής Βουδούρη, αρ. 24.

ΔΙΣ. Αρχείο Εμφυλίου Πολέμου.

-“Ο ελληνικός στρατός κατά τον αντισυμμοριακόν αγώνα (1946-1949). Η εκκαθάρισις της Ρούμελης και η πρώτη μάχη του Γράμμου”, Αρχηγείον Στρατού/ΔΙΣ, Αθήνα 1970

-Παραστατικός Πίναξ Δυνάμεως Συμμοριτών κατά το έτος 1947, φακ. 1006/Α/4.

-Έκθεση για τη μάχη της Νάουσας και για τον ελιγμό, 8-18/1/49, 28 Ιανουαρίου 1949, διαθέσιμο στο: <https://stratistoria.wordpress.com/1949/01/28/19490128-dse-mahi-naousas/>

-ΙΙ Μεραρχία προς 22 Ταξιαρχία, 611 Τάγμα. Συμπεράσματα εκ του κατά των συμμοριτών αγώνος, 19 Ιανουαρίου 1947.

-Έκθεση δράσης ΔΣΕ στην Πελοπόννησο από τέλος 1946-τέλος 1949, ΣΔΠ/Α2/Φεβ 1950

Γενικά Αρχεία του Κράτους Ν. Αχαΐας, Αρχείο Εφετείου Πατρών, Αρχείο Κακουργιοδικείου Λευκάδας, ΑΒΕ: 310, ΑΕΕ (Δικαστικά): 27.2. Το αρχείο είναι διαθέσιμο στο: Κώστας Κατσούδας, “Η έμφυλη Λευκή Τρομοκρατία”, *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 06.03.2016: <http://www.efsyn.gr/arthro/i-emfyli-leyki-tromokratia>

Π. Ν. Δημόπουλος, “*Η Θέσις της Γυναικός εν τη Κοινωνία και όλην την Διαδρομήν των Αιώνων και αι Διακριθείσαι Ελληνίδες από της Αρχαιότητος μέχρι Σήμερον*”, Ιανουάριος 1949

Δημήτριος Ζαφειρόπουλος, *Ο Αντισυμμοριακός Αγών 1945-1949*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1956

Λίνα Τσαλδάρη, *Εθνικάί κοινωνικάί πολιτικάί προσπάθειαι*, τ. Α΄, Αθήνα 1967.

Βασίλισσα Φρειδερίκη, *Μέτρο Κατανοήσεως*, ΚΑΡΖΗΣ Θ., Αθήνα 1971

Έτσι άρχισε ο εμφύλιος πόλεμος: Η τρομοκρατία μετά τη Βάρκιζα 1945 – 1947. Το Υπόμνημα του ΔΣΕ στον ΟΗΕ τον Μάρτιο του 1947, έρευνα Περ. Ροδάκης – Μπ. Γραμμένος, Εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1987

Δελτίο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, Ντοκουμέντα του Ελληνικού Προοδευτικού Κινήματος, Έκδοση του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ.

Βιβλιογραφία

Αβδελά, Ε.

-«Γυναίκες, Κοινωνικό Ζήτημα», στο Χ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002

-«Όψεις της γυναικείας εργασίας», *Η Καθημερινή*, *Επτά Ημέρες*, 2/5/1999.

-«Μια γυναικεία επανάσταση», *Η Καθημερινή*, *Επτά Ημέρες*, 2/5/1999

Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α.,

- *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997

- *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985.

Ανταίος, Π., *Συμβολή στην Ιστορία της ΕΠΟΝ: βιώματα, ντοκουμέντα, μαρτυρίες*, τ. Α΄ και Β΄, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1977-1979

Αποστολόπουλος, Β., *Το χρονικό μιας εποποιίας. Ο ΔΣΕ στη Ρούμελη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2006

Βαρών- Βασάρ, Ο.,

-«ΕΑΜ Νέων, Λεύτερη Νέα, ΕΠΟΝ: Τρεις σταθμοί μιας Διαδρομής», στο επιμ. Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίτου, Ι. Παπαθανασίου, *Η Ελληνική Νεολαία στον 20ο Αιώνα*, Θεμέλιο, 2010.

-*Ελληνικός νεανικός τύπος (1941-1945)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

Βερβενιώτη, Τ.

- *Διπλό Βιβλίο*, Εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2017.

-*Η Γυναίκα της Αντίστασης*, Εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2013.

- «Αντάρτισσες του ΕΛΑΣ και μαχήτριες του ΔΣΕ», *Κλειώ, Περιοδική Έκδοση για τη Νεότερη Ιστορία*, Αφιέρωμα: Στρατός και αντάρτες στη δεκαετία του 1940, τχ. 3, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006.

-«Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας» στο (επιμ.) Ηλ. Νικολακόπουλος, Αλ. Ρήγος, Γ. Ψαλλίδα, *Ο εμφύλιος πόλεμος, Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο. Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 125-142.

-“Charity and Nationalism: The Greek Civil War and the Entrance of Right-Wing Women into Politics”, στο P. Bacchetta, M. Power (επιμ.) *Right-Wing Women: From Conservatives to Extremists Around the World*, Routledge, New York and London 2002

- Οι Συναγωνίστριες: Τα αίτια συμμετοχής και η δράση των γυναικών στις εαμικές οργανώσεις 1941-1944, Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1991.

Βλάσση-Θεοδωρικάκου, Αλ., *Οι μνήμες μένουν ζωντανές. Οι αναμνήσεις μιας 17χρονης Ανταρτοπούλας του ΔΣΕ*, Εκδόσεις Εντός, Αθήνα 1997.

Bravo, A., “Armed and Unarmed: Struggles without weapons in Europe and Italy”, *Journal of Modern Italian Studies*, vol. 10, 2005

Βόγλης, Π.,

-*Η Αδύνατη Επανάσταση: η κοινωνική δυναμική του Εμφυλίου Πολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014.

-Π. Βόγλης, “Γυναίκες που πολεμούν σαν άνδρες”. Θεωρήσεις του φύλου στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας, στο Π. Βόγλης – Φ. Τσίλαγα – Ι. Χανδρινός – Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Αθήνα 2012

- Caprioli, M., “Gender Equality and Civil Wars”, CPR Working Papers, Sep 2003
- Γκριτζώνας, Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2001
- Copelon, R., “Surfacing Gender. Reengraving Crimes Against Women in Humanitarian Law, Hastings Women’s Law Journal, vol 5, iss.2, 06.01.1994.
- Y. Davis, A., *Violence Against Women and the Ongoing Challenge to Racism*, Kitchen Table: Women of Color Press, 1985,
- Ελεφάντης, Α., *Μας πήραν την Αθήνα. Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-1950*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003
- Hart, J., *Women and the Greek Resistance, 1941-1961*, Cornell University Press, Ithaca and London 1996.
- Ηλιού, Φ., “Η πορεία προς τον Εμφύλιο. Από την ένοπλη εμπλοκή στην ένοπλη ρήξη”, στο Η. Νικολακόπουλος – Α. Ρήγος – Γ. Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002
- Καβάλα, Μ., «Οι Οικονομικές δραστηριότητες των επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στα χρόνια της Κατοχής», στο Π. Βόγλης – Φ. Τσίλαγα – Ι. Χανδρινός – Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Αθήνα 2012
- Καμαρινός, Α., *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Πελοπόννησο, 1946-1949*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008
- Καραγιώργης, Κ.,
 -Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο, Προσκήνιο, Αθήνα 2002.
 -Δημοκράτες χωρίς Δημοκρατία, Τα μοιραία χρόνια 1946-47, Προσκήνιο, Αθήνα 2005.
- Kenna, M., *Η Κοινωνική οργάνωση της εξορίας: Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, 2004
- Kofos, E., “The Impact of the Macedonian Question on the Civil Conflict in Greece, 1943-1947”, στο (επιμ.) J. Iatrides – L. Wrigley, *Greece at the Crossroads. The civil war and its Legacy*, Pennsylvania State University Press, 1995
- Κουσουρή, Δ., “Η εκκαθάριση των εκκαθαριστών: Το δικαστικό σώμα και η συνέχεια του Κράτους, 1944-1945”, στο (επιμ.) Π. Βόγλης – Φ. Τσίλαγα – Ι. Χανδρινός – Μ. Χαραλαμπίδης, *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Αθήνα 2012.
- Κυρίτσης, Ν., *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Ίδρυση, Μονάδες, Αξιωματικοί, Δυνάμεις, Απώλειες, Κοινωνική Σύσταση*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2012.
- Κωστόπουλος, Τ., *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην*

ελληνική Μακεδονία, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2002

Λαζάρου, Φ., «Η χειραφέτηση των γυναικών στην Αντίσταση», στο Στ. Κούλογλου (επιμ.), *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την Ελληνική Αριστερά*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2006.

Laiou, A., “The politics of Hunger. Economic Aid to Greece, 1943- 1945”, *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol 8, iss 2, 1980.

Λατίφη, Κ., “Πως μας έσπρωξαν στον Εμφύλιο Πόλεμο”, στο Στ. Κούλογλου (επιμ.), *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την Ελληνική Αριστερά*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2006.

Λεοντίδου, Λ., *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1989.

Λέφας, Γ., *Ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου (Δημιουργία-Ανάπτυξη-Ήττα)*, Εκδόσεις Αλφειός, Αθήνα 1998

Lerner, G., *The Majority Finds its Past: Placing Women in History*, Oxford University Press, New York 1986

Γ. Μαργαρίτης,

- *Ανεπιθύμητοι Συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005

- *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, τ. 1 & τ.2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002

Mazower, M.,

- *After the war was over*, Princeton University Press, 2000

- *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941-44*, Yale University Press, New Haven and London 1993

Μητσοπουλος, Θ., *Το 30^ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ*, Ιδιωτική, Αθήνα 1971.

Μπαρτζιώτας, Β., *Ο Αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.

Μπέικου, Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2010

Βαν Μπουσχότεν, Ρ., *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική Μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, Αθήνα

Van Boeschoten, R., M. Danforth, L., *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου: Πρόσφυγες και Πολιτική της Μνήμης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015

Μπουτζουβή-Μπανιά, Α., Προσέγγιση στο οδοιπορικό μιας γυναίκας: Διαμάντω Τσιάκα-Γκριτζώνα, *Δίνη*, τ.6, 1993.

Osanka, F., (επιμ.), *Modern Guerrilla Warfare. Fighting Communist Guerrilla Movements, 1941-*

1961, Free Press of Glencoe, New York 1962.

Παπαδούκα, Ο., *Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ*, Διογένης Αθήνα 2006

Παπακωνσταντίνου, Κ., *Η νεκρή μεραρχία*, τ.2, Αλφειός, Αθήνα 1986,

Παπαστεφανάκη, Λ., «Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία», *Η Καθημερινή*, *Επτά Ημέρες*, (2/5/1999)

Παπαστράτης, Π., «Εκκαθάριση των Δημόσιων Υπηρεσιών», στο L. Baertzen, O. L. Smith, Γ. Ο. Ιατρίδης (επίμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 2002

Πετρίδης, Π., *Στη Δίνη του Εμφυλίου Πολέμου. Σπάνια ντοκουμέντα του ΕΑΜ (1944-1947)*, Προσκήνιο, Αθήνα 1998.

Richter, H., *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα. Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο Πόλεμο, Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1946*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1997

Ρίστοβιτς, Μ., *Το πείραμα Μπούλκες. Η “ελληνική δημοκρατία” στη Γιουγκοσλαβία, 1945-1949*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2006

Σαράφη, Λ., “Ο μονομερής Εμφύλιος με τα μάτια των βρετανών Εργατικών”, *Το Βήμα*, 11 Δεκεμβρίου 2016, διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2016/12/10/opinions/o-monomeris-emfylis-me-ta-matia-twn-bretanwn-ergatikwn/>

Σαράφης, Στ., *Μετά τη Βάρκιζα*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1979.

Schmitt, C., *Η θεωρία του αντάρτη. Παρεμβολή στην έννοια του πολιτικού*, Πλέθρον, Αθήνα 1990

Schwartz, P. “Partisanes and Gender Politics in Vichy France”, *French Historical Studies*, vol. 16, 1989

Schwendinger, J. & H., *Rape and Inequality*, Sage Publications, 1985.

Strobl, I., *Αντάρτισσες*, Δαίμων του Τυπογραφείου, Αθήνα 2011

Φρεγγίδου-Μητρολιού Ελπίδα, *Γαρέφω: Ταξίδι στις αναμνήσεις μιας ζωής*, Διάυλος, Αθήνα 2011

Χατζηιωσήφ, Χ.,

- , «Η Πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τόμος Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002

- «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές, και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002

Ψαρρά, Α.,

-*Κι έγινα Μπολσεβίκας. Έμφυλοι Απόηχοι του Οκτώβρη στην Ελλάδα*, Εφημερίδα των Συντακτών, Αθήνα 2017

- «Χρονικό μιας Μετάβασης (1934-1948)», *Διαβάζω*, τχ. 198, 1988.

Παράρτημα

Υποσημείωση 392. Εικόνες 1-4: Σκίτσα απεικόνισης των γυναικών του ΔΣΕ στο περιοδικό Ακρίτας (Επίσημη έκδοση της Υπηρεσίας Στρατιωτικού Τύπου του Εθνικού Στρατού)

Des équipes spéciales livent et raccommodent les vêtements des blessés.

Εικόνα 5: Γυναικείες ομάδες εργασίας στο βουνό. “Στα δίχρονα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας / Pour le deuxième anniversaire de l’ armée demoeatique de Grece, 28 X 1946 - 28 X 1948

Εικόνα 6. Η αποστολή της ΠΔΕΓ στις διαδικασίες της ΠΔΟΓ.

Εικόνα 7: Μαχήτριες ετοιμάζουν τις τοποθετήσεις τους για την Πρώτη Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ